

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**OSMANLI DEVLETİ'NDE BATICILIK FİKRİ
VE BASINDA BATICILIK TARTIŞMALARI
(1908-1918)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Kaan AŞIK

**Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Yakınçağ Tarihi**

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Serkan YAZICI

HAZİRAN – 2019

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

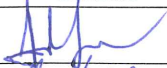
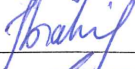

OSMANLI DEVLETİ'NDE BATICILIK FİKRİ
VE BASINDA BATICILIK TARTIŞMALARI
(1908-1918)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Kaan AŞIK

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Yakınçağ Tarihi

“Bu tez 13/06/2019 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Doç. Dr. Serkan YAZICI	BASARILI	
Doç. Dr. İbrahim SERBESTOĞLU	BASARILI	
Dr. Öğr. Üyesi Tufan TURAN	BASARILI	



SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK BEYAN FORMU

Sayfa : 1/1

Öğrencinin

Adı Soyadı	:	Kaan AŞIK
Öğrenci Numarası	:	1660Y12009
Enstitü Anabilim Dalı	:	Tarih
Enstitü Bilim Dalı	:	Yakınçağ Tarihi
Programı	:	<input checked="" type="checkbox"/> YÜKSEK LİSANS <input type="checkbox"/> DOKTORA
Tezin Başlığı	:	Osmanlı Devleti'nde Batıcılık Fikri ve Basında Batıcılık Tartışmaları (1908-1918)
Benzerlik Oranı	:	%16

SOYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi beyan ederim.

08/05/2019
Öğrenci İmza

Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez çalışması ile ilgili gerekli düzenleme tarafımda yapılmış olup, yeniden değerlendirilmek üzere sbtezler@sakarya.edu.tr adresine yüklenmiştir.

Bilgilerinize arz ederim.

...../...../20.....
Öğrenci İmza

Uygundur

Danışman
Unvanı / Adı-Soyadı: Doç. Dr. Serkan YAZICI

Tarih: 08/05/2019

İmza:

KABUL EDİLMİŞTİR

REDDEDİLMİŞTİR

EYK Tarih ve No:

Enstitü Birim Sorumlusu Onayı

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iii
ÖZET	iii
SUMMARY	v
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM: OSMANLI DEVLETİ'NDE BATICILIK VE SİYASİ FİKİRLERİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ	4
1.1. Kavram Olarak Batıcılık	4
1.2. Osmanlı Devleti'nde Batıcılık İdeolojisinin Doğuşu	7
1.3. Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Batıcılık Fikri.....	23
1.3.1. Jön Türkler Arasında Batıcılık Algısı.....	28
1.4. Osmanlı Devleti'nde Siyasal Akımlar	46
1.4.1. Osmanlıcılık Fikir Akımı	46
1.4.2. Türkçülük Fikir Akımı	48
1.4.3. İslâmcılık Fikir Akımı	50
1.4.4. Batıcılık (Garpcılık) Fikir Akımı.....	52
İKİNCİ BÖLÜM: II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE BATICILIK	55
2.1. II. Meşrutiyet Devri Siyasal Durum.....	55
2.1.1. Yasal Çerçevesi	55
2.1.2. Siyasi Partiler ve Paydaşlar	60
2.1.3. Basın	69
2.1.4. Ordu, Devlet, Hanedan ve Bürokrasi	74
2.2. II. Meşrutiyet Devrinde Batıcılık Algısı	79
2.2.1. Batıcılık Yanlısı Siyasal Çevreler	80
2.2.2. Osmanlı Basını'nda Batıcılık Taraftarları	83
2.2.3. Batıcılık Taraftarı Osmanlı Entelektüelleri ve Siyasiler	83
2.2.3.1. Abdullah Cevdet	84
2.2.3.2. Celal Nuri.....	88
2.2.3.3. Kılıçzade Hakkı	90
2.2.3.4. Baha Tevfik.....	93
2.3. Batıcıların Benzeştikleri ve Ayrıştıkları Yönler	95
2.4. Batıcılık Karşıtı Cephe.....	98
2.4.1. Partiler	98
2.4.2. Basın Kurumları	100

2.4.3. Batıcılık Karşıtı Kişiler	101
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ ENTELEKTÜELLERİ ARASINDA BATICILIK EKSENLİ TEMEL TARTIŞMALAR.....	103
3.1. Batıcılar ve Karşıtları Arasındaki Temel Polemikler.....	103
3.1.1. Aile ve Eğitim	103
3.1.2. Giyim Kuşam, Günlük Yaşam	111
3.1.3. İnanç Dünyaları	116
3.1.4. Siyasal Yaklaşımlar	120
SONUÇ.....	123
KAYNAKÇA	126
ÖZGEÇMİŞ.....	143

KISALTMALAR

Bkz	: Bakınız
BOA	: Osmanlı Arşivi
ÇEV	: Çeviren
DER	: Derleyen
Dr.	: Doktor
IRCICA	: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
MÜT	: Mütercim
OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
s.	: Sayfa
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan

Sakarya Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Özeti

Yüksek Lisans	<input checked="" type="checkbox"/>	Doktora	<input type="checkbox"/>
Tezin Başlığı: Osmanlı Devleti'nde Batıcılık Fikri ve Basında Batıcılık Tartışmaları (1908-1918)			
Tezin Yazarı: Kaan Aşık		Danışman: Doç. Dr. Serkan YAZICI	
Kabul Tarihi: Haziran 2019		Sayfa Sayısı: v (ön kısım), 143 (tez)	
Anabilim Dalı: Tarih		Bilim Dalı: Yakınçağ Tarihi	
<p>Tanzimat dönemi ile birlikte devletin kurtuluşu için çeşitli fikir akımları ortaya çıkmıştır. Bu fikir akımlarından bir tanesi de Batıcılık (Garpçılık) fikridir. Bu fikir akımının temsilcileri, diğer fikir akımlarının temsilcileri gibi devletin içerisinde bulunduğu durumdan çıkarılması amacıyla çareler aramış ve çözümleri Batı'da görmüşlerdir. Batıcılık tasavvuru I. Meşrutiyet döneminde "İctihad Dergisi" etrafında birleşen Osmanlı aydınları arasında teşekkül etmeye başlamıştır. Ancak dönemin şartları gereği bu aydınlar I. Meşrutiyet döneminde savundukları görüşlerini tam olarak ortaya çıkaramamışlardır. Ancak II. Meşrutiyet döneminin özgürlük ortamı aydınlara bu fırsatı vermiştir. II. Meşrutiyet dönemine kadar Batı'nın sadece teknolojik faaliyetlerinin örnek alınması düşünülürken, Batıcılık fikir akımını savunanlar neticesinde bu dönemde artık Batı'nın her alanda örnek alınması gerektiği görüşü benimsenmiştir. Osmanlı aydınları Batıcılık fikir akımı etrafında birleşme imkânı bulsalar da temel meselelere yaklaşımlarının farklı olması nedeniyle pek çok zaman fikir ayrılıkları içerisinde olmuşlardır. Bu tezin amacı, Batıcılık fikir akımının en yoğun şekilde tartışılmaya başladığı II. Meşrutiyet döneminde bu fikir akımının neden olduğu tartışmalar ve Batıcılık fikrini savunan aydınların, kendi içlerinde yaşamış olduğu düşünce ayrılıklarının tam anlamıyla neler olduğunu ortaya çıkarmaktır.</p> <p>Bu sebeple, II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı Basınında Batıcılık düşüncesi ile ilgili gazete ve dergilerde bulunan haberler ve özellikle İslamcılık fikri etrafında birleşen İslamcı aydınların fikirlerini paylaşmış oldukları gazete ve dergilerdeki Batıcılık fikrine karşı haberler genel olarak değerlendirilerek çalışmanın ana gövdesini teşkil edecektir.</p>			
Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, II. Meşrutiyet Dönemi, Basın, Entelektüeller, Batıcılık, Tartışmalar			

Sakarya University
Institute of Social Sciences Abstract of Thesis

Master Degree	<input checked="" type="checkbox"/>	Ph.D.	<input type="checkbox"/>
Title of Thesis: The idea of Westernism in the Ottoman State and westernasim debates in the press (1908-1918)			
Author of Thesis: Kaan Aşık		Supervisor: Assoc. Prof. Serkan YAZICI	
Accepted Date: June, 2019		Nu. of Pages: v (pre text) + 143 (main body)	
Department: History		Subfield: History of Modern Age	
<p>During the Tanzimat period, various ideas have emerged for the liberation of the state. Also one of these idea currents is the idea of Westernism. Representatives of this movement of ideas, like other movement of ideas of representatives seeking remedies in order to the reformed of the realm from state have seen the solutions in the West. The idea of Westernism began to take place between the Ottoman intellectuals that gathered around the “İctihad Journal ” during the 1nd Constitutional Era. However, due to the conditions of the period, these intellectuals could not exactly reveal their ideas during the 1nd Constitutional Period. Thus, 2nd The Constitutional Era has given rise to a completely free environment especially in the field of press. Until 2nd Constitutional Era, while it was thought that only the technological activities of the West should be taken as an example, it was adopted by people representing idea of Westernism the idea that West should be taken as an example in all areas in this period. The Ottoman intellectuals always have been disagreement, even if they have the opportunity to gather around the idea of Westernism. The purpose of this thesis is to find out exactly caused of disagreements among intellectuals and what this movement of ideas caused of discuss during 2nd Constitutional Era in which the idea of Westernism began to be discussed most intensively.</p> <p>For this reason, the news in newspapers and journals about the idea of Westernism in Ottoman press in the 2nd Constitutional Era and especially news opposed to idea of Westernism in newspapers and journals published by Islamist intellectuals who have gathered around generally will be formed the main body of this study.</p>			
Keywords: Ottoman State, 2nd Constitutional Era, Press, Intellectuals, Westernism, Discussions			

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin Batı'da yaşanan gelişmelere kayıtsız kalması ve yüzyılların getirdiği Avrupa'dan ileri olma güdüsü, özellikle XVIII. yüzyıl itibariyle devletin iç dinamiklerinde olumsuz şekilde kendini göstermeye başlamıştır. Bu duruma çare olarak bu dönem itibariyle Batı'nın kısmen örnek alınması fikri gündeme gelerek bu yönde çalışmalar yapılmıştır. Ancak eskiye nazaran artık bu süreçte dünya siyasi konjonktürünün daha hızlı şekilde değişmeye başlaması ve teknolojik faaliyetlerin ileri noktalara taşınması devleti oldukça güçsüz bırakmıştır.

Reform faaliyetlerinin yetersiz kalması, savaşların artık uzun sürmesi ve savaşlarda mağlup olunmaya başlanması devleti içinden çıkılmaz bir buhrana sokmuştur. Bu sürecin akabinde Avrupalı devletlerin daha güçlü bir konuma gelerek, Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan farklı milletleri bağımsızlık algısı ile yönetime karşı kışkırtmaları, böylelikle değişen siyasi hava ile birlikte Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük ve Batıcılık (Garpcılık) olmak üzere farklı isimlerde fikir akımlarının türemesine neden olmuştur. II. Meşrutiyet dönemine kadar bahsi geçen fikir akımları devlet içerisinde yaşayan tüm milleti birleştirici unsurlar olarak ortaya çıkarken, II. Meşrutiyet dönemi ile birlikte bu fikir akımlarının savunucuları düşüncelerini basın yoluyla paylaşma fırsatı bulmuşlardır. Bu düşünceler ise çok sesli tartışmaları beraberinde getirmiştir. Yapmış olduğumuz literatür taramasında özgün olarak ele alacağımız zaman dilimi kapsamında çalışma yapılmadığı ortaya çıkmıştır. Bu nedenle literatürdeki bu boşluğun doldurulması ve ayrıca II. Meşrutiyet dönemindeki diğer fikir akımlarının değerlendirilmesi, bu çalışmanın amacını ve niteliğini oluşturacaktır.

Çalışmanın Amacı

XVIII. yüzyıl ortalarına kadar büyük bir güç olan Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın başlarında bu gücünü büyük oranda kaybetmiştir. Yıkılma sürecine giren Osmanlı Devleti bu duruma engel olabilmek amacıyla bir takım girişimlerde bulunmuş ve bunları tatbik etmek adına yeni fikir akımları ile desteklemeye çalışmıştır. Bu fikir akımları içerisinde Batıcılık (Garpcılık) düşüncesinin Osmanlı aydınları arasında ne şekilde tasavvur ettiği incelenecektir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin siyasi alanında meydana gelen önemli olayların (31 Mart Vakası, II. Meşrutiyetin ilanı, Trablusgarp ve Balkan Savaşları gibi), Batıcılık (Garpcılık) fikir akımı ve diğer fikir akımlarının bu olaylar üzerindeki rolü,

önemi bakımından açıklamaya değerdir. Diğer taraftan Batıcılık (Garpcılık) fikir akımını benimseyen Osmanlı aydınlarının, İlimli Batıcılar ve Aşırı Batıcılar olarak iki gruba ayrılma nedenleri başka bir önemli husustur. Bu gelişmeler neticesinde Osmanlı Devleti'nde meydana gelen siyasi olayların oluşum ve sonuçlarının, özellikle Batıcılık (Garpcılık) fikir akımına olumlu ve olumsuz olarak ne gibi etkilerinin olduğu ortaya çıkarılacaktır.

Yukarıda bahsi geçen siyasi olayların meydana geldiği 1908-1918 yılları arasındaki dönemde, bir anlamda devletin "kurtuluş reçetesi" olan fikir akımları çerçevesinde Osmanlı aydınlarının karşıt fikirlerinin incelenmesine çalışılacaktır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin siyasi alanının oluşumunda fikir akımlarının etkilerinin belirlenmeye çalışılması, Batıcılık (Garpcılık) fikri çerçevesinde tartışmalara katılan Osmanlı aydınlarının görüşleri hakkında bilgi edinilmesi çalışmamızın ana gövdesini teşkil etmektedir. Bu noktada Batıcılık (Garpcılık) fikir akımının Osmanlı Devleti'ne olumlu ve olumsuz olarak ne gibi etkilerinin olduğunun belirlenerek bu çerçevede literatüre katkı sağlanması ve bu alandaki özgün boşluğun giderilmesi hedeflenmektedir.

Çalışmanın Önemi

Özellikle XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin kolektif ve siyasi alanlarında yapılmaya çalışılan dönüşümler içerisinde bu fikir akımları Osmanlı aydınları arasında önemli bir şekilde tartışılmaya başlanmış ve bir takım değişimler geçirmekle birlikte Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin siyasetinde uygulama alanı bulmuştur. Dönemin aydınları benimsedikleri fikir akımlarını, oluşturdukları dergi ve gazetelerde karşıt görüşlerini tartışarak ortaya koymuşlardır. Bu tartışmalar dönemin sosyal meseleleri, siyasi hareketleri ve ekonomik gidişatı üzerine olup, devletin ve toplumun bu noktalar ile ilişkileri dönemi anlamak adına önemli bir noktayı teşkil etmiştir. Aydınların ortaya çıkarmış olduğu bu meselelerin ve fikir ayrılıklarının sebeplerinin derinlemesine araştırılıp incelenmesi bu bağlamda önemlidir.

Diğer taraftan bu fikir akımının ortaya çıkışından itibaren ne gibi etkiler yarattığı, Osmanlı Devleti'nde siyasal anlamda ne gibi farklılıklar getirdiği, fikir akımı içerisinde meydana gelen görüş farklılıkları ve fikir akımı hakkında dönemin Osmanlı aydınları tarafından neler düşünüldüğü tartışılarak Osmanlı Devleti'nin son dönemi ve günümüz siyasi oluşumları arasındaki ilişkiler açık bir şekilde ortaya konulup literatüre bu anlamda özgün bir katkı sağlanmaya çalışılacaktır.

Çalışmanın Yöntemi

Geniş kapsamda literatür taraması yapılmış ve bu taramada basın ile ilgili kaynaklara ağırlık verilmiştir. Ele alınan çalışma ile ilgili gerekli olan basın kaynaklarının önemli bir miktarı, online veri tabanları olarak basın koleksiyonlarında yerini almaktadır. Online veri tabanları arasında İSAM makaleler veri tabanı, Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Kataloğu, Hakkı Tarık Us Basın Koleksiyonu, Atatürk Kitaplığı ve Ankara Üniversitesi Gazeteler Veri tabanı kaynaklar açısından önemli bir yer teşkil etmektedir. İsmi geçen basın koleksiyonlarından elde edilen bilgiler ile çalışmanın genel çerçevesi çizilerek literatür taraması ve değerlendirmesi yapılmış ve ardından alan ile ilgili kaynakların yorumlanmasına geçilmiştir.

II. Meşrutiyet dönemindeki fikir akımları tartışmalarından spesifik olarak Batıcılık tartışmalarının söylem analizi yapılmıştır. Söylem analizindeki temel gaye Batıcılık tartışmalarına kimlerin hangi kaynaklar yoluyla girdiklerinin tespit edilmesi ve değerlendirmesi olmuştur. Konu ile ilgili kaynakların ana gövdesini Batıcılık fikrinin ortaya çıkışını ve benimsenmesi yolunda ileri gelen kişilerin arasında ne gibi çelişkiler ve karşıt söylemlerin bulunduğunu ortaya çıkarmak oluşturulmuştur. Ele alınacak çalışmada, “temel yöntem” olarak kabul edilen söylem analizinde bu tartışmaların şekli, ağırlığı, taraf ve temsilcileri incelenmiştir.

Bu mahiyette basın ile ilgili kaynaklar, literatürde yer alan Batıcılık üzerine yapılan çalışmalar ile karşılaştırılmış ve elde edilen veriler analiz edilerek çalışmanın sonucu elde edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM: OSMANLI DEVLETİ'NDE BATICILIK VE SİYASİ FİKİRLERİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

1.1. Kavram Olarak Batıcılık

Kelime olarak “batıcılık” İngilizce’de “westernization”, Almanca’da “verwestlichung”, Fransızca’da ise “ocidentalisation” anlamlarına gelmektedir. Global dünyada “batıcılık” ifadesi, modernleşme, kalkınma, çağdaşlaşma gibi kavramlar ile birbirine yakın anlamlarda kullanılmaktadır. Türkçe sözlükte (TDK) “batıcılık” terimi, batıya uyum sağlama ve garpçılık olarak ifade edilmektedir.¹ Tarih Terimleri Sözlüğünde batıcılık, II. Meşrutiyet dönemi ile birlikte meydana gelen, Osmanlı Devleti’nin Batı ile özdeşleşmesini gerekli kılan, pek çok bakımdan ananevi ve teolojik normlar ile bağdaşmayan ve batı âlemini kutsallaştıran bir fikir olarak geçmektedir.² Ansiklopedik maddelerde ise batıcılık terimi, Avrupa milletlerine bağımlılık, diğer bir ifade ile siyaset, toplum, kültürel vb. anlamda bir bütün olarak Avrupa ile özdeşleşme durumudur.³

Kelime olarak “batıcılık” çeşitli akademisyenler tarafından farklı anlamlarla yorumlanmıştır. İsmail Kara’ya göre “batıcılık”, salt anlamıyla Batı’ya benzeme ya da Batılı gibi hareket etme anlamına gelmektedir. Kara ayrıca genel mahiyette coğrafi olarak Avrupa’nın ortaya koymuş olduğu değerlerin benimsenmesini de batıcılık ile özdeşleştirmiştir.⁴ İlber Ortaylı, Kara’nın ifadesine benzer şekilde batıcılığı kısaca Batı’ya benzemek olarak ifade ederek bu ifadenin Osmanlı toplumuna girişinin 1700’lü yıllar olduğunu da söylemiştir.⁵ Diğer taraftan Mehmet Ali Kılıçbay da “batıcılık” teriminin geldiği noktayı, bir ulusun temel birim ve kuruluşlarının bir bütün halinde Batı ulusuna benzeme aşamalarından geçtiği dönem ile ortaya çıktığını ifade etmiştir.⁶ Bu noktada Erik Jan Zürcher ise İslami alışkanlıklara zıt olan, Batı tarzda faaliyet ve fikirleri kabul etme düşüncesini batıcılık olarak tanımlamaktadır.⁷

¹ *Türkçe Sözlük*, Cilt: 1, (8. Baskı), Ankara, 1998, s. 245.

² A. Timur Bilgiç, *Tarih Terimleri Sözlüğü*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2012, s. 67.

³ *Görsel Büyük Genel Kültür Ansiklopedisi*, Cilt: 4, Görsel Yayınları, İstanbul, 1981; s. 1361. ; Orhan Karmış, Aytaç Eker, *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, Cilt: 3, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1993, s. 264; Pars Tuğlacı, *Okyanus Ansiklopedik Sözlük*, Cilt: 1, Cem Yayınevi, İstanbul, 1980, s. 259.

⁴ İsmail Kara, “Barış Düşüncesi”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Cilt: 1, İstanbul, 1990, s. 160.

⁵ İlber Ortaylı, “Batılılaşma Sorunu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 134.

⁶ Mehmet Ali Kılıçbay, “Osmanlı Batılılaşması”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 147.

⁷ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, (31. Baskı), (Çev: Yasemin Saner), İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 194.

Şerif Mardin'e göre "batıcılık", Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkarak Cumhuriyet dönemi ile birlikte yeni bir şekil kazanan, coğrafi anlamda Batı Avrupa'nın meydana getirmiş olduğu kültürel ve ideolojik birikime ulaşılması gereken bir gayedir. Mardin, bu gayenin kısmen ılımlı bir şekilde, kısmen radikal ve ayrıca ananevi toplumsal normlarımıza muhalif olan yeni şekiller kazandığını ortaya koymuştur. Diğer taraftan da batıcılık kelimesinin, geniş anlamda Batı'ya tüm yönleri ile benzemek isteyen kişi veya toplulukların niyetlerini yansıtmak amacı ile kullanıldığını ifade etmiştir.⁸

Tahsin Görgün "batıcılık" terimini, Batı ve Batı haricindeki diğer toplumların birçok bakımdan meydana getirdiği ilişkilerin bütünü olarak açıklamaktadır. Görgün ayrıca Batı olarak tabir edilen toplumların durağan bir yapıda olmadığını işaret ederek batıcılık teriminin de yine aynı şekilde salt bir anlam ifade edemeyeceğini belirtmektedir.⁹ Taner Timur ise batıcılığı, ifadesi kolay olmayan bir terim olarak görmüştür. Timur bunun sebebini, Batı'nın tek bir oluşumdan meydana gelmediği, Batı'yı oluşturan öğelerin farklı olmasından kaynaklandığı şeklinde açıklamıştır.¹⁰

Niyazi Berkes, batıcılığı Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyılın ortalarından itibaren gelişen modernleşme problemi neticesinde ortaya çıkan üç fikir hareketinden (İslamcılık, Batıcılık, Ulusçuluk) biri olarak görmektedir.¹¹ Berkes, dönemin politik problemlerinin sona ermesinin ardından bu üç fikir akımının kademeli olarak şekillenmeye başlayarak münferit birer harekete dönüştüğünü ve bu hareketlerden en kuvvetlisi olarak "Batıcılık" hareketinin ortaya çıktığını ileri sürmüştür.¹² Bu noktada Tefik Çavdar, batıcılığın ve ıslahat tabirlerinin birbiri ile eş anlamlı olarak kullanıldığını ifade etmektedir. Çavdar ayrıca Berkes'in ıslahat hareketlerini batılılaşma kelimesinin yerine çağdaşlaşma kelimesi ile ifade ettiğini ancak bu ifadenin tüm dönüşümler için kullanılabilir bir ifade olmadığını belirtmektedir.¹³ Bu bağlamda M. Şükrü Hanioglu, "batıcılık" kelimesini

⁸ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 11.

⁹ Tahsin Görgün, "Batıcılık", *Felsefe Ansiklopedisi*, Cilt 2, Etik Yayınları, İstanbul, 2004 s. 180-181.

¹⁰ Taner Timur, "Osmanlı ve "Batılılaşma", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 139.

¹¹ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 309.

¹² Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 376.

¹³ Tefik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, (5. Baskı), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2013, s. 21-22; Çağdaşlaşmak kelimesini Ziya Gökalp: "çağdaş olan uygarlık topluluğunun gittikçe yetkinleşen bilim ve tekniğinde hiçbir ulustan geri kalmayacak biçimde üstün bir yer elde etmektir." olarak açıklamaktadır. Çağdaşlaşmak kelimesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Kitap Zamanı Yayınları, İstanbul, 2008, s. 33; Şerafettin Turan ise "çağdaşlaşmak" ile "batılılaşmanın" aynı anlama geldiğini belirtmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Şerafettin Turan, *Atatürk'ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, (7. Baskı), TTK Yayınları, Ankara, 2018, s. 57.

Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan modernleşme süreci ile birlikte spesifik olarak II. Meşrutiyet döneminin ardından meydana gelen fikir akımı olarak adlandırmaktadır.¹⁴ Hanoğlu ayrıca batıcılığı Batı harici uygarlıkların, Batı'nın medeni ilerlemişlik noktasına gelme uğraşlarını belirtmek amacıyla kullanılan bir ifade olduğunu da söylemektedir. Hanoğlu'ya göre batılılaşma ifadesi yerine çağdaşlaşma ya da modernleşme tabirlerinin bir kısım âlim tarafından birbirine özdeş tabirler olarak kullanıldığını ifade ederek çağdaşlaşma kelimesinin sadece Batı'ya özgü bir ifade olmadığını belirtmiştir. Diğer taraftan modernleşme ve çağdaşlaşma kelimelerinin toplumsal normlardan sıyrılarak ulusların verimlilik ve üretkenlik gibi, hissiyattan daha çok maddesel bir ifade biçimi olduğunu ortaya koymuştur.¹⁵

David Kushner, batıcılığı bir oluşum olarak görmekte ve etkilerini Batı dünyasının ekonomik ve siyasal egemen güçlerinin kendisi ile etkileşime geçen herkese empoze ettiğini belirtmektedir.¹⁶ Bernard Lewis, batıcılığı Türklerin ortaya koyduğu yenilik hareketlerini ifade etmek için kullanılan iki kavramdan biri olduğunu (diğeri milliyetçilik) ve bu iki kavramın Türk toplumunda da diğer toplumlarda olduğu gibi birbiri ile çatışma halinde olmadığını ortaya koymuştur.¹⁷ Sadık Albayrak'ın da Osmanlı Devleti'ndeki Batıcılar ve Türkçülerin dini, maddi vb. konularda birbirleri ile aynı çizgide olduklarını belirterek bir anlamda Lewis'in batıcılık tanımı ile ortaya koymuş olduğu yorumu doğrular nitelikte bir anlatımda bulunduğu görülmektedir.¹⁸

Necati Aksanyar, batıcılığı Avrupa harici milletlerin çağdaşlaşması ve bu tür milletlerin her bakımdan Avrupa'ya uyumlu olması ile meydana getirilebilecek bir hareket olarak tanımlamaktadır.¹⁹ Atilla İlhan ise batıcılık ifadesini Osmanlı Devleti'ni çöküşe götüren bir musibet olarak görmekle birlikte, batılılaşmaya gerek duyulmasının nedenini

¹⁴ Şükrü Hanoğlu, "Batıcılık", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1382.

¹⁵ M. Şükrü Hanoğlu, "Batılılaşma", *TDVİA*, TDV Yayınları, Ankara, 1999, s. 148.

¹⁶ David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)*, (1. Baskı), (Çev: Şevket Serdar Türet, Rekin Ertem, Fahri Erdem), Kervan Yayınları, İstanbul, 1979, s. 136.

¹⁷ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (5. Baskı), (Çev: Metin Kıratlı), TTK Yayınları, Ankara, 1993, s. 478; Bernard Lewis, Türk inkılap hareketinin milliyetçilik ilkesi içerisinde gerçekleştiğini ifade etmekte ve bu dönüşüm hareketinin "Batılılaşma" olduğunu belirtmektedir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. (Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 478-479)

¹⁸ "...mezhepleri red ve birleştirme yolunda, Batıcılar ile Türkçüler bir noktada birleşiyor, bunlara daha çok "Ümmetçiler" karşı çıkıyordu. ... Batıcılar ve Türkçüler, Avrupa'nın maddi kalkınması yanında bizim geri kalışımızı İslam'a bağladılar." Ayrıntılı bilgi için Bkz. Sadık Albayrak, *Türkiye'de İslamcılık Batıcılık Mücadelesi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 262.

¹⁹ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Necati Aksanyar, "Türk Toplumunda Batıcılık Akımı", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 2, 1999, s. 232.

anlayamadığını ifade etmektedir.²⁰ Batıcılığın ne olduğu ile ilgili bir başka ifade biçimi de Süleyman Hayri Bolay tarafından oluşturulmuştur. Bolay, batıcılığı “*bizde batıcılık, Türk toplumunu çağdaş medeniyet yönünde geliştirmektir. Batı’da ise batıcılık, Batı diplomasisine uymaktır. Ona uymayanlar Batı düşmanıdır*” şeklinde açıklamaktadır.²¹

Batıcılık kavramı ile ilgili yazılan tanım ve ifadelerden yola çıkarak kavramın farklı bilim insanları tarafından diyalektik bağlamda farklı şekilde yorumlandığı görülmektedir. Tanımlamalardan anlaşılacağı üzere Batıcılık kelimesi kısaca Batı’ya benzeme veya Batı’yı ölçüt alma olarak değerlendirilebilir. Diğer taraftan da batıcılık, Osmanlı Devleti’nde yenileşme hareketlerinin başladığı dönem olan Lale Devri²² ile birlikte Osmanlı Devleti’ne kavramsal olarak girmiş, II. Meşrutiyet dönemi ile birlikte de bir düşünce akımına dönüşmüştür.

1.2. Osmanlı Devleti’nde Batıcılık İdeolojisinin Doğuşu

Osmanlı Devleti’nde Batı’yı rol-model alma ile ilgili atılan ilk adımlar XVIII. yüzyılda gerçekleşmiştir. 1683 yılında başlayan II. Viyana Kuşatması, Osmanlı Devleti’nin mağlubiyeti ile sonuçlanmıştır. Osmanlı Devleti’nin Viyana’da yenilgiye uğraması Avrupa’da Haçlı İttifak’ının doğmasına sebep olmuştur. 1684 yılında Lehistan, Avusturya, Venedik ve Rusya devletlerinden meydana gelen bu ittifak Osmanlı Devleti’ne karşı galip gelmiş ve bu durumun neticesi olarak 1699 yılında ittifak devletleri ile Osmanlı Devleti arasında Karlofça Antlaşması imzalanmıştır.²³ Karlofça Antlaşması ile Osmanlı Devleti ittifak devletlerine birçok şehri vermek zorunda kalmıştır. Bu bağlamda Karlofça Antlaşması ile birlikte Osmanlı Devleti ilk defa idari ve askeri olarak Batı’nın üstünlüğünü kabul edecek duruma gelmiştir.²⁴ Diğer taraftan da Osmanlı Devleti Karlofça Antlaşması ile kaybettiği toprakları tekrar elde etme misyonu taşımaya başlamıştır. Tarihinde ilk defa maddi olarak kayıplar yaşamayanın verdiği moral

²⁰ Atilla İlhan, *Hangi Batı*, (6. Baskı), Bilgi Yayınevi, Ankara, 2001, s. 11.

²¹ Süleyman Hayri Bolay, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türk Düşünce Tarihi”, *Türkler*, Cilt: 14, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 520.

²² “Lale Devri” tabiri ilk olarak Yahya Kemal tarafından kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Abdülkadir Özcan, “Lâle Devri”, *TDVİA*, Cilt: 27, TDV Yayınları, Ankara, 2003, s. 81-84.

²³ Feridun Emecen, “Kuruluştan Küçük Kaynarca’ya”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Cilt: 1, (Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu), İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, 1994, s. 55-56; Viyana Kuşatması ile başlayan savaş, Estergon, Vişgard, Waitzen, Ayamavri, Uyvar kaleleri, Budin Beylerbeyliği, Belgrad, Kanije ve Azak kaleleri Osmanlı Devleti’nin elinden çıkması ile sona ermiştir. II. Viyana Kuşatması ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. Mustafa Turan, “II. Viyana Muhasarası, Osmanlı Devleti’nde Siyasi, İdari ve Askeri Çözüm”, *OTAM*, Ankara, 1998, s. 389-429.

²⁴ Karlofça Antlaşması ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi*, (Yay. Haz. Metin Hasırcı), Cilt: 2, Emre Yayınları, İstanbul, 2002, s. 219-224.

bozukluğunun etkisi ile hareket eden Osmanlı Hükümeti, sulh koşullarını bozduğu gerekçesi ile Venedik'e karşı harp ilan etmiştir. Bu durumun neticesinde Avusturya-Venedik ittifakı oluşturulmuş ve bu ittifak karşısında Osmanlı Devleti iki devlete karşı savaşmak durumunda kalmış ancak savaşı kaybetmesi üzerine 1718 yılında Pasarofça Antlaşması imzalanmıştır. Osmanlı Devleti bu antlaşma ile Karlofça Antlaşması'nda olduğu gibi yaşadığı kayıplara yenilerini eklemiştir.²⁵ Yapılan bu iki antlaşma neticesinde kaybedilen topraklar üzerine Osmanlı devlet adamlarında Batı ile uyumlu olma ve gelişmeleri takip etme düşüncesi ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Osmanlı ordusunun o döneme kadar hemen hemen eşi ve benzeri olmayan bir durumda olması ancak yaşanan mağlubiyetler ile birlikte o döneme kadar göz ardı edilen Batı'nın birçok alanda ilerleme kaydettiği fark edilmiştir. Bu noktada ilk olarak zayıf bir duruma intikal ettiği kesinleşen askeri alanda yenileşme hareketleri yapılma düşüncesi netlik kazanmıştır. Bu durum, Pasarofça Antlaşması'nın hemen ardından kaleme alınan Lewis'in "*hayali*" olarak tasvir ettiği Hıristiyan bir devlet adamı ile Osmanlı bürokratlarından bir kişinin askeri ve idari konuları görüştikleri *Takrir* belgesinde görülmektedir. Takrir belgesinde Osmanlı devlet adamının, Hıristiyan olduğu bilinen kişiye askeri ve idari alanlarda ne gibi yeniliklerin devleti bulunduğu durumdan kurtarabileceğini sormaktadır. Bu çerçevede dönem itibarıyla Osmanlı Devleti'nin yavaş yavaş güç kaybı yaşamaya başlamış olması, yetkili kişilerce kabul görmüştür. Bu yönüyle takrir belgesi Osmanlı Devleti'nde batıcılık fikrinin benimsenmesi yolunda karşımıza çıkan ilk belge olması bakımından önemlidir.²⁶

Niyazi Berkes, takrir belgesinde somut bir şekilde gözükten dönemin bürokratlarının, batılılaşma düşüncesinin getirileri ile ilgili danışacağı bir düşünce topluluğu olduğunu ve bu kişilerin Hıristiyanlardan oluştuğunu belirterek bunlar arasında bilinenlerden Fransız bir subay olan Rochefort'un liderliğini yaptığı "Huguenotlar"ı işaret etmektedir.²⁷ Takrir

²⁵ Abdülkadir Özcan, "Pasarofça Antlaşması", *TDVİA*, Cilt: 34, TDV Yayınları, Ankara, 2007, s. 177-181.

²⁶ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 46. Lewis'in hayali olarak nitelediği ve bir Hıristiyan ile bir Osmanlı bürokrati arasında geçtiğini söylediği Takrir belgesi, Berkes'e göre Müslüman bir devlet adamı ile Hıristiyan bir subay arasında geçmektedir. Ayrıca Berkes, bu kişilerin tahmin edilebilecek kişiler olduğunu ileri sürerek belgenin yazılışından sonraki dönemde belgeden söz eden Esat Efendi'nin belgenin yazıldığı yıllarda bazı mütefekkirlerin Padişah III. Ahmed'e sunulması amacıyla Sadrazam İbrahim Paşa'ya memorandum olarak verdiklerini bildirdiğini söylemektedir. Belge ile ilgili Berkes'in yazmış olduğu ikinci bir tahmin ise Mustafa Nuri Paşa'nın bu belgeyi Osmanlı hizmetinde bulunmuş bir Avrupalı tarafından yazılmış olduğudur. Bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 45

²⁷ Huguenotlar (Hügnö) 1717 yılında Osmanlı başkentine gelmiş Fransız ve Protestan mezhebine bağlı modern anlamda askeri bilgi ve birikimli olan kişilerden oluşmaktadır. Katolik olan Fransız hükümeti Protestan olmalarından dolayı Hügnö'lara karşı mücadeleye girişmiş bu kişiler ise Fransa'dan kaçarak birçok Avrupa ülkesi ve Osmanlı Devleti'ne sığınma talebinde bulunmuşlardır. Hügnö'lara devlete yerleşmeye karşılık Osmanlı hükümetine askeri alanda ciddi ölçüde Batı tarzda oluşturulacak olan "fen subaylığı örgütü" gibi önemli projeler ve ekonomik alanda ne gibi iyileştirmeler yapılması ile ilgili ciddi

belgesinden de anlaşılacağı üzere artık Osmanlı Devleti savaşlarda alınan mağlubiyetlerin şok etkisi ile özellikle askeri noktada yenilenme amacıyla Batı ile ilişkilerini daha yönlü olarak kurmak istemeye başlamıştır. Bu isteğin Osmanlı Devleti'nde somut adımlara dayandırılması bakımından askeri alanın yanı sıra kurumsal olarak da Batılılaşma hareketlerinin yaşandığını görebilmekteyiz. Bu noktada İstanbul'da itfaiye teşkilatı kurulmuş, belediye alanında uzun süre etkisini gösterecek olan yeni bir ıslahat hareketine girilmiş ve donanma ile ilgili yeni reform hareketlerine başlanılmıştır. Bu yenileşme hareketlerinin olumlu dönütleri üzerine tekdüzelikten çıkarak Avrupa ile temasları arttırma gerekliliği hissedilmiş ve bunun neticesinde Avrupa'yı daha iyi tanımak üzere çeşitli faaliyetlere girişme sonucu doğmuştur.²⁸

Batıcılık ideolojisinin Osmanlı Devleti'ne De facto (edimli) girmesi bakımından "Lale Devri" olarak bilinen ve 1718 yılında imzalanan Pasarofça Antlaşması ile başlayıp 1730 yılında meydana gelen Patrona Halil İsyanı arasındaki süreci kapsayan dönem önemli bir değişim periyodu olarak görülmektedir. Bu dönemde toprak kayıplarının yanı sıra devlet hazinesinin eski ihtişamını kaybetmesi, devleti toparlama amacı ile yapılan kapsamlı giderler ve devlet mekanizmasının güçlü bir yapı gösterememeye başlamasının etkileri doğal olarak Padişah iradesinin zayıflamasına neden olmuştur. Ortaya çıkan bu olumsuzluklar, Batı ile olan ilişkilerin güçlenmesi noktasında ve takip edilecek sistemin belirlenmesinde önemli derecede rol oynayan diğer faktörler olmuştur.²⁹ Bu sebeplerden dolayı Batı'nın sistemini daha ayrıntılı inceleme ve tanıma amacı ile dönemin Padişahı III. Ahmed'in (1703-1730) sadrazamı Damat İbrahim Paşa, Londra, Paris, Viyana, Varşova, Lehistan gibi önemli Avrupa şehirlerine ve Rusya'ya sefirler göndermiştir. Bu sefirlerden sadece siyasi ve askeri alanlar ile ilgili değil, gittikleri toplumların askeri, kültürel, ekonomik, sanayi ve teknolojik gelişmeleri ile de ilgili araştırmalarda bulunmaları ve bu araştırmaları üzerine bir sefaretname hazırlamaları istenmiştir.³⁰

reform paketleri sunmuş ancak Hügnoların devlete sığınma istekleri kabul edilmemiş ve doğal olarak bu önerilerde hayata geçirilememiştir. Hügnolar ile ilgili daha fazla bilgi için Bkz. Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 46-49.

²⁸ Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, s. 47.

²⁹ Raoul Motika, "Modernization and Westernization in the Late Ottoman Empire and the Turkish Republic- A Prelude for Democracy?" *Conference: Aspects of Democracy. Preconditions, Paths of Development and Contemporary Issues*, Japanisch-Deutsches Zentrum Berlin und Institut für Japanologie/Universität Heidelberg, Berlin, 2007, s. 72.

³⁰ Bu duruma örnek olarak, Londra'da bulunan Türk sefiri Agâh Efendi'nin yardımcısı Mahmut Raif Efendi, İngiliz devlet sistemini ve idari yapısını irdelemiştir. Yapmış olduğu incelemeler neticesinde İngiliz meşrutiyet sisteminin Osmanlı Devleti'ne uygulanmasının gerekli olduğunu rapor etmiştir. Ayrıca bu doğrultuda reformların yapılmasının devletin eski gücüne ulaştırabilecek bir yol olduğunu ifade etmiştir.

Osmanlı Devleti'nde bu sefaretnamelerden en çarpıcı etkiye sahip olarak, Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Paris dönüşü ayrıntılı bir rapor şeklinde sunmuş olduğu Paris Sefaretnamesi'ni görmekteyiz.³¹ Halil İnalıcık'a göre bu rapor Osmanlı Devleti'nde gerçekleşmeye başlayan batılılaşmanın “*ilk manifestosu*” anlamına gelebilir.³² Bu bağlamda Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin ülkeye geri döndüğünde Paris'te edinmiş olduğu tecrübeleri yansıtan ve Padişah III. Ahmed'e sunduğu Paris Sefaretnamesi, hem devletin bürokrasi kısmı hem de Osmanlı milleti için batıcılık şiarı ile doğru orantılı şekilde bir dönüşümün sağlanmaya başlanacağını ilk defa göstermesi bakımından önemlidir.³³

Osmanlı Devleti'nde içten içe batıcılık paradigmasının yerleşmeye başlamasında diğer bir önemli adım, matbaanın kurulması ile atılmıştır. Osmanlı Devleti'nde basım hareketleri XV. yüzyılda David ve Samuel kardeşler tarafından başlatılmıştır. İlerleyen süreçte Ermeni ve Rum basımevleri de basım hareketlerini devam ettirmiştir. XVIII. yüzyıl itibariyle Osmanlı Devleti açısından Batı'daki gelişmeleri takip etmenin artık bir zorunluluk olmasının yanı sıra yavaş yavaş Türk aydınlar tarafından da Batı'yı yakinen takip etme ihtiyacı hâsıl olmuş ve bu sebepler yerli basımın oluşturulması düşüncesini meydana getirmiştir. Bu beklentileri karşılama gerekliliğine inanan dönemin Padişahı III. Ahmed tarafından İbrahim Müteferrika ve Said Efendi'ye ilk matbaanın kurulması için gerekli Hatt-ı Hümayun verilmiştir. Padişah tarafından verilen Hatt-ı Hümayun'un sonucunda 1726 yılında İbrahim Müteferrika ve Said Efendi tarafından ilk Türk matbaası açılmıştır.³⁴ İbrahim Müteferrika, matbaanın kurulmasının ardından basılmış şekilde birçok eser meydana getirmiştir. Bu eserlerin arasında nitelik bakımından, İbrahim Müteferrika'nın matbaa kurulması amacıyla Osmanlı Hükümeti'ne verdiği arzuhalde kapsamlı bir Türkçe-Arapça sözlüğe gereklilik duyulduğunu ileri sürerek bu gerekliliğin basılacak olan sözlüğün devletin eğitim müesseselerini de değiştirme noktasında önemli bir husus olmasını sebep göstererek meydana getirmiş olduğu *Vankulu Lügati* adlı sözlük

Ayrıntılı Bilgi için Bkz. Yuriy Aşatoviç Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jöntürkler*, (Çev: Mazlum Beyhan, Ayşe Hacıhasanoğlu), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974, s. 42-43.

³¹ Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, “XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789)”, *Türkler*, Cilt: 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 485.

³² Halil İnalıcık, “II. Meşrutiyet”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 45, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2008, s. 15

³³ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 44; Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Paris Sefaretnamesinin içeriği ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. *Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi Sefaretnamesi*, (Yay. Haz. Abdullah Uçman), Tercüman Yayınları, 1975.

³⁴ Osman İbrahimov, “Osmanlı Devleti'nde İlk Basım Yayın Faaliyetleri ve Tuna Gazetesi”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 5, Kars, 2016, s. 84-85.

bu açılardan dikkate değerdir. *Vankulu Lügati* ilk basılan eser ve sözlük olması bakımından da basılan diğer eserler arasında önem arz etmektedir.³⁵ Ancak bu tür girişimler tabii olarak herkes tarafından olumlu bir şekilde karşılanmamıştır.

Osmanlı Devleti'ni yeniden sağlam bir zemine oturtma amacını taşıyan bu batılılaşma girişimleri halk mekanizması üzerinde kamuoyu oluşturmada ve devlet yönetimi ile ilgili alınan kararlarda etkin güce sahip olan ulema tarafından gerekli desteği görememiştir. Bu durumun yanında Osmanlı uleması, Batının “kâfir” olduğunu düşünmekle birlikte matbaanın “*gâvur icadi*” olduğunu ilan etmiştir.³⁶ Bu durum yenilik taraftarı bürokratlar ile yenilik yapılmasına karşıt düşüncede bir Osmanlı uleması görüntüsü oluşturmuştur. Hâlihazırda Batılılaşmaya karşıt düşüncenin varlığı yanında bu çabalar için gerekli olan maliyet de ayrı bir sorun oluşturmuştur. Reformist çabalar için gerekli kaynağın bulunması amacıyla halktan alınan vergiler arttırılmış ve dönemin savaşlarında yaşanan mağlubiyetlerden dolayı devletin ekonomik gelir seviyesindeki gözle görülür azalış ekonomik krize sebebiyet vermiştir. Bu durumun üstesinden gelmek için Osmanlı Hükümeti çareler aramaya başlamış ve bunun neticesinde paranın değerinin düşürülmesi noktasında karar kılınmış ve bununla da kalınmayarak ayrıca halktan olağan vergilerin yanı sıra ek vergiler de alınmaya başlanmıştır. Diğer taraftan memur ve askerlerin maaşları ile ilgili de yeni düzenlemelere gidilerek her iki kesimin aldıkları ücretlerde gözle görülür şekilde azalma olmuştur. Ekonomik kriz dolayısıyla devletin başkentinde yaşayan tebaa bir anda ekonomik olarak çözülmeye başlamış ve işsizlik problemi ortaya çıkmıştır. Osmanlı halkının, kendilerinin bu durumda iken Osmanlı Hükümeti'nin başlattığı Batılılaşma çabalarının bir anlam ifade etmediğini düşünmesi, alışlagelmiş devlet-millet sistemini ilk kez ciddi şekilde sekteye uğratmıştır.³⁷ Bu problemlere, başkentten yeniden bayındır hale getirilmesi, saray giderlerinin artması, gösterişli düğünler ve eğlenceler de eklenince halkın ekonomik durumu epeyce kötüleşmiştir.³⁸ Devlet kademesi tarafından ekonomik olarak kötü gidişatı engellemek amacıyla farklı tezler ortaya atılmış ve bu tezlerden birisi de savaşıarak yeni ganimetler elde etmek olmuştur. Bu düşünce o an için olumlu karşılansa da ilerleyen süreçte bu politikanın ne kadar yanlış

³⁵ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 151; Mustafa Kınık, “İbrahim Müteferrika ve Yayımladığı İlk Kitaplar”, *Kalemîşi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 4, 2014, s. 32.

³⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yedigün Matbaası, İstanbul, 1960, s. 14.

³⁷ Bekir Sıtkı Baykal, “Önsöz” *Destârî Sâlih Tarihi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, No: 117, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1962, s. 7-10

³⁸ M. Münir Aktepe, *Patrona İsyanı (1730)*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1958, s. 7-8.

olduğu karşımıza çıkmaktadır. Bu fikir doğrultusunda ilk olarak o an için zayıf bir iç politikaya sahip olan İran ilk hedef olmuştur.

Gelişen bu olumsuzluklar üzerine, 28 Eylül 1730 yılında eski bir asker olan Patrona Halil, o anda hâlihazırda patlama noktasına gelen halkı galeyana getirerek hükümete karşı bir protesto hareketi başlatmıştır. Bu hareket, Osmanlı ordusundan bir kısım askerin de katılması ile güçlenmiş ve kıvılcımın bu şekilde alev almaya başlaması kısa sürede isyan hareketine dönüşmüştür. İsyân noktasında kararlı olan ve yaptırımlar isteyen bu grup Padişah'tan tüm olumsuzlukların sorumlusu olarak gördükleri Sadrazam İbrahim Paşa ve onun çevresinde bulunan kişileri istemişler, neticesinde bu isteği yerine getiren Padişah, bu kişileri isyancılara göndermiştir. Bu durum Sadrazam ve çevresindekilerin isyancılar tarafından öldürülmesi ile sonuçlanmıştır.³⁹ Ancak isyancılar bu olaylar bittikten sonra Padişah tarafından kendilerinin de aynı muameleye maruz kalacaklarını bildiklerinden dolayı Padişahı tahttan indirerek yerine Şehzade Mahmud'u çıkarmak düşüncesine girmişlerdir. Bu durumu anlayan Padişah III. Ahmed, halk nezdinde bir ihtilaf oluşmaması amacıyla tahtı Şehzade Mahmud'a bırakarak tahttan vazgeçmiştir.

Padişah III. Ahmed'in tahttan inmesi ile birlikte Lale Devri olarak nitelenen dönem sona ermiştir. Bu dönem her ne kadar halk tarafından bir karşılık bulamasa da Osmanlı Devleti'nde ciddi bir şekilde Avrupai tarzda yeniliklerin ilk adımını oluşturmuştur. Diğer taraftan meydana gelen batılılaşma hareketlerinin bizzat Osmanlı hükümeti tarafından yürütülmesi, fikri anlamda Batılılaşma düşüncesinin ilk olarak devlet kademesinde başladığını göstermektedir. Her ne kadar bu dönem bir isyan ile sonuçlanmış olsa da Batı etkisi ve kültürünün ilk kez olarak Osmanlı klasik yapısını ve sistemini değiştirmesi yönünde atılan adımların ilk örneğini teşkil etmesi adına önemlidir.

III. Ahmed'in tahttan inmesinin ardından tahta geçen Padişah I. Mahmud (1730-1754), döneminde Batıcılık düşüncesi ile bağlantılı şekilde yenilik hareketlerine devam etmiştir. I. Mahmud ilk olarak Lale Devri'nde başlatılan askeri ıslahatlara devam etme kararı almıştır. Bir "değişim" havasının devlet üzerinde oluşturduğu etkinin bu dönemde devam ettiğini İbrahim Müteferrika tarafından kaleme alınan *Usulü'l-hikem fi nizami'l-ümem (Milletlerin Düzeni Hakkındaki Bilgelik Kaideleri)*⁴⁰ isimli eserde görebilmekteyiz.

³⁹ Alan Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, (Çev: Belkıs Çorakçı Dışbudak), Alfa Tarih, İstanbul, 2014, s. 68-69.

⁴⁰ Adil Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usulü'l-Hikem fi Nizâmi'l-Ümem*, TDV Yayınları, Ankara, 1995, s. 69-70; *Usulü'l-hikem fi nizami'l-ümem* adlı eser ve İbrahim Müteferrika tarafından meydana getirilen diğer

Müteferrika bu eserini I. Mahmud'un tahtta geçmesinin ertesinde (1731) hazırlayıp Padişah'a sunmuştur. *Usulü'l-hikem fi nizami'l-ümem*, İbrahim Müteferrika tarafından kaleme alınan eserler arasında Batı ile ilişkiler konusunda, devletin yapması gereken ıslahatlar üzerine nasıl bir yol izlemesi gerektiğini anlatması, Batıcılık düşüncesinin ayrıntılı şekilde işlenmesi bakımından ve döneminin bu anlamda ilk sayılabilecek eseri olması bakımından mühim olduğu gözükmektedir.⁴¹ İbrahim Müteferrika bu eserinde ayrıca Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma hareketlerinin ikinci adımını oluşturan *Nizâm-ı Cedid* terimini ilk kez olarak ifade ederek Osmanlı Devleti tarafından Batı'nın meydana getirmiş olduğu savaş teknolojisinin takip edilerek aynı düzenin uygulanması gerektiğini de belirtmiştir.⁴² Berkes'e göre İbrahim Müteferrika, bu bağlamda geleneksel düzen anlayışı yerine çağdaş düzen kavramını getiren ilk kişidir.⁴³

Askeri ıslahatlar noktasında bu dönemde en etkili projeler, üst rütbeli asker olan ve 1729 yılında Fransa'dan kaçarak Osmanlı topraklarına geçiş sağlayan Alman Cont de Bonneval tarafından Padişah'a sunulmuştur.⁴⁴ Cont de Bonneval, ordunun eski gücüne ulaşması için, talim ve terbiye, disiplin anlayışının yerleştirilmesi ve ücret gibi askerler üzerinde önemli sayılacak konularda bir dönüşüm yapılması ile ilgili önerilerde bulunmuş, bu öneriler Padişah tarafından dikkate alınarak Cont de Bonneval, Humbaracı Ocağı'nın başına getirilmiş ve o dönemden itibaren ismi Humbaracı Ahmed Paşa olarak anılmaya başlanmıştır. Bu süreçten itibaren orduda Avrupalı tarzda köklü değişiklikler başlamıştır.⁴⁵ Burada dikkat çeken yeniliklerden belki de en önemlisi Humbaracı Ocağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Zikredilen bu ocağa bağlı olan askerlerin sıkı bir şekilde eğitime tabi tutulmaları ve ücretli bir şekilde çalışarak askerlik hizmetinde bulunmaları diğer taraftan da Batı sistemine uygun olarak hazırlanan ilk Osmanlı teşkilatı olmuştur.⁴⁶ Bu dönemde ayrıca devletin dış ilişkileri güçlü bir zemine oturtulmaya çalışılmıştır. Diğer taraftan da basım, neşir ve eğitim faaliyetleri devam etmiş, Başkent'te dört adet ihtişamlı kitaplık yapılmış ve bu kitaplıklarda eğitim verilmeye başlanmıştır.⁴⁷

eserlerin içeriği ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. Şen, *İbrahim Müteferrika ve Usulü'l-Hikem fi Nizâmi'l-Ümem*, s. 63-77.

⁴¹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 53.

⁴² Erhan Afyoncu, "İbrahim Müteferrika" *TDVİA*, Cilt: 21, TDV Yayınları, Ankara, 2000, s. 327.

⁴³ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 54.

⁴⁴ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 4*, (Çev: Nilüfer Epeçeli), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 347.

⁴⁵ Abdülkadir Özcan, "Humbaracı Ahmed Paşa", *TDVİA*, Cilt: 18, TDV Yayınları, Ankara, 1998, s. 351.

⁴⁶ Yalçınkaya, *Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789)*, s. 779.

⁴⁷ Aksun, *Osmanlı Tarihi*, s. 375.

Padişah I. Mahmud'un 1754 yılında vefat etmesi üzerine tahtı III. Osman (1754-1757) devralmıştır. Padişah III. Osman'ın tahtta durduğu üç senelik süre, Batılılaşmaya yönelik ıslah hareketlerinin durağanlaştığı bir zaman olarak görülmektedir.⁴⁸ Ayrıca bu dönemde meydana gelen doğal afetlerin sayısının fazla oluşu, devletin içte ve dışta yürütmüş olduğu reform hareketlerini olumsuz şekilde etkilemiştir.⁴⁹

III. Osman'ın üç sene süren padişahlık dönemi boyunca kesintiye uğrayan Batılılaşma hareketlerine, Padişah III. Mustafa (1757-1774) döneminde kaldığı yerden devam edilmiştir. III. Mustafa'nın da selefleri gibi ordu üzerinde yenilik faaliyetlerine ayrı bir önem verdiği gözükmektedir. Askeri faaliyetler Fransız asıllı asker olan Baron de Tott tarafından yürütülmüştür. Baron de Tott, tersaneyi ıslah çalışmalarına ve yeni gemi yapımına girişmiş ayrıca ilk askeri okul olan "Hendesehane" de yine Tott tarafından açılmıştır.⁵⁰ Bununla birlikte III. Mustafa döneminde, 1768-1774 yılları arasında vuku bulan Osmanlı-Rus savaşlarında alınan mağlubiyetler neticesinde ilk defa olarak Yeniçeri ordusu üzerinde bir yenileşme hareketi fikri ilk kez olarak gündeme getirilmiştir.⁵¹ 1768-1774 yılları arası gerçekleşen Osmanlı-Rus savaşları 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile sona ermiştir. Bu antlaşma Karlofça, Pasarofça Antlaşmaları ile başlayan toprak kayıplarının yönünü bu sefer Karadeniz ve Balkan coğrafyasına döndürmüş ve özellikle Kırım'ın elden çıkması ile devam ettirmiştir.⁵²

III. Mustafa'nın ardından tahta geçen Padişah I. Abdülhamid (1774-1789), Küçük Kaynarca Antlaşması ile devam eden toprak kayıplarının durdurulabilmesi adına Batılılaşma hareketlerine sürat veren ve pek çok alanda köklü değişimler yapmak amacıyla hareket eden bir profil çizmiştir. I. Abdülhamid bu değişimler amacıyla Osmanlı Tarihinde ilk defa yabancı ülkelerden askeri danışmanlar getirtmiştir. Bu danışmanlara herhangi bir şekilde Osmanlı Devleti'ne uygun askeri kıyafet giyme ve devşirme zorunluluğu gerekli kılınmamıştı. Padişahın amacı XIX. yüzyıla Osmanlı Devleti'ne eski ihtişamını kazandırarak tekrar dominant gücünü elde etmesini sağlayarak

⁴⁸ Mehmet Karagöz, "Osmanlı Devletinde Islahat Hareketleri ve Batı Medeniyetine Giriş Gayretleri (1700-1839)", *OTAM*, Cilt: 6, Sayı: 6, s. 184.

⁴⁹ Aksun, *Osmanlı Tarihi*, s. 382.

⁵⁰ Yalçınkaya, *Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789)*, s. 796.

⁵¹ Karagöz, *Islahat Hareketleri*, s. 184.

⁵² Küçük Kaynarca Antlaşması'nın mahiyeti ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca Antlaşması", *TDVİA*, Cilt: 26, TDV Yayınları, Ankara, 2002, s. 524-527. Palmer, *Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, s. 77-81.

girmekti.⁵³ Bunun üzerine Sadrazam Kara Vezir Mehmed Paşa'nın döneminde Humbaracı ve Topçu Ocakları üzerinde dönüşüm faaliyetleri başlatılmış, 1775 yılında Mühendishane-i Bahr-i Hümayun kurularak Bahriye kolordusu oluşturulmaya başlanmıştır. Yeniçeri Ocağı'nın ıslah edilmesi ve lağımcı ocaklarının değişimi amacıyla yasalar çıkarılmıştır.⁵⁴ Ayrıca donanmanın yetersizliğinin kesin olarak hissedilmeye başlanması sebebiyle Kaptan-ı Derya Gazi Hasan Paşa tarafından donanmayı Avrupa standartlarına uygun bir şekilde yeniden dizayn etmek için çalışılmıştır.⁵⁵ Bu çalışmalara somut örnek olarak Haliç, Karadeniz ve Ege Deniz'inde yeni tersaneler kurulması gösterilebilir. Bununla birlikte Hasan Paşa tarafından 22 yeni gemi 15 küçük fırkateynden oluşan yeni bir filo oluşturulmuştur. Gazi Hasan Paşa'nın bu çalışmaları XIX. yüzyılda yürütülen yenileşme hareketlerinin çekirdeğini oluşturması bakımından önemlidir.⁵⁶ Lewis'e göre yapılan kalkındırma hareketleri yüzeysel bir yapıda ilerlediğinden yabancı elçilerin nazarında pek dikkat çekmemiştir.⁵⁷

1789 yılının Nisan ayında savaş devam ederken Padişah I. Abdülhamid hastalık geçirerek vefat etmiş, yerine Padişah III. Selim (1789-1808) geçmiştir.⁵⁸

III. Selim'in tahtta çıkış tarihi Fransa'da meydana gelecek olan ihtilalin başlama tarihi ile aynı zamana denk geliyordu. Bu dönemde Osmanlı Devleti'ne etki eden belki de en önemli olay Fransız İhtilali olmuştur. Fransa halkının, Fransa kralı XIV. Louis'in baskılarına karşı oluşturduğu kitlesel hareket 1789 yılında "Fransız İhtilali" ile sonuçlanmıştır.⁵⁹ Fransa'da gelişen ihtilalin etkileri Avrupa'yı etkilemiş ve bu etkiler Osmanlı Devleti'nde de uzun vadede zararlı boyutları olan birçok olaya sebep olmuştur. Bu durum ile ilgili Lewis'in "*Fransız İhtilali ilk defa olarak Dar-ı Harb'i, Dar-ı İslam'dan ayıran müşkülü aşan, İslam dünyasının önderlerini, âlimlerini ve İslam coğrafyasında ki hemen hemen tüm şehirleri tesiri altına alan geniş çapta etkisi olan bir düşünce akımıdır.*"⁶⁰ İfadeleri dikkate değerdir. Bu yorumla bağlantılı olarak Fransız

⁵³ Standford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, (Volume: 1), Cambridge University, 1976, s. 251

⁵⁴ Münir Aktepe, "Abdülhamid I", *TDVİA*, Cilt: 1, TDV Yayınları, Ankara, 1988, s. 216.

⁵⁵ Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, (Çev: Ayşe Berktaş), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 91

⁵⁶ Shaw, *Modern Turkey*, s. 252.

⁵⁷ Palmer, *Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, s. 83.

⁵⁸ Shaw, *Modern Turkey*, 259.

⁵⁹ Fransız İhtilali ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. Pierre Gaxotte, *Fransız İhtilali Tarihi*, (2. Baskı), (Çev: Samih Tiryakioğlu), Varlık Yayınevi, İstanbul, 1969; Michelet, *Fransız İhtilali Tarihi 1*, (Çev: Hamdi Varoğlu), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1950.

⁶⁰ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 54.

İhtilali'nin fikri yayımları Osmanlı Devleti'nde ilk olarak Hıristiyan entelektüelleri etkilemiştir. Bu kişiler özellikle ihtilalin ortaya çıkışında yer alan “özgürlük, kardeşlik, eşitlik” fikri alt yapılarından etkilenmiş, özgürlük fikri ilk defa Osmanlı Devleti'nde milliyetçilik hareketlerini başlatarak devletin toprak bütünlüğünü derinden sarsacak bağımsızlık hareketlerine yol açmıştır. İlk olarak Balkanlar'da ardından da Asya'da yaşayan halk arasında milliyetçilik olgusunun yayılması, Osmanlı Devleti'nde geri dönüşü olmayan sonun başlangıcını göstermekteydi.⁶¹ İhtilalin yaydığı fikirler kısa zaman sonra Müslüman–Türk entelektüel kesimi de etkilemiştir. Bu etki bir anda kendini göstermemiştir. Ancak ihtilalden sonra kurulan Mekteb-i Tıbbiye, Mekteb-i Harbiye gibi modern okullarda yetişen ve ardından Osmanlı aydınları olarak karşımıza çıkan öğrenciler ihtilalin yaymış olduğu fikirlerden özellikle siyasi alanda meydana gelen liberal düşünceden etkilenmişlerdir. Ayrıca bakıldığında özellikle ihtilalin yaymış olduğu milliyetçilik fikri Osmanlı aydınlarının da ideolojisine etki etmiş ve Türkçülük fikrinin doğmasına neden olmuştur.⁶² İhtilalin ortaya çıkardığı fikirler özellikle 1792-1807 yılları arasında devleti etkisi altına almıştır.⁶³

Padişah III. Selim, Avrupa ile aralıksız bir şekilde iletişim içerisinde kalmak amacıyla daha önce devletin yurtdışına göndermiş olduğu sefirlere binaen Avrupa'daki önemli şehirlerde daimi elçilikler açmaya karar vermiş, 1793 yılında ilk olarak Londra'da, ardından da Paris, Viyana ve Berlin şehirlerinde kalıcı elçilikler açtırmıştır. Ancak girişilen bu teşebbüsler Osmanlı Devleti'nde yenilik hareketlerine karşı olan kesimler tarafından tepki ile karşılaşıncaya bu yönde uygulanmaya çalışılan tüm siyasi hareketler 1820 yılına kadar durdurulmuştur. 1821 yılında ise gergin ortamın bir nebze de yumuşamasının ardından elçilikler görevine tam anlamıyla devam etmeye başlamıştır.⁶⁴ Ancak elçiliklerde görev alan, “vatanı kurtarma” bilinci ile yetişen ve ilerleyen dönemde Jön Türkler olarak nitelenecek olan genç elçiler, gittikleri devletlerin siyasi mekanizmasının işleyişini kendi devlet mekanizmasına uygun olduğunun farkına varmışlar ve bu yönde bir değişimin kesin şekilde yapılması gerektiğinin faydalı

⁶¹ Zürcher, Türkiye'nin Tarihi, s. 51.

⁶² Sina Akşin, “Fransız İhtilalinin II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri Üzerine Bazı Görüşler” *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 49, Sayı: 3, Ankara, 2002, s. 27-29.

⁶³ Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, s. 56.

⁶⁴ Quataert, Osmanlı İmparatorluğu, s. 130.

olacağına inanmaya başlamışlardır.⁶⁵ Bu durum Osmanlı entelektüelleri arasında fikri olarak Batıcılık zeminini oluşturması bakımından önemlidir.

III. Selim alışık olunmayan mağlubiyetler neticesinde Yeniçeri ordusunun eski gücünü kaybettiğinin farkında olarak ayrıca dönemin yeniliklerine de verilen isim olan “*Nizam-ı Cedit (Yeni Düzen)*”⁶⁶ isminde yeni bir ordu kurdu. III. Selim’in ıslahat hareketlerine “*Nizam-ı Cedit (Yeni Düzen)*” ismini vermesinin sebebi olarak Fransız İhtilali sırasında yenilikler için kullanılan, yeni düzen anlamına gelen “*Nouvel Ordre*” terimini örnek aldığı gözükmektedir.⁶⁷ Bu durum artık Batılı devletlerden alınan uygulamaların birebir kopya edildiğini göstermektedir. Yeniçerilerin devlet kademesi üzerindeki gücü göz önüne alınırsa, III. Selim’in giriştiği bu hareket bir anlamda padişahın değişim konusunda yapılanları tekrar etmekten öte, sorunların kökenine inme noktasında ne kadar ciddi olduğunun anlaşılması bakımından önemlidir. Çünkü Nizam-ı Cedit ordusu, Yeniçeri ordusuna bir alternatif olma amacıyla kurulmuştur. Bu ordu için Fransa, İngiltere, Almanya’dan alanında müteahhas kişiler getirilerek Batı tarzında savaş stratejileri geliştirilmiş, disipline edilmiş ve ateşli silahlar ile ordu eğitilerek modernize edilmiştir. Ayrıca ordunun ekonomik giderlerinin karşılanması amacıyla da *İrad-ı Cedit (yeni gelir)* isminde hazine oluşturulmuştur.⁶⁸

Tam anlamıyla organizasyonu 1807 yılında tamamlanmış yeni ordu, gerçek anlamda Avrupa askeri sistemi ile disipline edilmiş ve eğitilmiş 30 bin askerden meydana geliyordu. Bununla birlikte ayrıca modern olarak düzenlenmiş sağlık teşkilatı ve tıp okulu inşa edilmiş, donanma güçleri modernize edilmiş ve ayrıca kara mühendishanesi oluşturulmuştur. Ancak III. Selim’in uygulamaya koymak istediği bu değişim hareketleri önemli sayılabilecek bir bütçe gerektirdiğinden dolayı zaten hâlihazırda reformlara karşı olan kesimlerin haricinde bütçeyi karşılayabilmek adına halktan alınan vergilerin arttırılması da halkın yönetime karşı olan tepkisini farklı boyutlara taşımıştır.⁶⁹ Halk ile birlikte devlet üzerinde güçlü etkiye sahip olan ayanlar da merkezi otoriteye karşı

⁶⁵ Zürcher, Türkiye’nin Tarihi, s. 50.

⁶⁶ Nizamı Cedit; terim olarak ilk kez Fazıl Mustafa Paşa tarafından Osmanlı Devleti’ne verilen “iç düzen” için ifade edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: 5, TTK Basımevi, Ankara, 2011, s. 61-64; Ayrıca İbrahim Müteferrika tarafından kaleme alınan devlet üzerinde ne gibi değişiklikler yapılması gerektiğini içeren *Usulü’l-hikem fi nizami’l-ümem* isimli eserde de İbrahim Müteferrika’nın askeri yeniliklerden söz ederken “Nizam-ı Cedit” tabirini kullandığını görmekteyiz. Şen, İbrahim Müteferrika ve Usulü’l-Hikem fi Nizâmi’l-Ümem, s. 85-86

⁶⁷ Akşin, “Fransız İhtilalinin II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri, s. 24.

⁶⁸ Shaw, Modern Turkey, s. 262

⁶⁹ Zürcher, Modernleşen Türkiye, s. 45.

başkaldırmaya başlamıştır. Ayrıca yeniçeriler de bu hareketi desteklemişlerdir. Bu olayların akabinde yeniçeriler ile geleneksel uygulamaların devamlılığından yana olan ulema takımı padişaha karşı birleşme kararı almışlardır. Bunun akabinde ise 1807 yılında Kabakçı Mustafa isimli bir kişinin liderliğinde kapsamlı şekilde başlayan isyanın neticesinde III. Selim tahttan indirilmiş ve yeni kurmuş olduğu düzenli ordu da ortadan kaldırılmıştır.⁷⁰

Devleti kurtarma düşüncesi doğrultusunda ilerleyen Batıcılık fikirleri bu dönemde de spesifik olarak askeri alandaki yenilikler olmak üzere kısmen de olsa diplomatik, ekonomik ve basım faaliyetleri üzerinde de etkileyici bir niteliğe sahip olmuştur. Ancak bu hareketler Padişah ve çevresinde yer alan az sayıdaki bürokrat haricinde sürekli olarak farklı kesimler tarafından pragmatist düşünceden uzak şekilde reddedilmiş ve olumsuz düşünceler ile aslında devletin ilerlemesinin de önü kesilmiştir. Bu karşı çıkmalar III. Selim tarafından oluşturulan “Nizam-ı Cedit” yenilikleri için de devam etmiştir. Dönemin entelektüelleri olarak nitelendirilebilecek olan ulema sınıfının bir kısmı bu yeniliklere kati olarak karşı çıkarken bir kısmı da desteklemiş ve böylece entelektüeller arasında fikri olarak ilk ayırım (Batıcılar ve Gelenekselciler) bu devrede oluşmuştur.⁷¹

III. Selim’in tahttan indirilmesinin ardından yerine Padişah IV. Mustafa (1807-1808) tahta geçmiştir. Ancak yeni padişahı pasif bir profil olarak gören ve önceki padişahın uygulamalarının devam etmesini isteyen bir kısım devlet adamı, Rusçuk Ayanı Alemdar Mustafa Paşa’nın liderliğinde III. Selim’i tekrar tahta çıkartmak istemişlerdir. Bu gelişmeyi öğrenen yeni Padişah IV. Mustafa, kardeşi Mahmud’un ve III. Selim’in öldürülmesini istemiş ve bu istek III. Selim’in öldürülmesi ile sonuçlanırken, kardeşi Mahmud ise kaçmayı başarmıştır. Yine de devletin devamı için padişah değişikliğinin mecburi bir durum olduğunu düşünen Alemdar Mustafa Paşa, 1808 yılında oluşturmuş olduğu ordu ile birlikte Başkent’e gelerek IV. Mustafa’yı tahttan indirmeyi başarmış ve devamında Padişah II. Mahmud (1808-1839) tahtın yeni sahibi olmuştur.⁷²

⁷⁰ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 5*, (Çev: Nilüfer Epçeli), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2009, s. 159-162; Feroz Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, (2. Baskı), (Çev: Sedat Cem Karadeli), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 32; Karal, *Osmanlı Tarihi (5)*, s. 82-85; Shaw, *Modern Turkey*, s. 273-274.

⁷¹ Karal, *Osmanlı Tarihi (5)*, s. 77.

⁷² Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s. 76. ; Carter V. Findley, *Modern Türkiye Tarihi (İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007)*, (2. Baskı), (Çev: Güneş Ayas), Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s. 35.

Padişah II. Mahmud, ileri görüşlülüğü ve oluşturacağı düzen konusunda seleflerinin yaşadığı olumsuzlukları inceleyerek zayıf olan noktaları belirlemesi ve ayrıca kişisel olarak da seleflerinden devlet yönetimi konusunda daha fazla bir yeteneğe sahip olmasından dolayı tasarlamış olduğu yeni düzen için daha fazla zamana ve daha az muhalif kesime sahip olacaktı. Ayrıca III. Selim'in başlattığı yenilik hareketleri, yeni Padişahın hedeflediği değişim için fikri anlamda önemli katkılar sağlamıştır.⁷³ II. Mahmud gerçekleştireceği reform politikaları için, salt olarak askeri alanla yetinmeyip devlet müesseseleri üzerinde ve halk ile bütünleşerek yenilikler yapmayı planlıyordu. Ayrıca Padişah, eski müesseseler üzerine ıslah çalışmaları değil, eski kurumların ortadan kaldırılıp modernize edilmiş şekilde yeni müesseselerin kurulmasının olumlu ve kalıcı sonuçlar getireceğini düşünüyordu. II. Mahmud, bu reformist hareketlerin kendisine karşı ne gibi tehlikeler ile geri dönebileceğini bildiğinden dolayı yapılacak programlarda olabildiğince dikkatli olunması gerektiğini ve köklü bir modernleşme hareketi için belki de en önemli yan olan halk ve ulema desteğinin olması gerektiği düşüncesi ile reform hareketlerine başlamıştır.⁷⁴

II. Mahmud dönemi, Osmanlı Devleti'nde Batıcılık hareketlerinin kurumsallaşma sürecine evrildiği, devletin siyasi oluşumunun çağdaş bir zemine oturtulmaya başlanmasının ilk adımı olmuştur. II. Mahmud reform hareketlerinin sağlıklı bir şekilde ilerlemesi için yenilik karşıtı olan oluşumların ortadan kaldırılması yolunda ilk adımı ayanlar özelinde atmıştır. Bu sebeple de ilk olarak XVI. yüzyıldan itibaren nüfuzlarını genişleten ve bağımsız olarak hareket etmeye başlayan ayanlar ile kendisi de ayan olan dönemin Sadrazamı Alemdar Mustafa Paşa aracılığı ile Sened-i İttifak anlaşması yapmıştır. Sened-i İttifak ile birlikte ayanlar devlete ve padişaha sadakat göstereceğini ve bir tehlike oluşturmayacaklarını kabul etmiş oluyorlardı. Sened-i İttifak'ın bir diğer şaşırtıcı sonucu da Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa'nın infaz edilmesi olmuştur. Böylece Padişah kendisine karşı oluşacak olan ilk tehlikeyi kısmen de olsa bertaraf etmeyi başarmış oldu.⁷⁵

⁷³ Ruth Lancaster, "The Ottoman Empire and the Reforms of Selim III", *Thesis for the Degree of Bachelor of Arts in History*, College of Liberal Arts and Sciences of the University of Illinois, 1916, s. 57.

⁷⁴ Standford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, (Volume: 2), Cambridge University, 1977, s. 1.

⁷⁵ Ahmet Rasim, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Reform Çabaları İçinde Batış Evreleri*, (Yay. Haz. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu), Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1987, s. 109-117; Ali Akyıldız, "Sened-i İttifak", *TDVİA*, TDV Yayınları, Cilt: 36, s. 512-514.

II. Mahmud, reform hareketlerinin karşısında yer alan ve belki de en etkin güç olan Yeniçerileri ortadan kaldırma düşüncesi ile ulemanın tamamı ile ortak hareket etmeye çalışıyor ve halkın desteğini daha kolay alabilmek için özellikle de şeyhülislam ve din adamlarından destek almak istiyordu. Bu sebeple daha sonraları gerçekleştirdiği reform hareketlerinden dolayı “*gâvur padişah*” tabiri ile nitelendirilecek olan II. Mahmud, Yeniçerileri ortadan kaldırana kadar “*Müslüman hükümdar*” profili çizmiştir.⁷⁶ Bu iki nitelimenin yapılan işlerin niteliğine bakılmaksızın söylem olarak telaffuz edilmesi, bir anlamda yapılacak tüm faydalı işlere önyargının olduğunu göstermektedir denilebilir. Diğer taraftan Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasından önce Nizam-ı Cedit ordusuna benzer şekilde “*Sekban-ı Cedit*” isminde bir ordu teşkil edilmiş ancak bu kuruluş da benzer şekilde Yeniçeriler tarafından yok edilmiştir. Daha sonra Yeniçeri Ocağı’na alternatif olarak “*Eşkinici Ocağı*” kurulmuş ve Yeniçerilerin daha önce Nizam-ı Cedit ve Sekban-ı Cedit ordularının oluşturulmasına yönelik isyan hareketleri bu ocağın kurulmasında da tabii olarak devam etmiş ve bu durum Yeniçerilerin ortadan kaldırılmasına neden olmuştur. Vaka-i Hayriye olarak ifade edilen Yeniçeri Ocağı bu hususlar neticesinde 1826 yılında tamamen ortadan kaldırılmıştır. Bu belki de Padişah II. Mahmud’un haricinde hiç kimse tarafından beklenilmeyen bir durumdu. Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılması ile reform hareketlerinin önündeki en büyük engel ortadan kalkmış ve bu olayda II. Mahmud’un ulemadan tam anlamıyla almış olduğu destek ile modernleşme için yeni bir dönemin başladığını göstermiştir.⁷⁷

II. Mahmud Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasının ardından *Asakir-i Mansure-i Muhammediye (Hazret-i Muhammed’in askerleri)* isimli yeni bir ordu oluşturdu. Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasının yanında hamal ve tulumbacı teşkilatlarında da yeniliklere gidilmiş ayrıca Yeniçeri Ocağı ile bağlantılı olan Bektaşî Tekkeleri ortadan kaldırılmıştır. Osmanlı tebaasının ve geri kalan askerlerin yapılan bu kararlı reformist hareketlere olası tepkileri için alınan önlemler oluşturulacak modernleşme hareketlerini daha da güçlü kılmıştır. Bu durum ile ilgili olarak Jorga’nın şu sözleri anlamlıdır: “*Halk, padişahını görünce sevinç gösterilerinde bulunuyordu ve Batı tarzında yetiştirilen savaşçıların takım atışlarını hayranlıkla seyrediyordu.*”⁷⁸ Görüldüğü üzere II. Mahmud’un önünde ki

⁷⁶ Findley, Modern Türkiye, s. 37.

⁷⁷ Abdülkadir Özcan, “Sekban-ı Cedit” *TDVİA*, Cilt: 36, TDV Yayınları, Ankara, 2009, s. 328-329; Karal, Osmanlı Tarihi (5), s. 144-150; Jorga, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 5, s. 264-267; Lewis, Modern Türkiye’nin Doğuşu, s. 79-81; Arnold J. Toynbee, *Türkiye I*, (Çev: Kasım Yargıcı), Yeni Gün Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 58.

⁷⁸ Jorga, Osmanlı İmparatorluğu 5, s. 266-267.

en etkili güçler artık Padişahı destekliyor ve ilk defa yapılan ıslahat çalışmaları halk nezdinde de karşılığını buluyordu. Belki de II. Mahmud dönemi çalışmalarını öncekilerinden farklı kılan nokta bu birliktelik olabilir.

II. Mahmud askeri reformların yanı sıra Batı tarzı askeri anlamda resmi kıyafetlerin giyilmesi düşüncesini özümsemiş ayrıca 1829 yılında da toplumsal ölçekte de dâhil olmak üzere bir kıyafet inkılabı yapmıştır. 1830 yılından itibaren reform hareketleri kapsamında tüm müesseselerin dönüşümü için birtakım yenilikler yapıldı. İlk olarak Batı tarzı bakanlıklar (nezaretler) kurulmuş, bakanlıkların yanında Meclis-i Hass-ı Vükela (Bakanlar Kurulu) oluşturulmuş ve bu kurullara destek amaçlı danışma meclisleri açılmıştır. III. Selim döneminde açılan ancak daha sonra kapanan elçilikler 1833 yılında tekrar açılarak çalışmaya başlamıştır. Bu uygulamaların yanında ilerleyen dönemde Batıcılık faaliyetlerinde ve bu faaliyetlerin bir düşünsel akıma dönüşmesinde etkin rol oynayacak olan Bab-ı Ali Tercüme Odası kurulmuştur. Bu duruma örnek olarak, Tanzimat sürecini şekillendiren, Mustafa Reşid Paşa, Mehmet Emin Âli Paşa ve Fuat Paşa gibi önemli devlet adamları Tercüme Odasında eğitim almışlar, Fransızca öğrenmişler ve bu dönemde Osmanlı Devleti'nin Batılı tarzda yenilikler yapmasını destekleyerek önünü açmışlardır.⁷⁹ Bunun yanı sıra ilerleyen süreçte bir fikir hareketi olarak doğacak olan Yeni Osmanlılar hareketini oluşturan ve devlet kademesinin önemli mevkilerinde yer almış olan; Namık Kemal, Ahmet Vefik Paşa, Ziya Paşa, Sadık Rifet Paşa, Haydar Efendi, Agâh Efendi, Sadullah Paşa ve Sarım İbrahim Paşa gibi önemli şahsiyetler Tercüme Odası'nda eğitim görmüşlerdir. Bu bakımdan Tercüme Odası eğitim özelinde bir kuruluş olarak gözükse de devletin şekilciliğinde de önemli bir rol üstlenmiştir.⁸⁰

II. Mahmud halk ile kopmamak adına 1831 yılında ilk resmi gazete olan Takvim-i Vekayi'nin yayınlanmasına izin vermiş, bu amaç doğrultusunda ayrıca kendi yaptıkları hakkında halkın düşüncelerini de bilmek maksadıyla jurnalcılık faaliyetini başlatmıştır. Yine bu dönemde ilk defa nüfus sayımı gerçekleştirilmiş, Avrupa ile daha yakından iletişim kurarak ve Avrupa'dan alınan uygulama modellerinin ülke içerisinde etkin olması amacıyla ilk defa olarak Avrupa'ya öğrenciler gönderilmiştir. Yine yapılan reform hareketlerinin zaten kötü durumda olan ekonomiye zararını en aza indirmek ve ekonomiyi sağlamlaştırma adına Tarım ve Ticaret Nazırlığı kurulmuş ayrıca ulaşım ile

⁷⁹ Bilal Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yayınları, Ankara, 2010, s. 61.

⁸⁰ Eryılmaz, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, s. 63.

ilgili yenilenme girişimleri gerçekleştirilmiş ve Osmanlı posta hizmeti oluşturulmuştur.⁸¹ II. Mahmud döneminin diğer bir önde gelen yenilik hareketi ise ilk defa Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi ile gerçekleşmiştir. Başlangıçta devlet tarafından 1830 yılında Fransa'ya dört öğrenci gönderilmiştir. Bu süreci takiben, askeri okullardan seçilen otuz altı civarında öğrenci de Viyana, Paris ve Londra gibi Avrupa'nın önemli merkezlerine gönderilerek bu merkezler de Avrupa-i tarzda eğitim almışlar ve ülkelerine dönerek askeri okullarda ders vermişlerdir. Bu hususla ilintili olarak, Padişah Abdülmecid döneminde de Paris'te Osmanlı kökenli *Mekteb-i Osmâni* isminde bir okul açılmıştır. II. Mahmud dönemi ile başlayan Avrupa'ya öğrenci gönderme fikri II. Meşrutiyet dönemine kadar devam etmiştir.⁸² Fransa özelinde Avrupa'dan geri dönen öğrenciler, devletin çok önemli kademelerinde görev almışlardır. Bu bağlamda Avrupa'da tahsil gören öğrenciler, sadece pratikte değil, gidip görerek ve yaşayarak Batı ile temas kurmuşlar ve tecrübelerini devlet için faydalı olmak adına aktarmışlardır.

Netice itibariyle Lale Devri ile başlayan modernizasyon süreci, III. Selim ve özellikle de II. Mahmud döneminde önemli bir noktaya geldiği göstermektedir. II. Mahmud modernleşme hareketlerine başlamadan evvel daha önce başarısız reform karşıtı oluşumları kendisinin vefatı ile birlikte sınırlı da olsa ortadan kalkmış olması reform yolunun daha sağlıklı bir biçimde ilerlemesini sağlamıştı. Bu dönemde askeri reformlar ile sınırlı kalmayan bir Batıcılık hareketi II. Mahmud'un vefatından sonra ilan edilecek olan Tanzimat Fermanı ve dönemi için önemli bir adım olacaktır. Gelişen bu yeni düzen ile birlikte hem toplumsal hem de siyasi alanda devletin kendi inisiyatifi ile gerçekleştirdiği ilerlemeler yeni bir sinerji oluşturmuştur. Bu süreçte görüldüğü üzere Batıcılık fikri aslında bir bakıma devlet yolu ile ortaya çıkan yeniliklerin bütünü kapsayan bir hareketlilik iken daha sonraları bir düşünsel harekete dönüşmüştür. İlerleyen süreçte Osmanlı aydınlarının, dünyanın değişen fikirlerine bağlı olarak değiştirmiş oldukları fikri düşünceleri yeni siyasi akımların doğmasına sebep olmuştur. Bununla birlikte devletin daha da çıkmaza girmesi üzerine hem hükümet merkezli hem de başından itibaren olduğu gibi Batıcılığı olumsuz bir hareket olarak algılayan kesimlerin olması sebebiyle, hem spesifik olarak bu düşünceye hem de kısa vadede devamlı olarak

⁸¹ Findley, *Modern Türkiye*, s. 40-42; Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, s. 107; Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, s. 35-38; Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 154.

⁸² Orhan Okay, "Batılılaşma Devri Fikir Hayatı Üzerine Bir Deneme", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Cilt: 2, (Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu), IRCICA, İstanbul, 1998, s. 195

değişen konjonktüre uygun olarak Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük adlarıyla yeni düşünsel hareketler ortaya çıkmıştır.

II. Mahmud'un Batıya yönelme hareketini tüm alanlara yaymaya çalışması, Batı ile iletişim yollarının kuvvetlendirilmesi ve halk ile yakınlaşma programları Tanzimat dönemine giden yolu hızlandırmıştır. II. Mahmud Tanzimat dönemi için gerekli adımları atmış ancak ömrü Tanzimat'ın hayata geçirilmesini görmeye yetmemiştir. II. Mahmud'un 1839 yılında vefat etmesi üzerine yerine Padişah Abdülmecid (1839-1861) geçmiştir.

Padişah Abdülmecid döneminden itibaren reform hareketleri ve devlet yönetimi fiilen bürokratlar tarafından yürütülmeye başlanmıştır. Yeni Padişah tahta çıktığında henüz on altı yaşında olmasından dolayı modernleşme çalışmaları, Tanzimat döneminin en etkin ismi olan Mustafa Reşid Paşa tarafından idame ettirilmiştir. Avrupa'ya giden elçiler, gittikleri yerlerde oluşan yeni devlet düzeni, özgürlük ve halk arasında sağlanan eşitlik ilkelerinin uygulanması ve insan haklarının daha da genişletilmesi gibi fikirlerin Osmanlı Devleti'nde de bir gereklilik olduğu kanısına varmışlardır. Bu düşüncelere uygun olarak hareket etmek isteyen bürokratlar tarafından tüm halkı kucaklayıcı bir yazılı metin ortaya konmak istenmiştir. Bu bağlamda modern anlayışa uygun olarak Mustafa Reşid Paşa tarafından hazırlanan, hukuki anlamda reformist temelleri esas alan "*Tanzimat Fermanı*"⁸³ yürürlüğe konulmuştur. Bu fermanın en önemli özelliği din, dil ve ırk gözetmeksizin tüm Osmanlı tebaasının eşit şartlara sahip olacağını bildirmesidir.⁸⁴ Tüm halkı kapsamayı düşünen bu eşitlik fikri Osmanlı Devleti'nde ilk defa "*Osmanlıcılık*" adı altında ortaya çıkan bir fikir akımının doğmasına sebep olmuştur. Tanzimat bu yönüyle Osmanlıcılık fikir akımını meydana getirirken diğer yönüyle de bu döneme kadar uygulanan Batılılaşma hareketlerinin artık bir ideolojiye dönüşmesi yönünde ortaya çıkan uygulama olarak gözükmektedir.

1.3. Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Batıcılık Fikri

Fikri anlamda Batıcı düşünce II. Meşrutiyet dönemi öncesinde Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile siyasi bir karşılık bulmaya başlamıştır. Tanzimat sadece spesifik olarak fermana verilen ismin yanında Osmanlı Devleti'nin iç düzeninin yanı sıra merkezi yönetim ile

⁸³ Tanzimat Fermanı'nın orijinal nüshası ve Fransızca tercümesi için Bkz. Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanının Tahlili", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 49-55.

⁸⁴ Tanzimat Fermanı'nın içeriği ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (3. Baskı), Ülken Yayınları, İstanbul, 1992, s. 36-41; Palmer, Gerileyiş ve Çöküş Tarihi, s. 177-180; Edouard-Philippe Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, (Çev: Ayda Düz), Milliyet Yayınları, İstanbul, 1976, s. 32-36.

millet arasındaki bağlantıyı oluşturan yapılanmalar üzerine meydana getirilen inkılap hareketlerine verilen isim olmuştur.⁸⁵ Tanzimat Fermanı bu yönüyle Batı'nın ideolojik ve siyasi kuramlarının Osmanlı Devleti'ne girişini gösteren bir uygulama olmuştur. Bu nedenle Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesine kadar geçen süreçte neredeyse tüm alanlarda etkisini gösteren Batılılaşma düşüncesi, ferman ile birlikte artık siyasi alanda da kendini göstermeye başlamasının ilk adımı olarak gösterilebilir. Tanzimat Fermanı'nın bir diğer özelliği de Osmanlı Devleti'nde yeni reform sürecinin başlamasına olanak vermesidir. Tanzimat dönemi ve döneme bağlı olarak meydana gelen yenilikler, Padişah odaklı olmaktan daha çok devlet kademesinde yer alan Tanzimat Fermanı'nın mimarı Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat döneminin diğer simge isimleri Ali ve Fuat Paşalar tarafından yönetilmiştir.⁸⁶ Tanzimatçı devlet adamlarının karşısında daha önce de muhtelif sebepler ile bahsetmiş olduğumuz modernleşme karşıtı muhalif kesim yer almaktaydı. Ancak bu muhalifliğe rağmen, devlet adamları kontrollü bir şekilde devleti kurtarmak adına tüm gayretlerini ortaya koymuşlar ve onların dönemi buhranın başladığı XVIII. yüzyıl ile bittiği XX. yüzyıl arasında somut şekilde devlete nispeten parlak bir dönem yaşatmışlar. Osmanlı Devleti'nin sivil yapıdaki bürokratik kesimini oluşturan bu kişiler gelenekselliği bir kenara bırakmamışlar fakat diğer taraftan da yenedünya anlayışları, şekilcilikleri ve diplomatik ilişkileri ile XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde ortaya koydukları reform hareketleri ile ortaya çıkan “*yeni insanın*” prototipleri olmuşlardır.⁸⁷

Tanzimatçı devlet adamları merkezi güç faktörünü kendi hegemonyalarına almışlardır. Ancak karşılarında bulunan muhalif kesim eleştirel söylemler gerçekleştirerek, Tanzimatçıların uygulamalarını, kendilerinin ortaya koymuş olduğu, özgün bir değerlendirmeden uzak, Batı'yı taklit etmekten öteye gitmediğini ileri sürmüşlerdir. Reform çalışmalarının taklitçilikten öteye gitmemesinden dolayı derine inmeyen diğer bir ifade ile yüzeysel olduğunu vurgulayarak bu durumun devlet ruhuna uymadıklarını söyleyerek karşıt söylemlerde bulunmaya başlamışlardır.⁸⁸ Tanzimatçı liderlerin faydacı reform uygulamaları, ilerleyen süreçte siyasi anlamda fikirsellik getirmiş, bu birliktelik ise kişisel veya topluluk şeklinde planlı olarak ilerleyen bir siyasal muhalefete

⁸⁵ Bülent Tanör, “Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 13.

⁸⁶ Kevin Goodwin, “The Tanzimat and the Problem of Political Authority in the Ottoman Empire: 1839-1876”, *Honors Projects Overview*, 2006, https://digitalcommons.ric.edu/honors_projects/5 (Alıntılama Tarihi: 20 Ekim 2018) s. 16.

⁸⁷ İlber Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, Merkezi Kitapçılık Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 9.

⁸⁸ Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform (Babiali, 1789-1922)*, (Çev: Ercan Ertürk) *Tarih Vakfı Yurt Yayınları*, İstanbul, 2014, s. 180-181.

evrilmiştir. Siyasi düşüncedeki fikirselsel karşıtlıklar, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren laik-ulusçu düşünce yapısına sahip olan Şinasi Bey, modernleşmeci-İslamcı olan Namık Kemal ve İslamcılık ile Laiklik, Türkçülük ile Osmanlıcılık arasında gidip gelen Ali Suavi ile başlamıştır.⁸⁹ Tanzimatçı liderlerin diğersel bir özelliğı de Osmanlı Devleti'nin entelektüel kesimini temsil etmesidir. Farklı dünya görüşüne sahip olan ve bu bakımdan ilk olarak kabul edilen Tanzimat döneminin entelektüelleri daimi olarak taklitçi ve geleneksellikten kopmuş olarak değerlendirilmiştir. Ancak çeşitli görevlendirmeler nedeniyle Avrupa'ya gönderilen bu kişiler gittikleri merkezlerde Batı uygarlığını araştırmak yerine kendi tarihlerini araştırmışlar ve Türk-Osmanlı ile İslam medeniyeti hakkında geniş çapta bilgi edinmişlerdir. Ancak buna rağmen tabii olarak Batı kültüründen etkilenmiş olan Osmanlı entelektüelleri, geri geldiklerinde artık kendi toplumuna Batı çizgisinde bakmaya başlamışlar, bu zıtlık ise doğal olarak Batıcılar ile Batı karşıtı çevreler arasındaki zıtlıklardan oluşan ideolojik etkileşimi zirve noktasına taşımıştır.⁹⁰ Kısacası Tanzimat'a kadar Batı'nın teknolojik, askeri, ekonomik, disiplin vb. uygulamalarının alınması söz konusu iken artık Tanzimat'ın ruhuna uygun bir şekilde Batı'nın siyasi ve ideolojik zihinsel yapıları da Osmanlı toplumuna girmeye başlamıştır.

Her ne kadar Osmanlı Devleti'nde ideolojik tartışmalar, II. Meşrutiyet (1908) dönemi ile birlikte başlamış olsa da bu tartışmaların temeli Tanzimat dönemi ile atılmıştır. Tanzimat dönemini yönlendiren devlet adamları sayesinde Batıcılık düşüncesi ideolojik olarak devlet kademesinde kendisini göstermeye başlamıştır. Tanzimat döneminin akabinde karşımıza çıkacak hükümete muhalif hareket olan Yeni Osmanlılar, Batıcılık fikri etrafında birleşerek "devlet nasıl kurtarılır?" sorusuna, Batı'nın sadece teknik ilerlemelerini değil düşünce yapısının da örnek alınması gerektiğı fikri ile düşüncelerini savunmaya başlayacaklardır.

Tanzimat Fermanı'nın ardından reform hareketlerinin sistemli bir şekilde yürütülmesi amacıyla "*Islahat Fermanı*" adı altında başka bir modernleşme paketi hazırlanmıştır. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1853-1856 yılları içerisinde Kırım Savaşı meydana gelmiştir.⁹¹ Kırım Savaşı'nın ortaya çıkmasına sebep olan hususlardan birisini, 1830 ve 1848 ihtilalleri neticesinde ülkelerinden kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınmak zorunda

⁸⁹ Ortaylı, Batılılaşma, s 26.

⁹⁰ Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1987, s. 24.

⁹¹ Kırım Savaşı ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. Rifat Uçoral, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, (4. Baskı), Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 188-208; S. Adolphus Slade, *Türkiye ve Kırım Harbi*, (Çev: Ali Rıza Seyfi), İstanbul Askeri Matbaa, Ankara, 1943, s. 32-260; . Karal, Osmanlı Tarihi (5), 213-245.

kalan Macar ve Lehli mülteciler oluşturmuştur. Osmanlı Devleti'ne sığınan bu kişiler, edebi ve formel bilimler noktasında donanım sahibiydiler. Bu kişiler ayrıca Avrupa'da bulunan modern okullarda yetişmiştir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti bu kimseleri kabul ederek büyük bir bölümünden askeri ve idari alanda faydalanmıştır. Bu göçmenler Osmanlı Devleti'nin askeri ve idari alanlarının modernleşmesi noktasında önemli rol oynamışlardır.⁹²

Islahat Fermanı'nın meydana getirilmesi Kırım Savaşı'na bağlı olarak gelişmiştir. Kırım Savaşı Osmanlı Devleti lehine sonuçlanmış ve bu savaş sonunda 1856 yılında Paris Barış Antlaşması imzalanmıştır. Savaşta Avrupalı güçler (İngiltere, Fransa, Avusturya) Rusya'nın karşısında Osmanlı Devleti'nin yanında yer almışlardır. Ancak Avrupalı devletlerin Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin yanında yer almalarının, savaş sonunda imzalanan Paris Barış Antlaşması'na Osmanlı Devleti'nin aleyhine olacak şekilde bir etkisi olmuştur. Paris Barış Antlaşması imzalanmadan önce Osmanlı Devleti'nden özellikle gayrimüslim halk özelinde olmak üzere reform hareketlerinin daha da genişletilmesini istemişler ve gayrimüslim halk ile Müslüman halk arasında tamamen din, dil, ırk gözetmeksizin bir eşitlik ilkesinin hukuki olarak da uygulanması gerektiğini bildirmişlerdir. Ancak "eşitlik" ilkesi Osmanlı Devleti ile Avrupalı devletler için farklı anlamlara gelmekteydi. Osmanlı Devleti için eşitlik, tüm halkın kanunlar önünde eşit olması anlamına gelirken; Avrupalılar eşitlik ilkesini tüm halkın tek bir millet sistemi içerisinde yer almasını doğru bulmayarak, özgün topluluklardan oluşan uluslararası bir eşitlik olarak vurgulamaktalardı. Hatta Rusya eşitlik ilkesi ile ilgili görüşlerinde daha da ileri giderek dini topluluklara verilen haklar için özgür bir sistem anlayışı ortaya konulamazsa her dini grubun kendi hakları için otonomiye sahip olması gerektiğini beyan etmiştir.⁹³ Eşitlik ilkesi, aslında Gayrimüslim tebaa için daha fazla haklar tanınması için kullanılmıştır diyebilmek mümkündür.⁹⁴ Tanzimat Fermanı da aynı doğrultuda imzalanmasına rağmen Avrupalı güçler Tanzimat Fermanı'nın içeriğini kendilerince yetersiz görmelerine bağlı olarak Osmanlı Devleti 1856 yılında Islahat Fermanı'nı⁹⁵ ilan

⁹² Ayrıntılı Bilgi için Bkz. Musa Gümüş, "Leh ve Macar Mültecilerinin Osmanlı Devleti'ne Sığınması Beyin Göçü Olarak Değerlendirilebilir Mi?", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Yıl: 8, Sayı: XXIII, Eylül 2015, s. 363-387.

⁹³ Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, s. 43.

⁹⁴ Islahat Fermanı, her anlamda Gayrimüslim halkın Tanzimat Fermanı ile kazandığı ayrıcalıklarının bir kere daha sağlamlaştırmış, Gayrimüslim halka dinlerini daha özgür yaşama alanı vermiş, Müslüman olmayan tebaanın ekonomik, askeri, siyasi alanlar da Müslümanlar ile eşit konuma gelmesini sağlamıştır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Tanör, *Anayasal Gelişmeler*, s. 16.

⁹⁵ Islahat Fermanı'nın orijinal sureti için Bkz. Karal, *Osmanlı Tarihi* (5), s. 258-264.

etmiştir. Islahat Fermanı, Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'nin reform hareketlerini daha da genişletmesi için ortaya koyduğu adeta bir ultiatom olmuştur. Netice olarak Islahat Fermanı Avrupalı güçler tarafından oluşturulmuş, Osmanlı hükümeti tarafından da "hattı hümayun"a dönüştürülerek uygulamaya konulmuştur.⁹⁶

Islahat Fermanı, Gayrimüslim halk üzerinde daha ayrıcalıklı bir düzen oluştururken diğer taraftan Müslüman halkın hem siyasi hem de ekonomik anlamda gücünü de azaltmaya başlamıştır. Bu durumun neticesi Müslüman halk-devlet ilişkisine zarar vermiştir. Siyasi ve ekonomik problemler Müslüman devlet adamlarının muhalefet oluşturmalarına sebep olmuştur. Bu muhalefet heterojen bir yapıdan meydana geliyordu. Muhalif kesimin bir tarafında "*Müslümanlar Tanzimattan zarar gördüler*" fikri ile gelenekselciler yer alırken, diğer tarafta ise "*Tanzimat Batıcılığı Osmanlılığı modernleştiremedi*" fikri ile yenilikçiler yer almaktaydı.⁹⁷ Tahtın veliahtı Şehzade Abdülaziz'in destek verdiği yenilik taraftarı asker ve bürokratlar ile geleneksellik taraftarı bir takım şeyh ve hocalardan oluşan bu muhalefet kesim, problemlerin ortaya çıkmasındaki temel neden olarak gördükleri Padişah Abdülmecid'i tahtan indirme konusunda birleşerek yönetime karşı harekete girişmişlerdir. Ancak bu hareket başarısızlık ile sonuçlanmış, Padişah'a karşı ayaklananlar ise Kuleli kışlasında yargılandığından dolayı bu olaya "*Kuleli Vakası*" ismi verilmiştir. Kuleli Vakası'nın arka planında ise gizli bir örgütün olduğu düşünülmektedir. Bu örgütün ismi ile ilgili iki görüş hâkimdir. Bu görüşlerden ilki "*Şeriatı Tutma Cemiyeti*" iken ikincisi ise "*Fedailer Cemiyeti*" olarak ifade edilmiştir. Bu örgütün lideri Süleymaniyeli Şeyh Ahmet olarak bilinmektedir. Ancak örgütün kuruluşu ve ortadan kalkışı ile ilgili net bilgiler bulunmamaktadır. Askeri kökenli kişilerin çoğunlukta olduğu bu gizli cemiyet yönetime etki etmeye çalışmıştır. Bu durum bize ordunun artık Osmanlı siyasi hayatına müdahale edebilecek duruma geldiğini göstermektedir.⁹⁸ Bu olayın diğer bir önemli tarafı ise bu kişilerin meşruti yönetim sistemi istemeleridir. Böylece *Müslüman-Türkler* arasında sistemsel olarak meşruti yönetim düşüncesi ilk defa olarak Kuleli Vakası ile başlamıştır diyebiliriz.⁹⁹ Kuleli Vakası'ndan kısa bir müddet sonra

⁹⁶ Tunaya Batılılaşma Hareketleri, s. 39.

⁹⁷ Niyazi Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, (3. Baskı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 181.

⁹⁸ Kuleli Vakası ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. Uluğ İğdemir, *Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma*, (2. Baskı), TTK Yayınları, Ankara, 2009, s. 9-38; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 272-275; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: 6, TTK Basımevi, Ankara, 2011, s. 95-97; Ortaylı, *Batılılaşma*, s. 22; Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 150.

⁹⁹ Maarif Vekâleti, *Tarih III*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931, s. 126-127.

Padişah Abdülmecit vefat ederek yerine kardeşi Padişah Abdülaziz (1861-1876) geçmiştir.

1.3.1. Jön Türkler Arasında Batıcılık Algısı

Padişah Abdülaziz'in tahta geçiş zamanı olan XIX. yüzyılın ikinci yarısı, Osmanlı Devleti'nde kurumsal olarak muhalefetin doğduğu bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Kuleli Vakası sırasında gizli bir örgütün varlığı ile başlayan muhalif hareket, 1865 yılında “*İttifak-ı Hamiyet (Yurtseverler Birliği)*” örgütü ile sürdürülmüştür. Bu örgütün üyeleri genel olarak gençlerden oluşmaktaydı. Bu sebeple muhalif hareketin adı ilerleyen dönemde “*Yeni Osmanlılar*” ismini almıştır.¹⁰⁰ Şükrü Hanioglu'nun, “*Avrupa âdet ve düşüncelerinin taklitçileri tarafından sokulmak istenen yeni seçkinciliğe ulaşamayan seçkinlerde yaratılan tiksintiyi sömürmeye önem veren*”¹⁰¹ grup olarak tanımladığı Yeni Osmanlılar, genel olarak “*Genç (Jön) Türkler*” olarak adlandırılmakla birlikte içlerinden bazı kimseler Fransızca “*Jeune Turquie*” terimini kullanmayı tercih etmişlerdir.¹⁰² Namık Kemal ise “*Jeune Turquie*” terimini değiştirerek “*Türkistan'ın erbabı şebabı (Türkiye'nin genç sahipleri)*” ifadesini kullanmıştır.¹⁰³ Yeni Osmanlılar hareketinin çıkış noktasını Kuleli Vakası'na giden süreç ile aynı düzlemde değerlendirmek yanlış olmaz. Yeni Osmanlılar muhalefeti, devletin Tanzimat ile birlikte başlayıp bu döneme kadar devam eden Batılılaşma faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'ne hem siyasi hem de ekonomik olarak zarar verdiğini, bu zararlardan Gayrimüslim halk

¹⁰⁰ İttifak-ı Hamiyet (Yurtseverler Birliği) örgütü; 1865 yılının Haziran ayının Pazar gününde İstanbul Büyükdere'de Nuri Bey, Reşad Bey, Mehmed Bey, “Mir'at” dergisinin sahibi Refik Bey ve Namık Kemal tarafından başlatılmıştır. İttifak-ı Hamiyet örgütü; devletin dış siyasette güç durumda olduğu bu sebepten dolayı salt olan Padişahlık iradesine son verilerek, meşruti bir rejim getirilmesi ve bu değişikliğin gerektirdiği şartları sağlamak amacı ile gizli şekilde oluşturulacak bir cemiyetin kurulması ve faaliyetlerin bu amaç doğrultusunda sürdürülmesi gerektiğini kendilerine amaç edinmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, (Yay. Haz. Şemsettin Kutlu), Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1973, s. 72-77; Tunaya Batılılaşma Hareketleri, s. 62-65. Yeni Osmanlılar hareketine; Prens Mustafa Fazıl Paşa, tahtın veliahtı Murad Efendi ve hatta ikinci veliaht konumundaki Abdülhamid Efendi'de destek vermiş ve yardımda bulunmuşlardır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Ahmet Hamdi Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, (7. Baskı), Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1988, s. 222-224. Yeni Osmanlılar cemiyeti kurulduktan sonra bir tüzük oluşturulmasına karar verilmiştir. Tüzük İtalya'da kurulmuş olan Carbonari örgütünün tüzüğü örnek alınarak Ayetullah Efendi tarafından hazırlanmıştır. Tüzüğe göre; altı üye ve bir başkandan oluşan yediser kişiden oluşan gruplar oluşturulmuştur. Oluşturulan gruplardan başkan haricinde hiçbir üye birbirine tanımayacak şekilde bir düzen kurulmuştur. Ayrıca cemiyetteki her üyeye bir üye numarası tahsis edilmiştir. Cemiyetin ortak düşüncesi ise Padişahın mutlak yetkisini sona erdirerek bir “anayasa” oluşturarak bu anayasayı Padişah'a kabul ettirmek olmuştur. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar*, s. 78-83; Ülken, *Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 58-59.

¹⁰¹ M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 27.

¹⁰² Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire (1856-1876)*, Princeton University Press, (Princeton, New Jersey), 1963, s. 173-174.

¹⁰³ Davison, *Ottoman Empire (1856-1876)*, s. 207.

zarar görmezken Müslüman Osmanlı tebaasının müşkül duruma düştüğünü ifade etmişlerdir. Halk üzerindeki bu tür problemlerin giderilmesi amacıyla dönemin aydınları birleşerek ideolojik bir birliktelik oluşturmuşlardır.

Yeni Osmanlılar, basını etkili ve aktif bir şekilde kullanarak düşüncelerini kamuoyu ile paylaşmaya başlamışlardır. O dönem şartları çerçevesinde basın faaliyetlerinin önemi noktasında Osmanlı Devleti'nde basın faaliyetleri ilk olarak 1831 yılında ilk resmi gazete özelliği taşıyan *Takvim-i Vekayi* ile başlamış ve ardından 1840 yılında William Churchill tarafından çıkarılmaya başlayan ve ilk yarı resmi gazete olan *Ceride-i Havadis* takip etmiştir. Osmanlı yönetiminin, *Ceride-i Havadis* gazetesinin yabancı uyruklu kişiler tarafından çıkarıldığından dolayı Avrupa kamuoyunda devlet ile ilgili daha pozitif düşünceler oluşturabileceği fikri ile maddi ve manevi olarak destek verdiği gözükmemektedir.¹⁰⁴ 1860 yılında ise Şinasi Bey ve Ağâh Efendi tarafından ilk özel ve Türkçe gazete özelliği taşıyan *Tercüman-ı Ahval* çıkarılmaya başlanmıştır. Daha sonra Şinasi Bey Avrupa'nın kültürel ve siyasi fikirlerini *Tasvir-i Efkâr* gazetesi vasıtasıyla Osmanlı entelektüellerine ulaştırmaya çalışmıştır. Tevfik Çavdar, Şinasi Bey'in bu gazetede yayınladığı düşüncelerinin, Yeni Osmanlılar hareketinin düşünsel zeminini oluşturduğunu ifade ederek Şinasi Beyin "*Yeni Osmanlılar hareketini başlatan kişi*" olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁵ Şinasi Bey, *Tasvir-i Efkâr* gazetesini ağdalı bir dilden uzak halkın anlayabileceği şekilde yazılar kaleme alarak kendileri ile halk arasında kalıcı bir bağ kurmayı hedeflemiştir. Bu düşüncesinde başarılı olan Şinasi Bey, yazılarını gazete yolu ile şehir ve taşrada yaşayan halka ulaştırarak yeni düşüncelerin Osmanlı tebaası tarafından da algılanmaya başlanmasını sağlamıştır.¹⁰⁶ Bu yapının köklenmesinde ve güçlü bir yapıya dönüşmesinde Tanzimat döneminin edebiyat, siyaset ve basın ile aynı anda meşgul olan dönemin aydınları rol oynamıştır. Bu aydınlar kendilerine Batı felsefesi ile faydacı bir zeminde düşünsel bir yol çizerken, bu pragmatist düşünüşü İslamiyet'ten esinlenerek doğrusal bir zeminde değerlendirmişlerdir. Bu noktada Yeni Osmanlılar, meydana getirilmesi düşünülen yenilik hareketlerinin, İslami kurallar çerçevesinde oluşturulması gerektiğini de vurgulamışlardır.¹⁰⁷ Ayrıca entelektüeller, İslam dininin,

¹⁰⁴ Fatmagül Demirel, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 29.

¹⁰⁵ Çavdar, *Demokrasi Tarihi*, s. 29.

¹⁰⁶ Şerif Mardin, "Yeni Osmanlı Düşüncesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, (8. Baskı), Cilt: 1, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, (Editör: Taner Bora-Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 45.

¹⁰⁷ Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*, Berkeley: University of California Press, 1997, s. 23.

politik eylemler ekseninde güçlü bir faktör olduğunun da farkındaydılar.¹⁰⁸ Bu bağlamda devlet yönetimi noktasında önemli incelemeleri olan ve bu hususta düşünceleri örnek alınan İngiliz filozof John Locke'un temsili demokrasi düşüncesi ile İslami kaynaklı "meşvereti" (danışma meclisi) aynı düzlemde yorumlamışlardır.¹⁰⁹ Denilebilir ki; Yeni Osmanlılar Batı'yı örnek alırken İslami çizgiden de kopmamaya çalışıyorlardı. Diğer taraftan da Batı'nın teknik ilerlemeleri ve zihinsel düşünceleri dönemin gazete ve dergilerinde yer almaya başlamıştır.

Şinasi Beyden sonra Yeni Osmanlılar hareketinin diğer bir önemli ismi Namık Kemal'dir. Namık Kemal, *Tasvir-i Efkâr* ve *Hürriyet* gazetelerinde kaleme aldığı yazılarında, ilerleyen süreçte Osmanlı siyasi konjonktürüne de etki edecek olan düşüncelerinde Osmanlı Hükümeti'nin, devleti Avrupa'nın eline bıraktığı ve devletin bağımsızlığının milletin istencine tabi olduğu savunmuştur.¹¹⁰ Namık Kemal, devletin kurtuluşunun milletin kendi elinde olduğu görüşünü ilk defa olarak ortaya koyması bakımından önemlidir. Şinasi Bey ve Namık Kemal ile birlikte aynı önemde olan diğer kişiyse eserleri ile topluma yön veren Ziya Paşadır. Yeni Osmanlılar hareketinin önde gelen isimlerinden olan Ziya Paşa ise *Tercüman-ı Ahval* ve *Tasvir-i Efkâr* gazetelerinde diğer Yeni Osmanlılar üyeleri gibi düşüncelerini yansıtan yazılar yazmıştır. Bu üç isim Batılılaşma-Gelenek mefhumları arasında bir sentez oluşturmaya çalışarak bu iki mefhum arasında savrulmalar yaşamışlardır.

Yeni Osmanlılar Cemiyeti, dönemin üst düzey bürokratlarından olan Mustafa Fazıl Paşa'nın yardımcıları ile siyasi sahnede daha da etkili olacaklardır. Tanzimat döneminin iki etkili devlet adamı olan Ali ve Fuat Paşalar, Mustafa Fazıl Paşa'nın nüfuzundan çekinmişler ve bununla birlikte Maliye ve Maarif Nazırlığı gibi birçok görevde bulunan Fazıl Paşa'nın bulunduğu görevlerinden uzaklaştırarak istifasını istemişlerdir. Bunun üzerine Fazıl Paşa 1865 yılında Paris'e gitmiştir. Bu tarih Yeni Osmanlılar Cemiyeti için bir dönüm noktası olmuştur.¹¹¹ Fazıl Paşa Paris'ten dönemin Padişahı Abdülaziz'e bir mektup göndermiş, bu mektubun muhtevasında Osmanlı Hükümeti'nin ilerlettiği reform uygulamalarının yanlışlığı üzerine ve devlet adamlarının göttükleri siyasi politikaların

¹⁰⁸ Baki Öz, *İttihat Terakki ve Bektaşiler*, Can Yayınları, İstanbul, 2004, s. 193.

¹⁰⁹ Necmettin Doğan, "Türk Demokrasi Tarihini Anlamanın Bir Aracı Olarak Meşrutiyet", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 45, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2008, s. 136-137.

¹¹⁰ Berkes, *Batı Sorunu*, s. 32.

¹¹¹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 279.

devlete zarar verdiği gibi konular yer alıyordu.¹¹² Mustafa Fazıl Paşa bulunduğu çeşitli şehirlerde özellikle basın çevreleri ile ilişkilerini güçlendirdi. Bu sayede Avrupa’da çıkan çeşitli yayınlarda Fazıl Paşa, İstanbul’da bulunan Yeni Osmanlıların lideri olarak anılmaya başlanmıştır. Fazıl Paşa ayrıca Paris’te iken İstanbul’da Yeni Osmanlılar üyeleri ile temaslarını sürdürmeye devam etmesi ve mektubun padişaha ulaşması Osmanlı devlet adamlarının Yeni Osmanlılar Cemiyeti üyelerine düşmanca tavır sergilemelerine neden olmuştur. Bu durum üzerine 1867 yılında Namık Kemal, Ziya Bey ve Ali Suavi Paris’e Mustafa Fazıl Paşa’nın yanına gitmişlerdir.¹¹³ Bu sırada Tanzimat döneminde bakanlık görevleri yapan ve daha sonra Paris’e yerleşen devlet adamı Halil Şerif Paşa ve Şinasi Bey de Paris’te bulunuyorlardı. Yeni Osmanlılar üyeleri Mustafa Fazıl Paşa’nın liderliğinde plan ve programı yenileyerek farklı bir yapılanma meydana getirdiler. Genel bağlamda “*İttifak-ı Hamiyet (Yurt Severler)*” cemiyeti olarak adlandırılan bu ekip artık resmi bir şekilde “*Yeni Osmanlılar*” ismini almıştır. Fazıl Paşa önderliğinde yeni ismi ile karşımıza çıkan Yeni Osmanlılar basın faaliyetlerinin yürütülmesi ile ilgili görüşmeler yaparken heterojen yapı olması sebebiyle ilk kez fikri anlaşmazlığa da bu noktada düştüler. Fazıl Paşa basın faaliyetlerinin yürütülmesi ve ekonomik giderlerin karşılanması amacıyla 250 bin Frank miktarında bir bütçe ortaya koymuştur. Ancak devletin gidişatının düzeltilmesi yönünde tartışılan fikirlerin kamuoyu ile paylaşılması amacıyla çıkarılacak olan gazete ile ilgili Ali Suavi *Muhbir* Gazetesinin çıkarılmasından yana tavır koyarken, Namık Kemal ve Ziya Bey ise *Hürriyet* isminde bir gazete çıkarılmasını savunmuşlardır. Neticede Ali Suavi’nin isteği kabul olmuş ve *Muhbir* isminde gazete neşrolunmaya başlamıştır. 31 Ağustos 1867 yılında ilk sayısı yayınlanan *Muhbir* gazetesinin mottosunda şu ibare yer almaktaydı: “*Muhbir, doğru söylemek yasak olmayan bir memleket bulur, yine çıkar.*”¹¹⁴; Gazetenin çıkarılması ise kamuoyuna şu şekilde duyurulmuştur: “*İğreti olarak Avrupa’da oturan Cemiyet-i İslamiye, Osmanlı maarifinin terakkisine çalışmak niyetindeydi. Şimdi işe başlamıştır. Önce, memleketimizin mekteplerinde okunması gereken kitapları yazacak, zamanla gereken kanunlara ve maarife dair risaleler neşredecektir.*”¹¹⁵ Gazetenin çıkarılma amacına bakıldığında Yeni Osmanlıların fikri dünyaları arasında kesin bir farklılık söz konusuydu. Yeni Osmanlıların net bir amacı vardı o da padişahlık otoritesini sona erdirmek. Bu fikri

¹¹² Mustafa Fazıl Paşa’nın Padişah Abdülaziz’e göndermiş olduğu mektubun içeriği için Bkz. Tevfik, Yeni Osmanlılar, s. 27-43.

¹¹³ Ş. Tufan Buzpınar, “Mustafa Fâzıl Paşa”, *TDVİA*, Cilt: 31, TDV Yayınları, Ankara, 2006, s. 300-301.

¹¹⁴ Hüseyin Çelik, “Muhbir”, *TDVİA*, Cilt: 31, TDV Yayınları, Ankara, 2006, s. 33.

¹¹⁵ Ülken, Çağdaş Düşünce Tarihi, s. 61.

anlaşmazlıktan dolayı *Muhbir* Gazetesine Fazıl Paşa tarafından verilen maddi destek kesilerek *Hürriyet* isimli gazete ile basın faaliyetlerine devam edilmesi kararlaştırılmıştır. *Hürriyet* gazetesi Londra’da basılıyor, oradan İstanbul’a gönderilip halka ulaştırılıyordu.¹¹⁶

Ali Suavi kendisine verilen maddi desteğin kesilmesine rağmen *Muhbir* gazetesinde yazmaya devam etmiştir. Ali Suavi’nin marjinal olarak nitelenebilecek ilgi çeken yazıları Osmanlı Hükümeti tarafından olumsuz şekilde karşılanmıştır. Bu yazıların mahiyeti genel olarak; Gayrimüslim halkın bağımsızlık ile ilgili düşünceleri, Osmanlı eyaletlerinde meydana gelen karışıklıklar ve Osmanlı Hükümeti’nin bu durumlar ile ilgili ortaya koymuş olduğu çözümlerin herhangi bir fayda sağlamaması şeklindedir. Ancak Ali Suavi’nin yazılarının içeriği bunlarla sınırlı olmayıp; Batılı devletlerin siyasi olarak yasama, yürütme ve yargı organlarını ne şekilde yürüttüğü ve bu organların işlevleri gibi haberleri de Osmanlı tebaasına ulaştıran ilk aydın olmuştur.¹¹⁷ Bu yazılarının yanında Ali Suavi’nin azınlık isyanları ve devletin ekonomik problemleri ile ilgili yazılar yayınlaması 9 Mart 1867 yılında *Muhbir* gazetesinin devlet tarafından kapatılması ile sonuçlanmıştır.¹¹⁸

Yeni Osmanlılar faaliyetlerini bu şekilde idame ettirirken, Fazıl Paşa Osmanlı Hükümeti ile sorunlarını çözerek, Padişah Abdülaziz’in izni ile memlekete geri dönmesine izin verildi. İlk olarak Yeni Osmanlılar tarafından bu geri dönüş, Fazıl Paşa’nın sadrazam olacağı ve sadrazam olduktan sonra da Meşrutiyeti ilan edeceği şeklinde algılandı. Ancak durum bundan ibaret değildi. Şahsi çıkarları çerçevesinde Fazıl Paşa memlekete döndükten sonra kısa bir süre daha Yeni Osmanlılara maddi ve manevi destekte bulunmuş ancak Padişah tarafından Adliye Nazırlığına getirilmesini takiben tüm maddi desteğini çekmiştir. Maddi destek kesilmesine karşın Yeni Osmanlılar bir süre daha “meşrutiyet” amaçlarını zaferle sonuçlandırmak amacıyla basın faaliyetlerine devam etmişlerdir. 1870 yılında ise Fazıl Paşa’nın hükümete Yeni Osmanlıların ülke içerisinde bulunmalarına bağlı olarak onları kontrol etmenin daha kolay olacağı uyarısında bulunması üzerine genel af gündeme gelmiş, genel bir affın çıkması ve 1871 yılında Âli Paşa’nın ölümü üzerine Yeni Osmanlılar Avrupa’daki faaliyetlerini sonlandırarak yurda geri dönmeye başlamışlardır. Bu noktada Âli Paşa’nın ölümü, Tanzimat dönemini artık

¹¹⁶ Ülken, Çağdaş Düşünce Tarihi, s. 62.

¹¹⁷ Nevin Yazıcı, *Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 51-52.

¹¹⁸ Demirel, Sansür, s. 34.

bürokratların hâkimiyetinden çıkararak, aydınların bu döneme ağırlığını koymaya başlamasına neden olmuştur. 1871 yılından itibaren memlekete dönüş yapan entelektüeller hala Yeni Osmanlılar olarak itibar görmeye devam etmelerine karşın bu hareket fiili olarak işlevselliğini yitirmiştir. Bu tarihten itibaren Yeni Osmanlılar dağılarak bireysel olarak faaliyetlerini sürdürmeye devam etmişlerdir.¹¹⁹

Netice olarak, Yeni Osmanlılar hareketi Osmanlı Devleti'nde gözle görülür şekilde bir muhalefetin doğmasına sebep olmuştur. Lale Devri ile başlayan Batılılaşma süreci ve ardından gelişen Tanzimat ve Islahat Fermanları Osmanlı Devleti'ne hem siyasi hem de ekonomik anlamda büyük zararlar verdiği gözükmektedir. Osmanlı devlet adamları ülkenin menfaatine yönelik faaliyetler gerçekleştirmiş ancak bu hususlar tabii olarak Osmanlı Devleti'ne ekonomik olarak fazlasıyla zarar vermiştir. Ayrıca Tanzimat ve Islahat Fermanları ile birlikte Gayrimüslim kesim devlet üzerindeki etkinliği artarken, Müslüman kesim ise ekonomik anlamda güç duruma gelmiştir. Bu siyasi ve ekonomik buhranların sebebi dönemin Padişahları ve devlet adamları olarak görülmüştür. Bu durumun akabinde de dönemin okuryazar kesimi kendilerine uygun olarak, devletin yanlış politikalarına karşı bir aksiyon geliştirmişlerdir. Bu hareket fiili olarak sona ermesine karşın Yeni Osmanlılar ilerleyen dönemde devlet politikalarına etki eden uygulamalarda bulunmayı sürdürmüşlerdir.

Yeni Osmanlılar, Osmanlı topraklarına giriş yaptıktan sonra da basın faaliyetlerine devam ettiler. Bu dönemde *İbret* ve *Hürriyet* gazeteleri Ziya Paşa ve Namık Kemal özelinde fikirlere tercüman olmaya devam etmiştir. Bu gazetelerde öne çıkan düşünceler genel mahiyeti ile ortaya konulan yanlış politikaların Meşrutiyet (Kanun-i Esasi) ile çözüme kavuşturulması şeklinde ortaya çıkmıştır.¹²⁰ Özellikle Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın yayınları halk tarafından destek bulmuş ve Meşrutiyet'in ilanı noktasında bu yayınlar güçlü birer zemin oluşturmuştur. Diğer taraftan da Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın Paris'e seyahatleri halk tarafından büyük ümit ve heyecanla karşılanmış ve Namık Kemal halk tarafından "*ihtilal bayraktarı*" olarak kabul edilmiştir. Bu dönemde Osmanlı siyasi hayatında da değişiklikler olmuş, Âli Paşa'nın vefatı üzerine Mahmud Nedim Paşa sadrazamlık makamına getirilmiştir. Nedim Paşa ilk olarak basın faaliyetlerini sona erdirme girişimlerinde bulunmuş ve dönemin aydınlarını sürgün amaçlı olarak farklı

¹¹⁹ Çavdar, *Demokrasi Tarihi*, s. 35-36; Yazıcı, *Genç Osmanlılar Cemiyeti*, s. 78.

¹²⁰ Serkan Yazıcı, "Osmanlı'da Siyasi Muhalefetin Kurumsallaşma Süreci (1902-1909)", (Basılmamış Doktora Tezi), *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Sakarya, 2011, s. 35.

görevlere tayin etmiştir. Bu bağlamda idari kadrodan Hüseyin Avni Paşa ve Şirvanizade Rüşdü Paşa'yı görevlerinden uzaklaştırarak, Anadolu'ya sürmüştü; Midhat Paşa'yı Edirne Valiliği'ne tayin etmiş; Namık Kemal'i ise Gelibolu Kaymakamlığı'na atamıştır. Çeşitli yayın organlarını da kapatmıştır. Nedim Paşa bu uygulamalarından dolayı görevden alınarak yerine ilk olarak Midhat Paşa sadrazamlığa getirilmiştir. Ancak yönetimde istikrar sürdürülemediğinden dolayı Midhat Paşa'dan sonra sırasıyla Mehmed Rüşdü Paşa ve ardından da tekrar Mahmud Nedim Paşa sadrazamlık görevine getirilmiştir. Bununla birlikte Mehmed Rüşdü Paşa son olarak tekrar sadrazamlık makamına getirilmiştir. İdari alanda yaşanan bu sürekli değişimler halk tarafından şaşkınlık ile karşılanmış ve siyasi iktidarsızlık, Padişah Abdülaziz'e karşı bir tepki oluşmasına sebep olmuştur.¹²¹ Bu tepkilerin ardından Midhat Paşa, Sadrazam Mehmed Rüşdü Paşa, Hüseyin Avni Paşa, Süleyman Paşa ve şeyhülislamın da aralarında olduğu bir grup tahtın veliahtı Şehzade Murad ile Meşrutiyet yönetimine geçilmesi amacı ile bir görüşme yapmışlar ve Şehzade Murad tarafından bu hususa yönelik onay aldıktan sonra Padişah Abdülaziz'i 30 Mayıs 1876 yılında tahttan indirmişlerdir.¹²² Tahttan indirildikten birkaç gün sonra Padişah Abdülaziz'in "makas" vasıtasıyla intihar ettiği tarihi vesikalar arasına girmiştir.¹²³

V. Murad padişah olmadan önce Yeni Osmanlılara Meşrutiyeti ilan edeceğine dair söz vermiş ancak tahta çıktıktan sonraki vaatler arasında Meşrutiyetin ilanına değinmeden sadece yürüteceği reformlar hakkında bir konuşma gerçekleştirmiştir. Bununla birlikte 15 Haziran tarihinde Osmanlı askeri olan Çerkez Hasan isminde bir subay bakanlar kurulu toplantısı sırasında tahttan indirilen Padişah Abdülaziz'i öldürdüğü gerekçesi ile Hüseyin Avni Paşa, Hariciye Nazırı Raşid Paşa'yı ve yanlarında bulunan birkaç kişiyi daha öldürmüştür. Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve sonrasındaki ölüm hadisesi yine devamında yaşanan olumsuz hadiseler, Padişah V. Murad'ı olumsuz manada oldukça etkilemiştir.¹²⁴ Midhat Paşa ve ekibi danışma meclisi oluşturarak devlet yönetiminin gidişatını belirleyecek kararlar alıyorlardı. Jorga'nın Fransız kökenli "*Comite de Salut Public (Halkın Selameti Komitesi)*"e¹²⁵ benzettiği bu danışma meclisinde devlet adamları,

¹²¹ Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, (2. Baskı), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, s. 25-26.

¹²² Gökhan Çetinsaya, Ş. Tufan Buzpınar, "Midhat Paşa", *TDVİA*, Cilt: 30, TDV Yayınları, Ankara, 2005, s. 8-9.

¹²³ Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, *İlân-ı Hürriyet ve Sultan II.ci Abdülhamit Han*, Yeni Matbaa, İstanbul, 1960, s. 11.

¹²⁴ Alperen Demir, *Çerkes Hasan Vakası*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2018, s. 62-76.

¹²⁵ Jorga, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 5, s. 471.

yürütecekleri politikaların uygulanması ve özellikle Meşrutiyet'in ilanı için V. Murad'ın kişisel problemlerinden dolayı uygun bulunmayarak tahttan indirilmesine ve yerine Padişahın kardeşi Abdülhamid Efendi'nin tahta çıkarılmasına karar verdiler.¹²⁶ Bunun akabinde de Meşrutiyetin ilanı üzerine anlaşmış oldukları Padişah II. Abdülhamid, 1 Eylül 1876 yılında Osmanlı Devleti'nin otuz dördüncü padişahı olarak tahta çıkmıştır.¹²⁷

Meşrutiyet'in ilan edilmesinin arka planında Yeni Osmanlıların çabaları yatmaktadır. Avrupalı devletlerin Tanzimat ve Islahat Fermanları özelinde devlet yönetimine baskı yapmaları neticesinde idari yapıda karmaşa ve düzensiz şekilde ilerleyen uygulamalar meydana gelmiştir. Anayasanın (Kanun-i Esasi) ilan edilmesi ise Yeni Osmanlılar tarafından devletin kurtulması için yegâne çözüm yolu olarak belirmiştir. Bu sebeple Yeni Osmanlıların önde gelen fikir adamları Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi gibi entelektüellerin, anayasanın çıkartılması adına çok uğraş verdikleri gözükmektedir. Anayasayı ilan etme ve düzenleme süreci ise Yeni Osmanlılar ile yakın ilişkilerde bulunan Midhat Paşa tarafından idare edilmiştir.¹²⁸ Anayasa hazırlıkları devam ederken Balkan eyaletlerinde sorunlar meydana gelmiş, bu sorunların kendilerine göre çözümü için Rusya'nın isteği doğrultusunda Avrupalı Devletler (İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya, İtalya ve Avusturya-Macaristan) diplomatlarını İstanbul'a göndererek konferans şeklinde bir toplantı gerçekleştirilmesine karar vermişlerdir. Midhat Paşa ise toplantıya katılan devletlerin Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışma politikası izleyeceğini bildiğinden dolayı anayasayı konferansa yetiştirmeyi planlıyordu. Bunun diğer bir sebebi de o dönemde Rusya'da henüz bir anayasanın bulunmamasından dolayı oluşturulacak olan anayasa ile birlikte Avrupalı devletlere karşı büyük bir koz oluşmuş olacak olmasıydı. Midhat Paşa'nın bu planındaki amacı, tüm Osmanlı tebaasının eşit olduğunu hukuki olarak gösterecek olan bir anayasanın ilan edildiğini Avrupalı temsilcilere göstererek içişlerine karışmalarını engellemek olmuştur. Ancak Padişah II. Abdülhamid, tahta çıkarken Meşrutiyeti ilan edeceğine söz vermesine karşın anayasanın içeriğinde

¹²⁶ Padişah II. Abdülhamid tahta çıkmadan önce Midhat Paşa ile üç konu üzerinde mutabakat sağlamışlardır. Bunlar; Kanun-i Esasi'nin İlanı, devlet meselelerinde sadece görüşülen konular ile ilgili uzman kişilerin görüşlerinin alınması ve son olarak Padişah V. Murad döneminde farklı memurluk görevlerine tayin edilen Sadullah ve Ziya Paşaların ve Namık Kemal'in görevlerine devam etmesi olmak üzere üç ana maddeden oluşmaktadır. Bekir Sıtkı Baykal, "93 Meşrutiyeti" *Belleten*, Cilt: VI, Sayı: 21-22, II. Kânun-Nisan 1942, s. 51.

¹²⁷ Zürcher, Türkiye'nin Tarihi, s. 116-117.

¹²⁸ Yazıcı, Osmanlı'da Siyasi Muhalefet, s. 42-43.

kendine göre yeniden düzenlemeler yapılmasını istedi.¹²⁹ Neticede Padişahın istekleri yerine getirilerek Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası olan “Kanun-i Esasi” hazırlanarak Tersane’de gerçekleşen konferansa yetiştirildi. Konferansın devam ettiği sırada top atışları eşliğinde I. Meşrutiyet (23 Aralık 1876) ilan edilmiştir. Bu bağlamda kısa bir süre önce sadrazamlık makamına getirilen Midhat Paşa ilk Osmanlı Meclisi olan “Meclis-i Mebusan”ı¹³⁰ (2 Aralık 1876) açmış oldu.¹³¹ Yeni Osmanlılar, her ne kadar Padişah II. Abdülhamid’in istekleri doğrultusunda hazırlanmış olsa da bir anayasa meydana getirmişler ve Meşrutiyet’i ilan ettirerek amaçlarına ulaşmışlardı. Diğer taraftan da Tanzimat ve Islahat Fermanları ile başlayan “*Osmanlıcılık*” düşüncesi Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte hukuksal bir zemin kazanmış ve kurulan Meclis-i Mebusan üyeleri “*Osmanlı tebâası*” ya da “*Osmanlı halkı*” yerine “*Osmanlı milleti*” ifadesini kullanarak tüm halkı birleştirici bir dil kullanmışlardır.¹³² Midhat Paşa ve ekibinin büyük umutlar ile hazırladığı ve konferansa yetiştirebildiği Kanun-i Esasi, konferansa katılan Avrupalı yetkililer tarafından sadece memnuniyetle karşılanmış herhangi bir yorumda bulunmamışlardır. Bu diplomatlar, geçmişte ilan edilen Tanzimat ve Islahat Fermanlarını pratikte kalacağı, uygulamaya konulamayacağı görüşünü belirterek bu anayasanın da aynı kaderi paylaşacağını düşünerek, bir sonuç vermeyeceği fikrinde birleşmişlerdir. Rusya’nın temsilcisi General İgnatiyef’in direktifleri doğrultusunda anayasa konferans

¹²⁹ Kanun-i Esasi maddelerin de bulunan; Padişahın devlet yürütme noktasında ki haklarını gösteren madde anayasadan çıkarılmış ve ayrıca Sadrazamlık makamının aynı yetkilere sahip olacağı maddesi eklenirken, kabine sistemine geçiş isteği reddedilmiştir. Bununla birlikte anayasaya “Osmanlı Devleti’nin dini İslam’dır” ibaresi eklenmiştir. Ancak Kanun-i Esasi’nin hazırlanmasında ki asıl problem, Osmanlı yönetimine herhangi bir şüphe dâhilinde olsa bile tehlike oluşturacak kişilerin ülkeden sürülmesini içeren 113. madde olmuştur. Yeni Osmanlılar’ın tüm ısrarlarına rağmen bu madde de Kanun-i Esasi’ye eklenerek anayasanın son şekli oluşturularak kabul edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Berkes, Türkiye’de Çağdaşlaşma, s. 328-335; Tarık Zafer Tunaya, “1876 Kanun-ı Esasî ve Türkiye’de Anayasa Geleneği, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 28-30; Bülent Tahiroğlu, “Tanzimat’tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 589-591; Kanun-i Esasi’nin hazırlanmasında, Belçika Anayasası’nın örnek teşkil ettiği genel olarak kabul edilen bir görüş olmuştur. Ancak İlber Ortaylı, bu görüşün yanlış olduğunu ifade ederek, anayasanın hazırlanma sürecinde Avrupalı ülkelerde bulunan anayasaların hepsi incelenerek bu vechede bir değerlendirme yapılması neticesinde Osmanlı Devleti’ne uygun şekilde bir anayasanın hazırlandığını belirtmiştir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008, s. 311. Kanun-i Esasi’nin tüm maddeleri için Bkz. www.anayasa.gen.tr/1876ke.htm (Alıntılama tarihi: 5 Aralık 2018).

¹³⁰ Meclis-i Mebusan; 80 Müslüman, 50 Gayrimüslim üyeden olmak üzere toplam 130 kişiden oluşuyordu. İlk birleşimini 19 Mart 1877’de yapmış olan meclis, 14 Mart 1877’de son olarak toplanmış ve bu tarihten itibaren dönemin iç ve dış olayları sebep gösterilerek Padişah II. Abdülhamid tarafından süresiz şekilde kapatılmıştır. Nevzat Artuç, “II. Meşrutiyet’in İlâmı”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 45, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2008, s. 67.

¹³¹ Jorga, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 5, s. 471-472; Davison, Ottoman Empire (1856-1876), s. 380-383; Standford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, History of the Ottoman Empire, s. 172-175; Sina Akşin, *Türkiye Tarihi 3 (Osmanlı Devleti 1600-1908)*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1988, s. 155-160.

¹³² Yazıcı, Genç Osmanlılar Cemiyeti, s. 92.

görüşmelerinde bir etkiye sahip olmamış ve Osmanlı devlet adamları konferanstan çekilmişlerdir.¹³³ Bu süreçten sonra konferans bir sonuca varmadan dağılmıştır.

Padişah II. Abdülhamid tahta çıkarken Yeni Osmanlılar ile işbirliği yapmış ancak tahta çıktıktan sonra Yeni Osmanlıları kendisine karşı bir tehlike olarak görmüştür. Bu sebeple bir zemin oluşturarak kendisine tehlike arz edebilecek kişileri devlet idaresinden uzaklaştırmayı planlıyordu. Bu zemini Kanun-i Esasi'nin konferansa etki etmemesinin, Osmanlı Devleti'ni diğer devletler karşısında mahcup duruma getirdiği gerekçesi ile hazırlamıştır. Bu sebepten dolayı kendisi tarafından Kanun-i Esasi'ye konulan 113. madde vasıtasıyla devlet yönetimine tehlike oluşturduğu gerekçesi ile Midhat Paşa ölüm cezasına çarptırılmış ancak cezası daha sonra sürgün cezasına çevrilerek ülkeden gönderilmiştir. Midhat Paşa'nın ülkeden sürgün edilmesi Avrupa kamuoyunda da büyük bir etki uyandırmıştır. Bu etki, Fransa Cumhurbaşkanı Adolphe Thiers'in: "*Sultan'a bu işi, Türkiye'nin en büyük düşmanı tevsiye etmiştir*"; Britanya İmparatoriçesi Victoria'nın: "*Türkler galiba intihara hazırlanıyorlar*" ve Avusturya-Macaristan İmparatoru Franz Joseph'in: "*Ya Rab! Bu Türkler ne kadar ıslahat kabul etmez bir millettir*"¹³⁴ açıklamalarından anlaşılabilir. Midhat Paşa'nın uygulamaları ile döneminde ne kadar etkili bir devlet adamı olduğunu görmekteyiz.¹³⁵ Ardından sürgün cezaları devam etmiş; Ziya Paşa Suriye'ye, askeri üst rütbelisi Süleyman Paşa, Rusya ile yapılan savaşta başarısızlığın sebebi olarak gösterilerek sürgün edilmiş, ardından da Namık Kemal de mahkemede yargılandıktan sonra Ege'de bulunan Midilli Adası'na sürülmüştür. Yaklaşık on sene sonra vefat etmiştir.¹³⁶ Yeni Osmanlılar içerisinde sadece Ali Suavi memlekete geri döndükten sonra, Padişah II. Abdülhamid ile görünürde bir problem yaşamamıştır. Ancak 1878 yılında Padişah II. Abdülhamid'e karşı bir darbe girişiminde bulunmuş ve ardından öldürülmüştür.¹³⁷ Netice olarak 1839 yılında başlayan "Tanzimat Dönemi" Tanzimatçı devlet adamlarının sürgün edilmesi ile birlikte sona ermiştir.

¹³³ Baykal, 93 Meşrutiyeti, s. 59.

¹³⁴ Baykal, 93 Meşrutiyeti, s. 68.

¹³⁵ Midhat Paşa'nın sürgüne gönderilmesinin ardından, Edhem Paşa sadrazam olarak atanmıştır.

¹³⁶ Palmer, Gerileyiş ve Çöküş Tarihi, s. 236; Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 335; Davison, Ottoman Empire (1856-1876), s. 402.

¹³⁷ Literatüre "Çırağan Baskını" ismi ile geçen olayda, Padişah II. Abdülhamid'i tahttan indirerek yerine, önceki Padişah V. Murad'ı tekrar tahta çıkarmak amacıyla yaklaşık beş yüz kişilik taraftar ile Ali Suavi, Çırağan Sarayı'na girmiştir. Burada ki amacı, V. Murad'ı bulup tekrar Padişah olmasını istemesidir. Ancak Yedi Sekiz Hasan Paşa'nın önderliğinde ki askeri birlik bu kalkışmayı engellemiş ve Ali Suavi'de başına aldığı bir sopa darbesiyle orada öldürülmüştür. Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, s. 173-174; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Ali Suâvi ve Çırağan Sarayı Vak'ası",

Osmanlı Devleti'nin iç düzeninde bu gelişmeler yaşanırken dış siyasette ise Rusya ile savaş hali belirmektedir. Tersane Konferansı'nın sonuçsuz kalması ile dağılması üzerine Rusya, Osmanlı Devleti'ne, tebaa ile ilgili iyileştirmelerin yapılması için baskılara devam etmekteydi. Bu durum ile ilgili olarak Rusya, Tersane Konferansı'na katılmış olan altı devlet ile birlikte, Osmanlı Devleti'nin, Hıristiyan halk için gerekli olan iyileştirmeleri daha da genişletmesi ve böylece Avrupa'da Osmanlı Devleti'nin de içinde bulunduğu bir barış konjonktürünün sağlanacağı hususuna dair 31 Mart 1877 tarihinde “*Londra Protokolü*”¹³⁸ imzalamışlardır. Londra Protokolü'nün imzalanmasının ardından Osmanlı Devleti'ne alınan kararlar bildirilmiştir. Meclis-i Mebusan dört gün sonra bu netice üzerine toplanarak imzalanan protokolü reddetme kararı alarak karşı devletlere bildirilmiştir. Bu kararın bildirilmesinden on beş gün sonra Rusya, Osmanlı Devleti'ne savaş açtığını Avrupa kamuoyuna bildirmiştir.¹³⁹ Yaklaşık bir sene süren savaş 31 Ocak 1878 tarihinde Osmanlı Devleti'nin aleyhine sonuçlandı. Özellikle savaş nedeniyle olmak üzere devlet ile ilgili sorunlar üzerine 13 Şubat 1878 tarihinde ikinci kez toplanan Meclis-i Mebusan, Padişah II. Abdülhamid'in devletin içerisinde bulunduğu olağanüstü durumları sebep göstererek, meclisi süresi belli olmayan bir şekilde “tatil” etmiştir. Anlaşıyor ki; Padişah II. Abdülhamid, ilk olarak Yeni Osmanlıların önde gelen isimlerini sürgüne göndererek ve ardından da meclisi tatil ederek; devlet yönetiminde eski klasik sistemde olduğu gibi tek hâkim kişinin kendisi olması için uğraşmış ve bu planında da başarılı olmuştur.

Padişah II. Abdülhamid, Yeni Osmanlıları devlet yönetiminden uzaklaştırdıktan sonra, anayasanın işlevselliğini durdurmuş ve meclisi kapatmıştır. Bu adımlardan sonra ise basın

Bellekten, Cilt: VIII, Sayı: 29, TTK Basımevi, Ankara, II. Kanun 1944, s. 71-118; Hüseyin Çelik, *Ali Suavi*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993, s. 28-44

¹³⁸ Londra Protokolü'nde şu kararlar alınmıştır: “Orta Doğu'yu yatıştırmaya teşebbüs eden devletler, bu amaca varmanın en emin yolunun... Türkiye'deki Hıristiyan halkların kaderinin değiştirilmesi ve Bosna'da, Hersek'te, Bulgaristan'da reformların gerçekleştirilmesi olduğunda fikir birliğine varmışlardır... Osmanlı hükümetinin vaatlerinin nasıl gerçekleşmeye konduğunu İstanbul'daki temsilcileri ve mahalli ajanları aracılığıyla gözetmeyi kabul ederler. Umutlarının bir kez daha boşa çıkması ve Padişah'ın Hıristiyan tebaalarının kaderinin değiştirmemesi halinde Orta Doğu'da huzuru bozan ayaklanmaların sonunun gelmeyeceğini ve bu durumun kendilerinin ve tüm Avrupa'nın çıkarlarıyla bağdaşamayacağını Batılı devletler peşinen kabul ederler. Bu sebeple, Hıristiyan halkların huzurunu ve genel barışı sağlamak için en uygun sayacakları tedbirleri birlikte alacaklardır. Ayrıntılı Bilgi için Bkz. Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, s. 284-285.

¹³⁹ Rusya, Osmanlı Devleti'ne savaş sebeplerini Avrupalı devletlere şu şekilde açıklamıştır: “Babiâli, Avrupa'nın nasihatlerine saygı göstermemiştir. Hıristiyanların durumunu düzenlemek hususunda kendisine tavsiye edilmiş olan tedbirleri yerine getireceğine dair artık kendisine emniyet ve itibar gösterilemez. Balkanlar'daki devamlı kargaşalık güvenliği bozmuş ve Rusya'nın menfaatlerini sarsmıştır. Bu sebeple Rusya, Avrupa tarafından da takdir edileceğine âmin olarak Babiâli'ye karşı harp açmıştır.” Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: 8, TTK Basımevi, Ankara, 2011, s. 41.

yoluyla yükselen farklı muhalif sesleri de sona erdirmek amacıyla basın üzerinde “sansür” uygulamasına gitmiştir. Padişah II. Abdülhamid tarafından onaylanan ve yürürlüğe konulan Kanun-i Esasi'nin 12. maddesinde “*Matbuat kanun dairesinde serbesttir*” ibaresi yer almaktaydı. Ancak, I. Meşrutiyet döneminin oluşturduğu heyecan ve herhangi bir kısıtlamanın olmaması nedeniyle dönemin aydınları bu maddeyi eleştiri amaçlı yazılar yazmışlar ve yine eleştirel anlamda karikatürler yayınlamışlardır. Bu muhalif yazıların kamuoyunda kendisi aleyhine olumsuz bir etki yaratacağı düşüncesi sebebiyle, II. Abdülhamid bu konu ile ilgilenilmesi amacıyla bir komisyon oluşturulmasına karar vermiştir.¹⁴⁰ Buna bağlı olarak Dâhiliye Nezareti'nin sorumluluğunda olan Matbuat-ı Dâhiliye Müdürlüğü'ne bağlı olan kişilerden dönemin gazete, dergi, basılı eserlerin içeriğini araştırmak amacıyla bir komisyon oluşturulmuştur.¹⁴¹ Bu komisyon ilk olarak; 1881-1883 yılları arasında kapsayan süreçte, büyük bir bölümü Paris'ten gelmek suretiyle Avrupa'dan Osmanlı topraklarına girmekte olan; gazete, dergi, broşür, kitap, harita, fotoğraf ve takvimden oluşmak üzere toplam otuz iki adet matbu eseri yasaklamıştır.¹⁴² Diğer taraftan 1876 yılında ilk olarak, Papadopulos tarafından yayınlanan, Şemsettin Sami'nin yazılarını paylaştığı *Sabah*, Ahmet Mithat Efendi tarafından 1878 yılında ilk yayını yapan *Tercüman-ı Hakikat* ve Ahmet Cevdet'in başyazarı ve yayıncısı olduğu 1894 yılında basın faaliyetine başlayan *İkdam* gazetesi yoğun sansür ve engellemelere maruz kalmıştır.¹⁴³ Ülke içerisinde; Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın yazıları “kışkırtıcı” olarak sebep gösterilerek yayınlanma yasağı uygulanırken diğer taraftan da Racine, Rousseau, Voltaire, Hugo ve Zola gibi Fransız düşünürlerin yazıları da yine aynı gerekçeden dolayı yasaklanmıştır. Yine bu dönem için tartışmalı olarak kullanılan “kelimeler” üzerine bir sansür uygulandığı karşımıza çıkmaktadır. Bu kelimelerden “*Anarşi, Hürriyet, Anayasa, Devrim, Suikast, Sosyalizm, Dinamit ve Murad*” özellikle arka planında farklı mesajlar içerebileceğinden dolayı yasaklanmıştır.¹⁴⁴ Bu dönemde örnekler ile açıklamaya

¹⁴⁰ Karal, Padişah II. Abdülhamid'in ülkede ki basının durumu üzerine görüşlerini şu şekilde açıklamaktadır: “Bizim memleketimizde halk, henüz, çok saftır; çok az okumuştur; insanlarımızı çocuk muamelesi yapmaya mecburuz; çünkü, gerçekte onlar büyük çocuklardır. Aileler ve terbiyeciler gençliğin elinde zararlı yazıların bulunmamasına itina gösterdikleri gibi, hükümet de biz de halkın zihnini belirleyecek her şeyi ondan uzak buldurmalıyız.” Karal, *Osmanlı Tarihi* (8), s. 263.

¹⁴¹ Alpay Kabacalı, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Sansür”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 610-611.

¹⁴² François Georgeon, Sultan Abdülhamid, (Çev: Ali Berktaş), Homer Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 188.

¹⁴³ Necdet Ekinci, “Türk Basın Tarihinden Kesitler”, *Türkler*, Cilt: 14, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 676-677.

¹⁴⁴ Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire*, s. 251; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 350. Orhan Koloğlu ise kelimelerin sansürlenmesi noktasında mübalağa yapıldığı

çalıştığımız basın, her bakımdan baskı altında bırakılmıştır. Ancak burada şu hususu da belirtmek gerekir ki; Padişah II. Abdülhamid, kendisinden önceki selefleri dönemlerinde meydana gelen ihtilafli iklimi tek bir zemin içerisinde toplamak amacıyla basın alanında getirdiği kısıtlamaları bu denli kuvvetle yapmıştır diyebiliriz. Bu sebeple Osmanlı aydınları tarafından çıkarılan gazeteler Osmanlı topraklarında faaliyet gösterme şansı bulamayınca; Paris, Londra ve Cenevre gibi önemli merkezlerde basın hayatına devam etmek durumunda kalmıştır. Akabinde de Yeni Osmanlıların devamı niteliğinde sayılabilen “Jön Türk” hareketi de ülke koşullarının verdiği şartlar doğrultusunda ortaya konacak bir hareket olarak karşımıza çıkacaktır.

Padişah Abdülhamid döneminin ortaya koyduğu basın sansürü, Türk Basını üzerinde etkinliğini arttırması sebebiyle Genç Osmanlılar (Jön Türkler) Avrupa'nın çeşitli ülkelerine ve Mısır'a giderek çıkartmış oldukları gazete ve dergi yayınlarında, farklı düşünsel çerçeveler oluşturarak halk üzerinde etki bırakmaya başlamışlardır. Ayrıca Başkent Basını üzerine etkili bir kısıtlama sistemine rağmen Avrupa'nın düşünsel ve siyasi oluşumu ve bu oluşumların kökenleri hakkındaki bilgileri halka ulaştırmayı başarmıştır. Basındaki bu farklı yazılar ise Osmanlı topraklarına o döneme kadar benzerine az rastlanır Batılı tabirlerin girmesine neden olmuştur.¹⁴⁵ Basının yanı sıra Avrupa'nın fikrîsel iç dinamikleri, Batı tarzına uygun olarak oluşturulan Mekteb-i Harbiye ve Mekteb-i Tıbbiye gibi yüksek eğitim kurumlarında da öğrenciler tarafından takip ediliyordu. Öğrencilerin Avrupa'yı takip etmesi ve bu minvalde hareket etmelerinde kendilerinden önceki, özellikle Namık Kemal olmak üzere Yeni Osmanlılar Hareketi üyelerinin getirmiş olduğu yeniliklerin etkisi olduğu gözükmektedir. Namık Kemal, 1888 yılında vefat etmesine rağmen vatan bilinci ile yazmış olduğu eserler hala popülerliğini korumaktaydı. Bundan dolayı da öğrenciler bu eserleri okuyup “vatanperverlik” bilincine erişerek memleket meselelerine yoğun olarak eğilmeye başlamışlardır.¹⁴⁶ Bu neticelerin bağlamında Mekteb-i Tıbbiye'de yetişen beş öğrenci tarafından, Padişahın yönetsel idaresine karşı olarak 21 Mayıs 1889 tarihinde *İttihad-i Osmani* adında gizli bir cemiyet kurulmuştur. Bu örgüt; İbrahim Temo (Ohrili), Abdullah Cevdet (Arapkırılı), İshak Sükûfî (Diyarbakırlı), Mehmet Reşid (Kafkasyalı) ve Hüseyinzade Ali Efendi (Bakülü)

düşüncesindedir. Bu hususa ilişkin olarak; “Murad” isminin sansüre uğramadığını, farklı yerler de bu ismin geçtiğini; Anayasa ve seçimlere ilişkin kelimelerinde ayrıca sansüre uğramadığını belirtmektedir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Orhan Koloğlu, “<<Abdülhamid Basın Rejimi>> Deyimi Üzerine”, *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri (27-29 Mayıs 1992)*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1994, s. 35-36.

¹⁴⁵ Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, s. 192.

¹⁴⁶ Georjon, Sultan Abdülhamid, s. 297.

tarafından kurulmuştur.¹⁴⁷ Beş kişilik kurucu ekibin hemen ardından “Şerafeddin Mağmumi, Giritli Şefik, Cevdet Osman, Kerim Sebati, Mekkeli Sabri, Selanikli Nazım” adlı kişiler de bu örgütün içerisine dâhil olmuşlardır.¹⁴⁸ Bu kişiler, Yeni Osmanlıların bir sonraki nesli olarak değerlendirilebilir. Şerif Mardin’e göre İttihad-i Osmani oluşumunun fikri alt yapısı, Mekteb-i Tıbbiye’ de öğrenciler tarafından ilgilenilmeye başlanılan XIX. yüzyıl “biyolojik materyalizmi” düşüncesi tarafından oluşturulmuştur. Diğer taraftan da bu öğrenciler okulda aldıkları eğitim doğrultusunda, Dünya’nın, Allah’ın gücünün bir ürünü olmadığını, biyolojik ve fizyolojik gelişimlerin bir neticesi olduğunu düşünüyorlardı. Mardin, Paris’te bulunduğu süre içerisinde “pozitivizm” düşüncesini benimseyen Ahmed Rıza Beyin cemiyetin yeni şeklini aldıktan sonra (İttihat ve Terakki Cemiyeti) liderlerden birisi olmasını aynı doğrultuda görmektedir. Mardin bunun sebebini, cemiyetin kuruluş felsefesinin de pozitivizm anlayışına uygun şekilde kurulduğu şeklinde ifade etmektedir.¹⁴⁹

Bu dönemde Meclis-i Mebusan ve aynı zamanda Âyan Meclisi Reisi olan Ahmet Rıza Bey, düzenlenecek bir sergiye katılmak amacıyla Paris’e gitmiş ve orada kalarak faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiştir. İttihad-i Osmani üyeleri ise Ahmet Rıza ile iletişime geçerek kendi örgütlerine katılmasını ve yurtdışında kendi örgütleri adına faaliyetler gerçekleştirmesi gibi isteklerde bulunmuşlardır. Ahmet Rıza Bey de istekleri kabul ederek örgüte dâhil olmuştur. Ahmet Rıza Bey, Paris’te kısa bir süre geçirdikten sonra Auguste Comte’nin öncüsü olduğu “pozitivizm” akımı ile yakından ilgilenmeye başladı. Ardından da Paris’te bulunan Pozitivizm topluluğuna katılması, Jön Türkler tarafından kurulan İttihad-i Osmani Cemiyeti’nin isminin değişmesine neden olacaktır. Ahmet Rıza, Pozitivizm’in mottosu olan, “*Nizam ve Terakki (Düzen ve İlerleme)*” anlamına gelen “*Ordre et Progres*” tabirini, cemiyetin yeni ismi olmasını teklif etmiştir. Jön Türkler, gerçekleştirdikleri müzakerelerin ardından kendi cemiyetlerinin ilk kelimesi olan İttihad ile Terakki’nin birleştirilmesine karar vermişler ve neticede cemiyetin adı artık *İttihat ve Terakki Cemiyeti* olmuştur.¹⁵⁰ Bu bağlamda Ahmet Rıza Bey, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Paris Şubesi Başkanı olmuştur. Diğer taraftan da 1895 yılında

¹⁴⁷ Cemal Kutay, *Prens Sabahattin Bey, Sultan II. Abdülhamit, İttihad ve Terakki*, Tarih Yayınları, İstanbul, 1964, s. 68. İttihad-i Osmani cemiyetinin kuruluşu ve bir cemiyete dönüşmesinde, Yeni Osmanlıların meydana getirmiş olduğu “İttifak-ı Hamiyet” cemiyeti örnek alınmıştır. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Lewis, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s. 195.

¹⁴⁸ Tepedelenlioğlu, *İlân-ı Hürriyet*, s. 49.

¹⁴⁹ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s. 99-100.

¹⁵⁰ Standford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire*, s. 282; Ülken, *Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 125; Kutay, *Prens Sabahattin Bey*, s. 68-69; Georjeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 343.

çıkarmaya başladığı *Meşveret* gazetesi ise cemiyetin yayın organı olmuştur. Ancak Fransız hükümeti, ertesi sene *Meşveret* gazetesinin yayınlanmasına yasak koymuş, Ahmet Rıza Bey ise bu durumun ardından İsviçre'nin Cenevre şehrine geçerek *Meşveret*'i burada çıkarmaya başlamıştır. Ahmet Rıza Beyin Cenevre'yi seçmesindeki sebep, en etkili cemiyet üyelerinin burada bulunmasından kaynaklanıyordu. Bu dönemde Avrupa'da neşredilen bir başka muhalif yayın, Mizancı Murad tarafından çıkarılan *Mizan* gazetesiydi. Bu iki yayın, II. Abdülhamid tarafından sıkı bir şekilde takip edilmekteydi. Neticede II. Abdülhamid, Mizancı Murad'a çeşitli imkânlar sunarak ülkeye dönmesini teklif etmiş ve Murad tarafından bu teklif kabul edilmiştir. Mizancı Murad'ın, Padişah tarafından yapılan teklifi kabul etmesindeki diğer ve belki de daha önemli olan bir sebep de Ahmet Rıza Bey ile bazı hususlarda anlaşmazlık yaşamasıdır. Bu noktada görülmektedir ki, Jön Türkler arasında ilk fikir ayrılığı bu süreçte ortaya çıkmıştır.¹⁵¹

Jön Türk hareketine bu sırada Padişah II. Abdülhamid'in eniştesi Damat Mahmud Paşa ve oğulları Prens Sabahaddin ve Prens Lütfullah tarafından destek verilmeye başlanmıştır. İlk olarak Mısır'a giden Mahmud Paşa ve oğulları burada birtakım engellemeler ve problemler ile karşılaşmaları, yönlerini Fransa'ya çevirtmiştir. Bu dönemde özellikle Prens Sabahaddin'in Jön Türkler ile iletişime geçmesi, ayrılıklar ve hatta parçalanmalar yaşayan bu kitlenin tekrar düzenli bir oluşuma dönüşmesi açısından önemlidir. Prens Sabahaddin, bu amaçla tekrardan üyeleri bir araya toplamak amacıyla Jön Türk kongresi yapılması gerektiğini duyurması üzerine 4 Şubat 1902 tarihinde ilk "Jön Türk Kongresi" yapılmıştır.¹⁵² Kongreye yaklaşık 70 delege katılmış¹⁵³ ve kongrenin amacı ilerleyen süreçte belirlenecek hedefler için yol haritasını belirlemek olmuştur. Kongrede iki farklı düşüncenin ileri sürüldüğü görülmektedir. Bunlardan ilki, salt olarak basın faaliyetleri ve bir araya gelerek oluşturulan programlar ile gerçekleştirilmek istenen hedefe ulaşılamayacağı ve bu sebeple silahlı kuvvetlerden yardım alınması gerektiği olmuştur. İkinci olarak da yabancı kaynaklı yardımların

¹⁵¹ Sina Akşin, "Jön Türkler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 832; Yusuf Ziya İnan, *Jöntürklerden İttihat ve Terakki Cemiyetine*, Bayramşık Yayınevi, İstanbul, 1978, s. 132-134; Ülken, *Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 131; Zürcher, *Türkiye'nin Tarihi*, s. 137-138.

¹⁵² Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 173-174; Ülken, *Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 132-133.

¹⁵³ Kongrede önde gelen isimler; Prens Sabahaddin ve Lütfullah Bey'ler, Ahmed Rıza, İsmail Kemal, bilahare Amasya Mebusu olan İsmail Hakkı Paşa, Kanun-i Esasi gazetesi sahiplerinden Hoca Kadri, Halil Ganem, eski Ankara Mebusu Mahir Sadık, eski İstanbul Mebusu Yusuf Akçora, Tokyo sefirliği yapan Ferid, Babanzade Hikmet, Mithat Paşazade Ali Haydar, Hüseyin Tosun, Ali Fahri, Şair Hüseyin Siyret, İbrahim Temo, Derviş Hima, Doktor Nazım, Doktor Refik Nevzat, Kemal Mithat, Abdülhalim Memduh Bey'lerle Şeyh Şevki Efendi, Celal, Abdurrahman Bedir Han, Kâzım, Yaşar, Hamdi, Zeki, Nuri, Ali Fehmi, Lûtfi, Salih, Nüzhet ve Çerkes Kemal Bey'lerdir. Kuran, İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler, s. 190.

alınması fikri ortaya çıkmıştır. Ancak ikinci fikre kongreye katılanların büyük bir bölümü kati şekilde karşı çıkmıştır.¹⁵⁴ Tartışmalar devam ederken, Prens Sabahaddin tartışmalara son verme niyetiyle hükümete karşı yapılacak olan devrim hareketinin kendileri tarafından başırlamayacağını ifade ederek yabancı bir girişim ile ortaklık yapılması gerektiğini öne sürmüş ancak Prens'in bu fikri, kabul edenler ve etmeyenlerin ortaya çıkması nedeniyle Jön Türklerin iki gruba ayrılmasına sebep olmuştur. Prens Sabahaddin'in ortaya koymuş olduğu yabancı bir oluşum ile ittifak oluşturulması fikrine katılanlar, İsmail Kemal Bey'in önderliğinde “*Müdahaleci*” adı altında bir grup oluştururken, Ahmet Rıza Beyin önderliğinde ise “*Âdemi Müdahaleci*” adı altında karşıt grup oluşturulmuştur. Diğer taraftan da Avrupa'da sürdürülen Jön Türk hareketinin planlanması, Prens Sabahaddin tarafından meydana getirilmesine karşın bu plan dâhilinde oluşturulan programa “*âdemi merkezîyet*” savını eklemesi iki grubun tamamen ayrılmasına sebep olmuştur.¹⁵⁵

Prens'in “*âdemi merkezîyet*” görüşünü ileri sürmesinde tesiri altında kalmış olduğu Fransız yazar Edmond Demolins'in görüşleri etkili olmuştur. Demolins'in kaleme aldığı “*A Quoi tient la superiorite des Anglo-Saxons (Anglo-Saksonların Üstünlüğü Neden İleri Geliyor?)*” isimli eser 1897 yılında yayınlanmış ve ilk olarak İngilizce'ye çevrilmiştir. Bu eser, Arap ve Türkler arasında da tesirini göstermeye başlamıştır. Bu noktada, yazarın kitabında ele aldığı Anglo-Sakson ırkının diğer ırklara göre üstünlüğünün sebebini kişisel çıkar ve girişimden kaynaklandığı düşüncesi Prens Sabahaddin'i de etkilemiş ve neticede Prens, kişisel teşebbüsleri öne çıkaran yerel yönetim şekilli bir Osmanlı Devleti oluşturma tezini ileri sürmüştür.¹⁵⁶ Bu bağlamda Prens Sabahaddin ve ekibi 1906 senesinde “*Teşebbüs-i Şahsî ve Âdem-i Merkezîyet Cemiyeti*”ni meydana getirmişlerdir. Prens Sabahaddin, bu cemiyetin programında devletin eyalet sistemine geçmesi ile farklı eyaletlerden meydana gelecek bir anlamda konfederasyon yönetiminin devletin içinde bulunduğu durumdan çıkarılması için en uygun yol olduğunu belirtmiştir. Ahmet Rıza Bey ve ekibi de yeni bir oluşuma giderek “*Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti*” isimli yeni bir merkezi oluşum kurdular. Bu oluşumun amacı, Osmanlı yönetiminin devamından yana olmakla birlikte devletin kurtarılabilmesi amacıyla meşrutîyet yönetiminin yeniden benimsenmesi ve bu amaç doğrultusunda yenilikler yapılması gerektiği şeklinde ifade

¹⁵⁴ Kutay, Prens Sabahaddin Bey, s. 145-146; Artuç, II. Meşrutîyet'in İlânı, s. 69;

¹⁵⁵ Kuran, İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler, s. 191.

¹⁵⁶ Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, s. 201-202.

edilmiştir.¹⁵⁷ Bu dönemde Ahmet Rıza Beyin ortaya koymuş olduğu felsefe ile aynı doğrultuda iki olay meydana geldi. İlk olarak 1904-1905 Rus-Japon Savaşı'nda Rusya'nın mağlup olması neticesinde, Rus Çarı bir meclis oluşturmak durumunda kalarak meşrutiyeti ilan etmiştir. Diğeri ise İran'daki meşrutiyet yönetimine geçişi sağlayan devrim hareketi olmuştur. Bu iki olay, Jön Türklerin tekrar tek bir örgüt haline gelmesine de sebep olacaktır.

Bu döneme kadar birçok grup daha ortaya çıkmış ve bu gruplardan önem arz edeni 1906 yılında Selanik'te yüksek rütbeli askerler tarafından kurulan "*Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*" adındaki grup olmuştur. Bu grubun arka planda Talat Paşa tarafından yönetildiği görülmektedir.¹⁵⁸ 1907 yılına gelindiğinde ise Jön Türkleri tekrar tek bir merkeze toplamak amacıyla İkinci Jön Türk Kongresi yapılmıştır. Kongrede özellikle yapılması gerekenler üzerine tartışmalar yapılarak tek bir fikri çizgiye varılmıştır. Kongrenin ardından ise "*Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*" ile Ahmet Rıza Beyin önderliğini yapmış olduğu Paris merkezli "*Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti*" ile birleşerek, 2. Meşrutiyetin ilan edilmesine öncü olacak olan "*İttihat ve Terakki*" hareketini oluşturdular.¹⁵⁹

1908 yılına gelindiğinde daha önce belirtildiği üzere, İran ve Rusya'nın meşrutiyet örnekleri, Osmanlı Devleti'nde de meşrutiyet rejiminin tekrar canlanmasına sebep olmuş ve bu fikir özellikle Osmanlı subayları arasında kendisini göstermeye başlamıştır. Bu durumun diğeri sebebi de, Padişah II. Abdülhamid'in, orduya maddi anlamda destek verememesinden kaynaklanmış ve böylece hükümete karşı bir direniş hareketi Anadolu topraklarından başlayarak Rumeli topraklarına doğru ilerlemiştir.¹⁶⁰ Selanik bölgesinde bulunan III. Ordu, tekrar meşrutiyeti ilan etme planı ile Kosova ve Manastır bölgelerinde organize olmaya başladılar.¹⁶¹ Neticede 1908 yılının temmuz ayında Jön Türklerin devrim hareketi ilk semeresini gösterdi ancak ilk olarak bu hareket hükümet tarafından zararsız bir hareket olarak karşılandı. III. Ordu, 21-22 Temmuz'da bir araya gelerek, 24 Temmuz günü hükümete karşı tam anlamıyla bir hareket girişiminde bulunmak için karar verdiler. Bununla birlikte 23 Temmuz günü, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Manastır merkezi, Meşrutiyeti ilan ettiğini hükümete bildirmiş, netice itibarıyla de Padişah II.

¹⁵⁷ Akşin, Jön Türkler, s. 835-836.

¹⁵⁸ Zürcher, Türkiye'nin Tarihi, s. 139-140; Çavdar, Demokrasi Tarihi, s. 89.

¹⁵⁹ Tefik Çavdar, *İttihat ve Terakki*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 22; Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, s. 203; Ziyad Ebüzziya, "Ahmed Rızâ", *TDVİA*, Cilt: 2, TDV Yayınları, Ankara, 1989, s. 125.

¹⁶⁰ Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, s. 204.

¹⁶¹ Artuç, II. Meşrutiyet'in İlânı, s. 71-72.

Abdülhamid olayları yatıştırmak adına, 24 Temmuz 1908’de II. Meşrutiyet’i ilan etmiştir.¹⁶² II. Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte, 1876 yılında hazırlanan Kanun-i Esasi tekrar yürürlüğe konmuş, bilfiil otuz sene kapalı kalan meclis de açılmıştır. Hürriyetin ilanı, Osmanlı topraklarında yaşayan farklı milletlerce büyük bir sevinçle karşılanmış, ülkenin muhtelif şehirlerinden, Meşrutiyet’i sevinçle karşıladıklarını bildiren telgraflar gönderilmiştir.¹⁶³ Bu sevinç iklimini somut bir şekilde ifade eden Enver Paşa, “*Hasta adamı iyileştirdik*” söyleminde bulunmuştur.¹⁶⁴ Bu bağlamda, II. Meşrutiyet’in ilan edilmesinin başlı başına İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin bir başarısı olduğu açıktır.

Bu noktaya kadar özetlemek gerekirse, Osmanlı Devleti’nde Batılılaşma ile ilgili faaliyetler, XVII. yüzyılın sonu itibariyle başlayan toprak kayıpları neticesinde bir gereklilik ilkesi bağlamında Osmanlı Hükümeti tarafından yürütülmeye başlanmıştır. Osmanlı Devleti, Batılılaşma gereksinimini ilk olarak askeri düzen içerisinde yapılması gerektiğini düşünerek bu alan üzerinde faaliyetlere girişmiştir. Ancak ordu üzerinde Batı’nın rol model alınması geniş çapta etkileşim oluşturmuş bu da zorunlu olarak bu minvalde diğer alanlara da yayılmasına neden olmuştur. Fikri anlamda Batıcılık düşüncesi 1718-1730 yılları arasında kapsayan Lale Devri ile birlikte Osmanlı Devleti’ne girmiş ancak bu düşünce siyasal anlamda II. Meşrutiyet dönemine kadar sadece dönemin aydınları olarak nitelenen Osmanlı uleması arasında tartışılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte II. Meşrutiyet sonrası belirgin bir şekilde ortaya çıkacak olan *Batıcılık (Garpçılık)* ideolojisinin fikri alt yapısı da yukarıda belirtilen Batılılaşma hareketleri ile meydana gelmiştir. II. Meşrutiyet sonrası dönemde ise bir kısım Osmanlı entelektüelleri, batılılaşmanın bir fikir hareketi olarak Osmanlı Devleti’nin yönetsel alanında da bir zorunluluk olduğunu tartışmaya başlamışlar ve bu aydınlar özellikle basın faaliyetleri ile savunmuş oldukları Batıcılık ideolojisini kamuoyu ile paylaşmışlardır. Buradan hareketle kısacası bu aydınlar “*devlet nasıl kurtarılır?*” sorusuna cevap olarak Batıcılık fikrinin eksiksiz şekilde benimsenmesini öngörmüşlerdir. Diğer taraftan da bu soruya cevap olarak Osmanlı aydınlarının bir kısmı *İslamcılık* fikir akımının, bir kısmı *Türkçülük* fikir akımının, bir bölümü de *Osmanlıcılık* fikir akımının devleti kurtarmak için gerekliliğini savunmuşlar ve II. Meşrutiyet’ten sonra bu dört ana fikir akımının savunucuları benimsemiş oldukları fikir akımları üzerinden bir tartışma ortamı yaratmışlardır. Bunun

¹⁶² Ernest Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, (Çev: Nuran Ülken), Sander Yayınları, İstanbul, 1972, s. 149-155; Çavdar, *İttihat ve Terakki*, s. 32-36.

¹⁶³ BOA, TFR. I. UM. 26/2578.

¹⁶⁴ Paul Dumont, François Georgeon, *Bir İmparatorluğun Ölümü 1908-1923*, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 7.

yanı sıra Batıcılık fikrini savunan aydınlar da ilerleyen süreçte kendi aralarında çeşitli fikir ayrılıklarına düşmüşlerdir. Tartışmaların fikri anlamda odak noktalarına geçmeden önce, bu fikir akımlarına değinmek konumuz açısından önemlidir düşüncesindeyiz.

1.4. Osmanlı Devleti'nde Siyasal Akımlar

II. Meşrutiyet döneminin yarattığı rahat zemin üzerinde basın-yayın faaliyetleri tamamen özgür bir ortamda tekrar başlamış ve dönemin entelektüelleri benimsemiş oldukları ideolojik anlamdaki hareketlerini (Osmanlıcılık, Türkçülük, İslamcılık, Batıcılık (Garpçılık) dönemin içermiş olduğu siyasi iklim çizgisine bağlı ve belirgin şekilde ortaya koymuşlar ve savunmuşlardır. Fikir akımları bağlamında Yusuf Akçura'nın kaleme almış olduğu “*Üç Tarz-ı Siyaset*” adlı eserin konunun özü açısından önem arz ettiği gözükmektedir. Akçura, bu eserinde üç ana tema üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu temalar; Bir Osmanlı ulusu meydana getirmek, diğer bir ifade ile Osmanlılık ülküsü; İslamcılığa dayanan bir devlet yapısı kurmak fikri ile İslamcılık ülküsü; Irka dayalı bir Türk siyasi ulusçuluğu meydana getirmek adına ortaya çıkan Türkçülük ülküsüdür.¹⁶⁵ Bu ülkelere bir de Batıcılık fikri eklenmiştir.

1.4.1. Osmanlıcılık Fikir Akımı

Osmanlıcılık fikir akımını kısaca ifade etmek gerekirse, Osmanlı toprakları üzerinde yaşayan ulusların, din, dil ve ırk farkı gözetmeksizin bir arada yaşama ülküsü olarak tanımlanabilir. Osmanlı Devleti bir “*millet sistemi*” üzerine inşa edilerek, tüm halk, ırksal anlamda değil sadece mensup oldukları dinlerine göre mezhebi fark gözetilerek ayrılmıştır. Bu durum Fransız İhtilali'nin yaymış olduğu milliyetçilik akımına kadar zarar görmeden işlemiş ancak milliyetçilik düşüncesinin Osmanlı topraklarına girmesi üzerine bu sistem işlevini yitirmeye başlamıştır. Osmanlı devlet adamları da bu bozulmaya çare olması amacıyla “*Osmanlıcılık*” adı altında tüm tebaayı kapsayan yeni bir üst kimlik meydana getirmişlerdir.¹⁶⁶ Osmanlıcılık düşüncesi, dış baskılar sonucu Tanzimat Fermanı ile ilk defa gündeme getirilmiş ve eşitlik ilkesi resmi olarak ifade edilmiş, Tanzimat Fermanı'nın ardından da Kırım Harbi sonunda ilan edilen Islahat Fermanı neticesinde bu görüş devletin kurtarılması adına devlet adamları tarafından siyasi bir zemin üzerine oturtulmuştur. Osmanlıcılık fikir akımını teşkil eden kişiler ise dönemin sadrazamları

¹⁶⁵ Enver Ziya Karal, “Önsöz”, *Yusuf Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset*, (8. Baskı), TTK Yayınları, Ankara, 2018, s. 18.

¹⁶⁶ Şükrü Hanioglu, “Osmanlıcılık”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1389-1390

olan Âli ve Fuad Paşalardır.¹⁶⁷ Âli ve Fuad Paşalar, devletin kurtuluş reçetesi olarak Osmanlılık hareketinin gerekliliğine inanıyorlardı. Bu durumu Fuad Paşa'nın “*devletin ve ülkenin herkesin eşitliğine dayandırılan birliğinde yatıyordu. Ülkede yaşayan “çeşitli halkları kaynaştırmak” ya da “ırk ve din ayrımı gözetmeksizin” kucaklamak gerekli.*”¹⁶⁸ Sözcüklerinden anlamak mümkündür. Âli Paşa ise devletin zayıf yönlerini iyileştirmek için biricik çözüm olarak, tüm halkın din harici her anlamda bir bütünlük içerisinde yaşaması gerektiğini ifade etmiştir.¹⁶⁹ Diğer taraftan da Yeni Osmanlılar hareketini oluşturan Namık Kemal, Ziya Paşa gibi entelektüeller de özü bakımından İslami bir manevi ruh ile ortaya çıkmalarına karşın, devletin kurtuluşu açısından din farkı gözetmeksizin tüm Osmanlı halkının eşit şartlarda yaşama özgürlüğünü kapsayan bir idare şekli ortaya koymuşlardır. Ülken'e göre bu aydınlar, Türklük bilincine sahip olmalarının yanında Osmanlıcıdırlar.¹⁷⁰ Diğer taraftan da Padişah II. Mahmud'un tüm tebaanın eşit olduğunu ve salt olarak tek ayrımın milletleri belirleyen ölçütün ibadet ettikleri yer olduğunu vurgulaması, Padişah Abdülmecid'in dini yaşantı noktasında belirleyicinin sadece bireyin kendisi olduğu, devletin bu belirleme noktasında yetkin olmaması gerektiğini, aynı topraklar üzerinde yaşayan tüm halka devlet tarafından eşit şekilde muamele edilmesinin gerekliliğini ifade etmiştir. Padişah Abdülaziz ve Padişah II. Abdülhamid dönemlerinde de askeri ve siyasi alanlarda birleştirici ifadeler kullanıldığı görülmektedir. Sadece devlet adamları ve aydınlar tarafından değil bizzat devletin başı olan padişahlar tarafından da Osmanlılık düşüncesine yönelik söylemlerin yapıldığı görülmektedir.¹⁷¹

Yeni Osmanlıların çabaları neticesinde ilan edilen 1876 Kanun-i Esasi'nin 8. maddesinde yine tüm tebaayı nitelemek adına “Osmanlı” kelimesinin kullanılacağı ifade edilmiştir. Ancak bu dönemde Balkanlar'da yaşayan farklı ulusların devletten kopması, siyasi anlamda İslamcı çizgiye dönmenin gerekliliği düşünülerek Osmanlılık fikir akımından büyük ölçüde vazgeçilmiştir. Bununla birlikte Osmanlılık siyaseti II. Abdülhamid döneminde siyasi alanda hissettirilmeye devam ettirilmiştir. Devletin birliğini korumak adına Osmanlılık düşüncesi II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte de sürdürülmüş ancak bağımsızlıklarını ilan eden Balkan uluslarını yenilerinin eklenmesi ve 1912-1913 yılları

¹⁶⁷ Tanpınar, On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi, s. 152-153.

¹⁶⁸ Gökhan Çetinsaya, “Mithat Paşa”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, (8. Baskı), Cilt: 1, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, (Editör: Taner Bora-Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 69.

¹⁶⁹ Çetinsaya, Mithat Paşa, s. 70.

¹⁷⁰ Ülken, Çağdaş Düşünce Tarihi, s. 76.

¹⁷¹ İbrahim Serbestoğlu, *Osmanlı Kimdir? Osmanlı Devleti'nde Tabiiyet Sorunu*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2014, s. 48-49

arasında cereyan eden Balkan Savaşları neticesinde Rumeli topraklarının kaybedilmesi ile Osmanlılık fikir akımının devamını zikretmek bir daha söz konusu olmamıştır.¹⁷²

1.4.2. Türkçülük Fikir Akımı

Osmanlı Devleti, çok uluslu bir yapıdan mütevellit olduğundan dolayı ırki bir ayırım yapılmamış, sadece dini mezhepler özelinde bir millet tefriki yapılmıştır. Ancak Fransız İhtilali'nin ortaya çıkarmış olduğu milliyetçilik düşüncesi, Osmanlı Devleti'ne tâbi olan Balkan unsurlarını da etkilemiş ve bu etki Balkanlar'da yaşayan milletler arasında süratle ayrılık düşüncesinin somut bir zemine oturmasına sebep olmuştur. Milliyetçilik akımı daha sonra kendisini Arnavut ve Arap unsurları arasında da göstermiş, buna karşılık Türkler arasında bu fikri uyanış kendisini ancak XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında göstermeye başlamıştır. Bununla birlikte bu dönemden önce Türk milliyetçiliği adına birkaç örnekten söz etmek de mümkündür. Bu örneklerden ilkinin, 1849 yılında Osmanlı Devleti'ne sığınan Polonya kökenli olan Mustafa Celalettin Paşa'nın kaleme almış olduğu Eski ve Modern Türkler anlamına gelen *Les Turcs anciens et modernes*¹⁷³ isimli eserde görmekteyiz. Türkçülük ile ilgili bir diğer somut ifade ise Ahmed Vefik Paşa'nın ilk kurulan Osmanlı Meclisinde Suriyeli Hıristiyan vekillere karşı söylemiş olduğu şu ifadelerdir: “*Aklınız varsa en kısa zamanda Türkçe öğrenirsiniz.*”¹⁷⁴ Bu noktada Ahmet Vefik Paşa'nın *Lehçe-i Osmani* isiminde Türkçe olarak ortaya koymuş olduğu sözlük, Türkçe dilbilgisi için temel kaynak olmuş ve bu eser kendisinden sonra oluşturulmuş olan sözlükler için kaynak eser olmuştur. Dönemin konjonktürü gereği milliyetçilik fikri söylem olarak karşımıza çıkmasa da Türkçe'nin gelişimine katkısı olan bu eser, Türkçülük noktasında bir esas oluşturmuştur diyebiliriz.¹⁷⁵ Bu örnekler dışında XX. yüzyıla kadar Türkçülük adına pek fazla bir girişim söz konusu olmamıştır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nde Türkçülük adına ilk kıvılcımı oluşturanlar arasında Mustafa Celalettin Paşa ve Ahmet Vefik Paşa'yı sayabiliriz.

Ziya Gökalp, milliyetçilik fikrinin uyanışının Türkler arasında daha geç bir vakitte vuku bulmasının sebebini, Avrupa'nın aksine Türkler de “*orta sınıf*”ın bulunmamasına

¹⁷² Azmi Özcan, “Osmanlılık”, *TDVİA*, Cilt: 33, TDV Yayınları, Ankara, 2007, s. 485-487.

¹⁷³ Ayrıntılı Bilgi için Bkz. Mustafa Celâlettin Paşa, *Eski ve Modern Türkler*, (Çev: Güven Beker), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.

¹⁷⁴ Şükrü Hanioglu, “Türkçülük”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1394-1395; Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, s. 83.

¹⁷⁵ Serkan Yazıcı, “II. Meşrutiyet Döneminde Türkçülük Tartışmaları: “Yeni Bir İrkin Keşfi”, *Altay Communities (History Issues)*, (Editörler: İlhan Şahin-Han Woo Choi-Güljanat K. Ercilasun-Jack Snowden, Muhammed Bilal Çelik), İstanbul Esnaf ve Sanatkarlar Odası Birliği Yayınları, İstanbul, 2017, s. 265.

bağlamaktadır. Bu sebepten dolayı bu fikir hareketi ancak 19. asrın sonu itibariyle Batı ile etkileşime geçen ve devletin yıkılmaması adına çözümler arayan Osmanlı aydınının Avrupalı Türkiyatçıların eserlerini incelemesi ile Türkler arasında tartışılmaya başlamıştır. Gökalp ayrıca kültürel anlamda Türkçülük menşeinin ortaya çıkışını Batı ile etkileşime bağlarken, Türkçülük fikir hareketi olarak ortaya çıkışını ise Rusya’da bulunan Türkçü isimler olan İsmail Gaspıralı, Hüseyinzâde Ali, Ahunzâde Feth Ali gibi isimler sağlamıştır.¹⁷⁶ İsmail Gaspıralı tarafından 1873 yılında çıkarılmaya başlanan *Tercüman* gazetesi aracılığıyla Türklük şuurunun ilkesel çerçevesini oluşturması adına “*Dilde, Fikirde, İşte Birlik*” mottosunun oluşmasını sağlamıştır.¹⁷⁷ Bu bağlamda Yusuf Akçura ise milliyetçilik fikir akımının Türkler arasında ancak zorunluluktan dolayı XIX. yüzyılda vuku bulduğunu ifade etmiştir. Akçura bu zorunluluğun sebebini ise şu sözleri ile açıklamaktadır:

“Zamanımız tarihinde görülen akım ırklardandır. Dinler, din olmak nedeniyle gittikçe siyasal önemlerini, kuvvetlerini yitiriyorlar, toplumsal olmaktan çok kişileşiyorlar, cemiyetlerde vicdan özgürlüğü, din birliği yerini alıyor. Dinler cemiyetlerin işlerini düzenleyici olmaktan vazgeçerek kalblerin kılavuzluğunu üzerlerine alıyorlar. Ancak Tanrı ile kul arasında bir vicdan bağı durumuna geliyorlar.”

Akçura, Türkçülük düşüncesinin Osmanlı Türkleri arasında savunulması gerekliliğini vurgulamakla birlikte bu dönemde henüz Türkler arasında kuvvetli bir birliktelik oluşması için gerekli şartların olgunlaşmadığını da ifade etmektedir.¹⁷⁸

1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet ile birlikte oluşan özgür siyaset yapma ve tartışabilme ile birlikte çeşitli fikir akımlarının kurumsal anlamda bir zemine dayanabilmesinin de önünü açmıştır. Bu durumla ilintili olarak Türkçülük akımı da bu dönemde etkin bir şekilde savunulmaya başlanmıştır. 18 Ocak 1908 yılında kurulan *Türk Derneği* ve 25 Mart 1912 yılında oluşturulan *Türk Ocakları* vasıtasıyla Türkçü aydınlar düşüncelerini savunmak adına birliktelik oluşturmuşlardır.¹⁷⁹ Türk Ocakları prensip olarak siyasi mecradan uzak durmayı kendisine ilke edinmesine rağmen, dönemin

¹⁷⁶ Uriel Heyd, *Ziya Gökalp Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, (Çev: Cemil Meriç), Sebil Yayınları, İstanbul, 1980, s. 76-78.

¹⁷⁷ Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, s. 17.

¹⁷⁸ Karal, Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, s. 11.

¹⁷⁹ Mehmet Okur, “Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e Cemiyetler: İllegal Yapıdan Legal Yapıya Geçiş”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Cilt: II, Sayı: 46, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2008, s. 127.

konjonktürü gereği özellikle kurtuluş mücadelesi ve sonraki süreçte devlet yönetiminin yetersiz olduğu düşüncesi ile ülke içerisinde yaşanan olaylara müdahil olmuşlardır.¹⁸⁰ Diğer taraftan da 1911 yılında Selanik merkezli olarak çıkarılan *Genç Kalemler* dergisi milliyetçi bir çizgide yazılar yayınlamıştır. Türkçü aydınlar yine aynı dönemde *Türk Yurdu* isminde farklı bir dergi neşretmeye başlamışlardır. *Türk Yurdu* dergisinde yazan Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Fuat Köprülü, Hüseyinzâde Ali Bey gibi önemli fikir insanları paylaşmış oldukları düşünceler ile halk üzerinde de önemli etkiler yaratmışlardır. *Türk Yurdu* Dergisinin gayesi “Osmanlı bayrağı altında şuursuz bir hayat geçirmekte olan Türklere” gereken bilinci kazandırmak olmuştur. İlerleyen süreçte Türk Ocakları’nın etkinliklerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri de etkili olmaya başladılar. Bunu müteakiben, Türkçülük fikri İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin siyasi alanda etkin rol oynamaya başlaması ile Türkçülük devlet ideolojisi şeklini almıştır.¹⁸¹ Milli mücadele dönemi, Türkçülük fikir akımının benimsenmesi ile nihai sonuca ulaşmasının ardından yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin, devlet politikalarının bir kısmı da Türkçülük şiarına uygun olarak düzenlenmiştir.

1.4.3. İslâmcılık Fikir Akımı

İslamcılık hareketi, Mısır’da Cemaleddin Afgani, Muhammed Abduh, Hindistan’da ise Seyyid Ahmed Han ve Seyyid Emir Ali tarafından ortaya çıkmış, Osmanlı Devleti’nde ise İslamcılık hareketinin fikri alt yapısı Tanzimat döneminde başlamış, fikir hareketine dönüşmesi II. Meşrutiyet’i takiben gerçekleşmiştir.¹⁸² Osmanlı Devleti’nde gelişen İslamcılık anlayışı, Tanzimat sürecinde özellikle Islahat Fermanı ile birlikte Gayri Müslim tebaaya sağlanan ayrıcalıkları protesto etmek amacıyla ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Ali Suavi ve Namık Kemal gibi dönemin önde gelen aydınları, *Tercüman-ı Ahval*, *Muhbir*, *Basiret*, *İbret*, *Hürriyet*, *‘Ulûm* gibi yayınlar ile Müslüman ve Gayri Müslim halk arasındaki farklılıklara eleştirel yazılar yazarak İslamcı bir profil çizmişlerdir. Tanzimat sürecinde muhalif bir söylem olarak Osmanlı toplumuna giren İslamcılık fikri, Sultan II. Abdülhamid döneminde, devleti kurtarma amacı ile halifelik kurumunu etkin bir şekilde kullanarak güçlü bir politika geliştirmek amacıyla resmi

¹⁸⁰ Kenan Akyüz, “Türk Ocakları”, *Bellekten*, Cilt: L, Sayı: 196, TTK Basımevi, Ankara, Nisan 1986, s. 205.

¹⁸¹ Hanioglu, Türkçülük, s. 1397-1398.

¹⁸² İsmail Kara, “Tanzimat’tan Cumhuriyete İslâmcılık Tartışmaları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1405.

ideoloji şeklini almıştır.¹⁸³ Bununla birlikte, İslamcılık ideolojisi, tüm dünya Müslümanlarını birleştirmekten çok, Osmanlı Devleti içerisinde bulunan Müslüman halkın kalıcılığını sağlamak için bir yol olarak kullanılmıştır.¹⁸⁴ Özellikle 93 Harbi, 1911 yılında Libya'nın kaybedilmesi ve Balkan Savaşları sonucunda Osmanlı Devleti'nin aciz bir duruma geldiğini düşünen Arap Müslümanları arasında devletten kopma düşüncesi baş göstermeye başlamıştı. Bu sebepten dolayı, Müslüman grupların devletten kopma düşüncesine karşılık, İslamcılık ideolojisi daha etkin şekilde kullanılmıştır.¹⁸⁵

II. Abdülhamid döneminde resmi bir söylem haline gelen İslamcılık düşüncesi, bir fikir hareketi olarak II. Meşrutiyet'in ilanından sonra karşımıza çıkmaktadır. İslamcılar, "*İslamın asli prensiplerine dönüş*" şiarını benimsemişlerdir.¹⁸⁶ İslamcı düşünürler de Batıcılığı savunan entelektüeller gibi Batı'nın gelişimini irdeleyerek, İslam âleminin neden geride kaldığını düşünüyorlardı. Bununla ilintili olarak, Osmanlı Devleti'nin savaşlarda aldığı mağlubiyetler ile Batı karşısında güç kaybetmesini ve böylece Müslümanların başka ülkelerin himayesi altına girdiklerini görüyorlar ve Müslüman tebaanın giderek eğitimsiz ve fakirleştiklerini biliyorlardı.¹⁸⁷ II. Meşrutiyet'in ardından görüşlerini etkin bir şekilde savunmaya başlayan İslamcı aydınlar, Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecine girmesinin sebebini, dini kurallara aykırı bir tutum sergilemek ve İslamcı ideolojiyi anlamamanın getirmiş olduğu bir sonuç olarak görmektedirler. Bu bağlamda aydınlar milletin bekasını kurtaracak tek çarenin İslamiyet'e dönmek, diğer bir ifade ile İslamlaşmak olduğunu ifade etmektedirler.¹⁸⁸ Aydınlar ayrıca çözüm yolunun "*İslamlaşmak*" olduğu noktasında birleşirken, İslamlaşmak çizgisine yönelme noktasında birbirlerinden ayrılıyorlardı. Bu ayrım ise ortaya aşırı İslamcılar ve ılımlı İslamcılar olmak üzere iki klik meydana getiriyordu. Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin öncülüğünü yaptığı aşırı İslamcılar, İslamiyet ve İslam hukukunun gerekli olan her sorunun hal çaresi için yeterli olduğu görüşündeydiler. İlimli İslamcılar ise İslam dininin muhtelif noktalarda yeniliğe gerek olduğunu düşünen, Batı tarzı eğitim almış kişilerdi.

¹⁸³ M. Saffet Sarıkaya, "Osmanlı Türkiyesinde İslamcılık Düşüncesine Genel Bir Bakış", *Arayışlar*, 1/1, Isparta, 1999, s. 105-106.

¹⁸⁴ Azmi Özcan, "İttihâd-ı İslâm", *TDVİA*, Cilt: 23, TDV Yayınları, Ankara, 2001, s. 470-471.

¹⁸⁵ A. Teyfur Erdoğan, "Osmanlılığın Evrimi Hakkında Bir Deneme: Bir Grup (Üst Düzey Yönetici) Kimliğinden Millet Yaratma Projesine", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 45, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2008, s. 33.

¹⁸⁶ Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Cereyanı -I*, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 14.

¹⁸⁷ Ali Bulaç, "İslâm'ın Üç Siyaset Tarzı veya İslâmcıların Üç Nesli", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, (2. Baskı), Cilt: 6, İslamcılık, (Editörler: Taner Bora-Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 53.

¹⁸⁸ Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, s. 25.

İlimli İslamcılar ayrıca İslam dininin muasır medeniyet olma yolunda bir mâni olmadığını ve spesifik olarak İslam'ın Avrupa geleneklerinin kaynağı ve başlangıcı olduğu düşüncesinde idiler. Aşırı İslamcılar ile İlimli İslamcıları birleştiren nokta ise geri kalmışlığın sebebi olarak İslami kuralları terk ediş olarak görmeleriydi.¹⁸⁹

II. Meşrutiyet döneminin önde gelen İslamcı aydınları, Mehmet Akif (Ersoy), Said Halim Paşa, Elmalılı Hamdi (Yazır), Musa Kazım, Mustafa Sabri, Seyyid Bey İttihat ve Terakki Cemiyeti, parti şeklini aldıktan sonra, siyasi alanda etkinlik kazanarak, fikirlerini savunma ve yayma alanı bulmuşlardır. Bu noktada Derviş Vahdeti tarafından kurulan “*İttihadı Muhammedi*” isimli parti de ilk defa olarak İslam hukukunu kendilerine ilke edinmiş bir kuruluş olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁹⁰ Diğer taraftan da İslamcı aydınlar, *Sırat-ı Müstakim*, *Sebilürreşad*, *Beyfinü'l-Hakk*, *Livay-ı İslam*, *Volkan*, *Hikmet*, *İttihad-ı İslam*, *Tearüf-i Müslimin*, *Tasavvuf* ve *İslam Mecmuası* gibi basın-yayın organlarında sadece salt olarak dini ve ananevi alışkanlıklar ile ilgili görüşlerini belirtmemişler, çağa uygun şekilde teknolojik faaliyetlerden bilime; feminizm tartışmalarından Batı uygarlığının gelişimine kadar muhtelif konularda görüşlerini paylaşmışlardır.¹⁹¹

1.4.4. Batıcılık (Garpcılık) Fikir Akımı

Yukarıda genel hatları ile ifade etmeye çalıştığımız Batı'yı örnek alma düşüncesi Osmanlı Devleti'nde XVII. yüzyılın sonu ile XVIII. yüzyılın başlarında, savaşlarda alınan mağlubiyetler sonucu ortaya çıkmıştır. XIX. yüzyıla kadar Batılılaşma düşüncesi Niyazi Berkes'in ifadesi ile “*fen ve sanayi Batılılaşması*”¹⁹² şeklinde kapsamlı nitelikte bir ıslahat programı çerçevesinde gelişmiş ancak bu süreçten itibaren Batıcılık (Garpcılık) düşüncesi, fikir hareketi olarak da Osmanlı toplumuna girmeye başlamıştır. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Osmanlı aydınları, Mühendishane, Mekteb-i Tıbbiye gibi yükseköğretim kurumlarında almış oldukları eğitim vasıtasıyla Batıcılık fikrinin Osmanlı tebaası arasında da karşılık bulmasını sağlamışlardır. Bu dönemin önde gelen aydınları, Şinasi Bey, Ziya Paşa ve Namık Kemal gibi isimler, basın yolu ile halka ulaşarak, Batıcılık fikrinin sadece devlet tarafından kanun oluşturma noktasında veya kurumsal amaçlı kullanılmasından evirerek düşünceye ve felsefi kuramlara işlenmesine

¹⁸⁹ Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, s. 233-234.

¹⁹⁰ Tunaya Batılılaşma Hareketleri, s. 85.

¹⁹¹ Sarıkaya, İslamcılık Düşüncesine Genel Bir Bakış, s. 108-109.

¹⁹² Niyazi Berkes, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler-1*, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 53.

öncül olmuşlardır.¹⁹³ Diğer bir ifade ile dönemin entelektüelleri, Batıcılığı sadece rol-model alma düşüncesinden çıkararak, zihinsel iç dünyada kavranmasının yolunu açmışlardır. Bu dönemde Batılılaşma, toplumsal olarak kabul görmeye başlamıştır. Saraylar Batı çizgisinde yapılmaya başlamış, yaşam şeklinden, giyim kuşam adabına kadar pek çok alanda değişimler izlenmiştir.¹⁹⁴ Namık Kemal gibi dönemin entelektüelleri, tam olarak Batı'ya dönüş fikrinden daha çok Batı'nın “bize” gerekli olan kısımlarını almanın yeterli olacağı düşüncesindeydiler. Bu noktada da bu aydınlar, Batı tarzında bir anayasa ve eğitim kurumları oluşturmanın gerekli olduğu noktasından hareket ederek, her iki alanda da nihai hedeflerine ulaşmışlardır.¹⁹⁵ İlk olarak 1876 yılında ilk anayasa olan Kanun-i Esasi'yi ilan ettirmişlerdir. Eğitim alanında da özellikle, II. Abdülhamid döneminde Batı'yı örnek alma fikri üzerine yoğunlaşmış Avrupalı tarzda yeni okullar açılmıştır. Açılan bu okullar ile birlikte Batı'nın fikirselsel hareketleri bu eğitim merkezlerinde esmeye başlamış, bu durumun ardından II. Meşrutiyet'e giden süreç ile birlikte 1908 yılında tekrar Meşrutiyet ilan edilmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte de kendisi de Mekteb-i Tıbbiye'li olan Abdullah Cevdet'in etrafında birleşen Batıcılar (Garpcılar) şeklinde bir hizip meydana gelmiştir.¹⁹⁶

II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte diğer fikir akımı savunucuları gibi Batıcılar da kendi fikirlerini savunmuşlardır. Bu noktada Batıcılık fikri, aslında sadece bir grup aydın tarafından değil, farklı düşünsel sistem içerisinde dönemin neredeyse tüm aydınları tarafından benimsenmiştir. Çünkü İslamcı ve Türkçü aydınlar, Batı'nın sadece ilim ve tekniğini almak koşulu ile Batılılaşma düşüncesini desteklemişler, buna karşılık tabii olarak Batıcı aydınlar da Batı uygarlığının her yönü ile örnek alınması gerektiğini vurgulamışlardır. Dönemin tartışmaları bu çizgiler etrafında gidip gelmiştir.¹⁹⁷ Batıcı aydınlar, Meşrutiyetin ilanı ile birlikte *Mehtab (Şebtab)*, adlı dergi etrafında ilk defa olarak bir araya gelmişler ve bu dergide şiar olarak, Batılılaşmanın, devleti kurtaracak tek çare olduğu benimsenmiş ve bu doğrultuda yazılar yazmışlardır. Batıcılar arasında “aşırı” olarak kabul edebileceğimiz Abdullah Cevdet, ilk olarak yazılarını bu dergide yazmış ve bu yazılarında İslamiyet'in, Batılılaşmanın önünde engel olduğunu ifade etmiştir. Abdullah Cevdet, 1910 yılında yurda dönüş yaptıktan sonra, daha önce birkaç merkezde yayınlamış olduğu *İçtihad* dergisi İstanbul'da çıkarmaya başlamış. İlk sayısı 1 Haziran

¹⁹³ Ülken, Çağdaş Düşünce Tarihi, s. 41.

¹⁹⁴ Ülken, Çağdaş Düşünce Tarihi, s. 42.

¹⁹⁵ Berkes, Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler, s. 70.

¹⁹⁶ Hanioglu, Batıcılık, s. 1383-1384.

¹⁹⁷ Mümtaz Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz?*, (3. Baskı), Bâbîâli Yayınevi, İstanbul, 1961, s. 65.

1911 yılında çıkan *İçtihad* dergisi Batıcı aydınların birleştiği bir nokta olmuştur. Batıcı aydınların önde gelen kişileri ise Abdullah Cevdet, Celal Nuri İleri ve Kılıçzade Hakkı ve Baha Tevfik olmuştur. Batıcı aydınlar da kendi aralarında klikleşerek, Celal Nuri Bey'in öncüsü olduğu "*Kısmi Batıcılar*" ile Abdullah Cevdet'in başını çekmiş olduğu "*Tam Batıcılar*" kendi aralarında muhtelif konularda anlaşmazlığa düşmüşlerdir.¹⁹⁸

¹⁹⁸ Hanioglu, *Batıcılık*, s. 1384-1386.

İKİNCİ BÖLÜM: II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE BATICILIK

2.1. II. Meşrutiyet Devri Siyasal Durum

II. Meşrutiyet her anlamda yeni bir dönemin başlangıcı olarak gözükmese de diğer taraftan da bir dönemin kapandığı süreci kapsamaktadır. II. Meşrutiyet dönemi tüm yasakların ortadan kalktığı dönem olması ve diğer taraftan padişahlık makamının tüm yetkilere artık sahip olamamaya başlaması ve yönetim şeklinin değişmesi bu alanda karışık düzeni de beraberinde getirmiştir. Sistemin bir anda değişmesi ve yerine konulacak düzenin, Meşrutiyeti ilan ettiren zümre tarafından tasarlanmış olmaması, iç siyasette mekanizmanın tabii olarak bozulmasına sebep olmuştur. Diğer taraftan da basın alanında açılan özgürlük yolu siyasete olan ilginin artmasına sebep olmuş ve bu durum meşrutiyet döneminin sonuna kadar devam etmiştir.

2.1.1. Yasal Çerçevesi

Daha önce de belirttiğimiz üzere Jön Türklerin gayretleri ile 24 Temmuz 1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet ile birlikte ülkede tam manasıyla özgürlük rüzgârları esmeye başlamıştır. Bu bağlamda Meşrutiyetin ilanı ilk anda tüm Osmanlı tebaası üzerinde “hürriyet, eşitlik, özgürlük” terimleri ile bağdaşan bir atmosfer oluşturmuştur. II. Abdülhamid döneminin ortaya koymuş olduğu basın yasakları ortadan kalkmış, basın yayın faaliyetleri açısından tam bir serbestî dönemi olmuştur. II. Abdülhamid’in taht süresi boyunca Osmanlı Devleti’nden muhtelif sebepler ile sürgün cezası almış ya da kaçmak durumunda kalan Jön Türkler, II. Meşrutiyet döneminin getirmiş olduğu özgürlük havası ile memlekete dönüş yapmaya başlamışlardır. Bu şahsiyetler, ülkeye geldiklerinde, ülkenin doğrudan olmasa da dolaylı olarak siyasi hâkimi olan İttihat ve Terakki Cemiyeti ile yakın ilişkiler kurmak istemişler ancak İttihatçılar bu durumu hoş karşılamamışlardır. Bu sebepten dolayı ülkeye gelen önceki sürgün ve kaçak kişiler içerisinde etkili olabilecek nitelikte bir “küsünler grubu” oluşmuştur.¹⁹⁹ Bu grubu oluşturan kişiler, 12 Ağustos 1908 tarihinde Sultanahmet’te miting gerçekleştirmişler ve mitingin ardından daha da etkin olabilmek için bir dernek kurulmasını planlamışlardır. Bu plan doğrultusunda “*Fedakâran-ı Millet Cemiyeti*” adında bir dernek meydana getirmişlerdir. Cemiyetin liderliği Avnullah El Kâzimî tarafından yürütülmekle birlikte diğer kurucular, Ali Vefa, Dr. Ali Saip, Abdülkadir Kadri, Hacı Cemal, Asitaneli Behçet

¹⁹⁹ Hasan Taner Kerimoğlu, “Meşrutiyet Üzerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne Karşı Hak Arama Mücadelesi Fedakâran-ı Millet Cemiyeti”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Cilt: 23, Sayı: 137, Mayıs 2005, s. 40.

ve Ertuğrul Şakir'dir.²⁰⁰ Fedakâran-ı Millet Cemiyeti'ni kuran şahsiyetlerden, Ali Kemal *İkdam* gazetesinde, Hasan Fehmi ve Mevlanzade Rifat *Serbesti* gazetesinde, Mizancı Murat Bey *Mizan* gazetesinde, Derviş Vahdeti ise *Volkan* gazetesinde çalışmaya başlamışlar ve etkili kişilikler olmuşlardır. Ayrıca cemiyetin resmi yayın organı görevini yürüten *Hukuk-u Umumiye* gazetesinin pek çok yazarı da grubu kurmuş olan şahsiyetlerden meydana gelmekteydi.²⁰¹ Sayısı ilk olarak 16 Eylül 1908 tarihinde çıkan, Fedakâran-ı Millet Cemiyeti'nin yayın organı *Hukuk-u Umumiye* gazetesinde yayınlanan bir makalede, politik sebeplerden dolayı sürgüne gönderilmiş veya memleketi terk etmek zorunda kalmış kişiler ile bu kişilerin aileleri cemiyetin “doğal üyeleri” olduğu ifade edilmiştir.²⁰² Cemiyetin üyeleri ilk iş olarak, memleketten gitmek zorunda kalan kişilere, sürgün edilenlere ve mahkûmlara yardım amaçlı olarak para yardımı istemeye başlamışlar, dönemin Padişahı II. Abdülhamid'den de bu doğrultuda yardım istemişler bunun neticesinde ise II. Abdülhamid Cemiyete bin lira miktarında bir yardımında bulunmuştur.²⁰³ Cemiyetin yardım toplamasının sebebi, kendilerince Meşrutiyetin ilanında önemli rol oynamalarından kaynaklanıyordu.

Fedakâran-ı Millet Cemiyeti, II. Meşrutiyetin ilanında hak sahibi olduklarını ileri sürmüşlerdir. Ancak bu durum, İttihatçılar tarafından hoş karşılanmamış ve iki taraf birbirine düşman olmuşlardır. Bu noktada İttihatçılar, Cemiyetin üyelerinin şahsi menfaat amacıyla böyle bir Cemiyet oluşturduklarını düşünmüşlerdir.²⁰⁴ Netice olarak bu Cemiyet 1908 seçimlerinde yer almamış ve siyasi hayatta istedikleri sonuca ulaşamamışlardır.²⁰⁵ Bu süreçten sonra ilk olarak “Karagöz” olayında²⁰⁶ sorumlu tutulan Cemiyet üyeleri, 31 Mart Vakası'nın ardından kapatılmıştır.²⁰⁷ Fedakâran-ı Millet Cemiyeti, II. Meşrutiyetin ilanının ardından, İttihat ve Terakki Cemiyetine ilk olarak gelişen muhalefet örneğini teşkil etmiştir.

²⁰⁰ Sina Akşin, “Fedakâran-ı Millet Cemiyeti”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, Cilt: 29, Ankara, 1974, s. 126.

²⁰¹ Akşin, Fedakâran-ı Millet Cemiyeti, s. 126.

²⁰² Kerimoğlu, Meşrutiyet Üzerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Karşı Hak Arama Mücadelesi, s. 41.

²⁰³ Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, (İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918), s. 132; Cemiyetin, II. Abdülhamid'den aldığı yardım hususunda, Ahmet Bedevi Kuran, bu yardımın tehdit yolu ile alındığını ve cemiyeti kuran kişilerin “şantaj” vasıtasıyla belli miktarda yardım topladıklarını, bu durumun ise toplumun huzurunu bozduğunu ifade etmiştir. Kuran, Harbiye Mektebi'nde Hürriyet Mücadelesi, s. 105.

²⁰⁴ Kerimoğlu, Meşrutiyet Üzerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Karşı Hak Arama Mücadelesi, s. 43.

²⁰⁵ Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, (İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918), s. 133.

²⁰⁶ Kör Ali olayından sonra, yine bir grup kişinin Karagöz oyunu gösterilen yerleri basmaları ve zarara uğrattıkları olguya verilen isimdir. Yazıcı, Osmanlı'da Siyasi Muhalefet, s. 266-267.

²⁰⁷ Akşin, Fedakâran-ı Millet Cemiyeti, s. 135.

Dönemin getirdiği özgürlük havası işçilere de sirayet etmiştir. Enflasyon kaynaklı ortaya çıkan mali bozukluk üzerine, Selanik un fabrikası, İzmir-Aydın ve Anadolu Demiryolu ve daha birçok şirketin işçileri, ücretlerinde artış talep etmişler ancak taleplerine hükümet tarafından olumsuz cevap verilince “1908 Grevleri” olarak adlandırılan, işçi iş bırakmaları başlamıştır. İş bırakmaların sonu gelmeyince, dönemin hükümeti, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin istinatgâhları ile grev yapma olanaklarını oldukça kısıtlayan bir işçi yasası çıkararak, grevleri bastırmayı başarmıştır.²⁰⁸ Diğer taraftan 1 Ağustos tarihinde Padişah tarafından verilen irâde ile Hafiyelik kurumunun kaldırıldığı, sebepsiz tutuklanmalara son verildiği, yurt dışına çıkmanın tekrar serbest hale geldiği ve Osmanlı Meclisi’nin de doksan gün içerisinde açılacağı ilan edilmiştir.²⁰⁹

Meşrutiyetin ilanı sırasında, halkın bir kısmı da II. Abdülhamid’e yönelik “Padişahım çok yaşa!” nidalarında bulunmuş ve hatta Padişahın fotoğraflarını taşıyan kişilerin olduğu da gözükmemektedir. Bu şaşırtıcı olayın sebebi İttihat Terakki Cemiyeti’nin hareketlerini Makedonya merkezli olarak yönetmesinden dolayı Başkent halkı tarafından tanınmamasından kaynaklanıyordu. Ayrıca halkın bir bölümü Meşrutiyet’in ilanının Padişahın inisiyatifi doğrultusunda gerçekleştiğini zannetmelerinden dolayı böyle bir tablo oluşmuştur. Hatta öyle ki 31 Temmuz tarihinde gerçekleşen Selamlık törenine yüz binleri bulan bir kalabalık katılmış ve Padişah II. Abdülhamid’e sadakat sözü vermişlerdir. II. Abdülhamid’e karşı halk tarafından oluşan bu olumlu bakış açısı üzerine İttihat ve Terakki Cemiyeti de siyasi olarak yeniden bir düzen kurulması için iktidarı ele geçirmeyi planlıyordu. Ancak hem Padişaha karşı olan halkın ilgisi hem de İttihat Terakki Cemiyeti’nin o an için düzensiz bir yapı teşkil etmesi sebebiyle Cemiyet bir süre beklemek zorunda kalmıştır. Bu durumun bir diğer sebebi de İttihatçı kadro, Meşrutiyet ilan edilene kadar tek bir problem üzerine yoğunlaşmışlardır. Bu problem, Padişahın Kanun-i Esasi’yi tekrar yürürlüğe koymasına ve meclisin tekrar açılması olmuştur. Bu noktadan sonrası için yapılacaklar hesap edilmemiştir.²¹⁰ Bununla birlikte siyasi gücü ele almayı planlayan cemiyet, Cemal ve Talât Paşalar ve Cavit Bey gibi önemli şahsiyetlerin bulunduğu küçük bir grup oluşturarak Başkent’e göndermiş ve burada siyasi hareketliliğin kendi arzularını dışına çıkarmamasını sağlamaya çalışmışlardır.²¹¹ Bu sebeple İttihatçılar, kendi teşkilatlanmalarını tamamlayana kadar, Said Paşa Hükümeti’nin

²⁰⁸ Çavdar, Türkiye’nin Demokrasi Tarihi, s. 113; Zürcher, Türkiye’nin Tarihi, s. 146

²⁰⁹ Palmer, Gerileyiş ve Çöküş Tarihi, s. 318-319.

²¹⁰ Georjeon, Sultan Abdülhamid, s. 462-465; Ahmad, Bir Kimlik Peşinde Türkiye, s. 62-63.

²¹¹ Dumont-Georjeon, Bir İmparatorluğun Ölümü, s. 10.

devamından yana tavır almışlardır. Ancak bu durum kısa sürmüştür. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Hükümet arasında kabine krizi meydana gelmiştir. Bakanlıkların atanma yetkisi 1876 Anayasası ile sadrazama verilmişti. Ancak Harbiye ve Bahriye bakanlarının atama yetkisi 1 Ağustos tarihinde çıkarılan Hatt-ı Hümayun ile Padişah'a devredilmiştir. Fakat askeri merkezli bir teşkilatlanma yapısına sahip olan İttihatçıların başkentte bulunan ekibi atama yetkisinin tekrar eskisi gibi sadrazama ait olması hususunda Said Paşa Hükümeti ile müzakerelerde bulunmuşlardır. İki tarafın anlaşamaması üzerine Şeyhülislam Cemalettin Efendi'nin desteğini de alan Cemiyet, Padişah'a Said Paşa Hükümeti'nin istifa etmesini ve bu hükümetin yerine Kâmil Paşa öncülüğünde oluşturulacak bir hükümetin kurulması teklifinde bulunmuşlardır. Bu durum üzerine de 5 Ağustos tarihinde Said Paşa istifa etmiş ve hükümeti de dağılmıştır.²¹²

Said Paşa'nın istifasının ardından, her ne kadar İttihatçılar Kamil Paşa'ya bir güven duymasa da İngiliz taraftarı Kamil Paşa Hükümeti kurulmuştur.²¹³ Hükümet değişikliği sırasında Trablusgarp'ta vali olan Recep Paşa, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin istekleri neticesinde, II. Abdülhamid tarafından Harbiye Nazırı olarak atanmıştır.²¹⁴ II. Abdülhamid bu duruma karşılık cemiyete; *"Bütün efrad-ı millet Terakki ve İttihat Cemiyeti azasındandır. Ben de reisleriyim. Artık birlikte çalışalım, vatanımızı ihya edelim."*²¹⁵ Şeklinde bir açıklama da bulunmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti de Padişah'a karşı; *"Padişah'ın hem halka hem de İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iyi niyetine ve sadakatine tamamıyla güvendiğini, aynı şekilde halkın da Padişah'ın samimiyetine güven duyması gerekir"*²¹⁶ Şeklinde bir açıklamada bulunarak, her iki tarafın da birbirine karşı güven duyması gerektiğini ortaya koymuştur. Bu vaziyet, cemiyetin siyasi olarak gücünü ortaya koyarken, Padişah'ın da yetkileri konusunda artık tam olarak serbestlik durumunun ortadan kalktığı görülmektedir. Meşrutiyet sonrası bu şekilde bir görüntü ortaya çıkarken, kaçınılmaz olarak Meşrutiyetin ilanına tepkiler de gecikmemiştir.

Meşrutiyete karşı ilk etkin muhalefet olayı, dinsel kaynaklı şekilde 7 Ekim tarihinde gerçekleşmiştir. "Kör Ali" olarak bilinen bir din âlimi, Ramazan ayında, etrafına

²¹² Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, (5. Baskı), (Çev: Nuran Yavuz), Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999, s. 36-38.

²¹³ Çavdar, *İttihat ve Terakki*, s. 39.

²¹⁴ Georgeon, Sultan Abdülhamid, s. 466.

²¹⁵ Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, (2. Baskı) Yapı Kredi Yayınları, 2011, s. 252.

²¹⁶ Oya Dağlar, "II. Meşrutiyet'in İlanının İstanbul Basını'ndaki Yansımaları (1908)", *İ. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 38, Mart 2008, s. 150.

topladığı grup ile Yıldız'a giderek, II. Abdülhamid'i görmek istediklerini dile getirmişler; modernleşmenin, İslam dininin kurallarını ortadan kaldırdığını, bu nedenle şeriat kanunlarının tekrar uygulanması gerektiğini belirtmişlerdir. Bu kişiler ayrıca dinle bağdaşmadığı gerekçesi ile kadınların, özgür bir şekilde gezmelerinin ve fotoğraf çekimlerinin yasaklanmasını, meyhanelerin ve tiyatroların kapatılmasını istemişlerdir.²¹⁷ İsyancılara, ilk olarak isteklerinin kabul edileceği bildirilip sakinleştirilmiş, ardında da tutuklanmışlardır.²¹⁸ Tutuklamaların ardından da Kör Ali yargılanmış, neticede müebbet hapis cezası alarak, cezasını çekmesi için Manastır'a gönderilmiştir.²¹⁹ Böylece Meşrutiyete karşı ilk tepki olayı böylece sona ermiştir. Bu bağlamda, Meşrutiyetin ilan edilmesinin ardından, yurda dönüş yapan dönemin önemli entelektüellerinden, Prens Sabahaddin ve Mizancı Murad başta olmak üzere pek çok aydın İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı muhalif bir tavır sergileyeceklerdir.²²⁰

İç siyasette bu gelişmeler yaşanırken, dış politikada durum beklenmedik bir hal almıştır. Meşrutiyet ile birlikte Alman yanlısı bir siyaset güden II. Abdülhamit siyasi olarak zayıflarken, İngiltere'nin desteğini bulma ümidi ile bir hükümet kurulmuştur.²²¹ İngiltere, Meşrutiyetin ilanı üzerine, olumlu bir tavır gösterirken,²²² Fransa ve Rusya ise kendi emellerine zarar getirebilecek düşüncesindeydi.²²³ İngiltere de bu iki devleti daha sonra haklı bulmuş ve kendileri de endişe duymaya başlamışlardır. Bu endişeleri, İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Edward Gray şu şekilde ifade etmiştir:

*“Eğer Türkiye meşrutiyeti kurar, bunu ayakları üzerinde tutmayı başarır ve kendisi güçlenirse, bunun sonuçları şu an, bizim hiçbirimizin göremeyeceği noktalara ulaşacaktır. Mısır'daki etkisi müthiş olacağı gibi, Hindistan'da da etkileri hissedilecektir. Eğer Türkiye şimdi bir parlamento kurar ve hükümetini etkilerse, Mısır'da anayasa ve meşrutiyet talebi çok güçlenecektir ve bizim bu talebe karşı direnme gücümüz çok azalacaktır...”*²²⁴

²¹⁷ Bu konular ilerleyen dönemde basında çokça dile getirilecektir.

²¹⁸ Ahmad, İttihat ve Terakki 1908-1914, s. 43-44; Georjeon, Sultan Abdülhamid, s. 473-474.

²¹⁹ BOA, DH.EUM.THR. 37/73.

²²⁰ Çavdar, İttihat ve Terakki, s. 39.

²²¹ Feroz Ahmad, “İttihat ve Terakki'nin Dış Politikası”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 293

²²² Meşrutiyetin ilanı İngiliz kamuoyunda olumlu olarak karşılanmış ve hatta İngiliz basını da Meşrutiyetin ilanı üzerine, Osmanlı Devleti hakkında olumlu yazılar yazmıştır. BOA, HR. SFR.3. 583/61.

²²³ II. Meşrutiyet'in ilanı, Rusya basınında da yer almış ve basın, Meşrutiyetin ilanı, hiddetli ve alaycı bir üslup ile eleştirmiştir. BOA, HR. SFR.1. 70/21.

²²⁴ Ahmad, İttihat ve Terakki'nin Dış Politikası, s. 293.

İttihatçıların tek gayesi ise herhangi bir Avrupalı devlet ile karşı karşıya gelmemek ve hazırlayacakları yenilik programlarının, bu devletler tarafından desteklenmesi olmuştur. Ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyeti bu noktada devlet aleyhine olan anlaşmaları ve kapitülasyonları böylelikle kaldıracaklarını planlıyordu. Ancak bu devletler yaklaşık üç asırdır gütmüş oldukları, Osmanlı Devleti'ni yıkma eylemlerini gerçekleştirmek için şartların olgunlaşmasını bekliyorlardı. Bu bağlamda, Avrupalı devletlerin desteğini alan, daha önce özerk bir yapıya kavuşan Bulgaristan 5 Ekim tarihinde bağımsızlığını ilan ettiğini duyurdu. Bunun akabinde Avusturya, Bosna-Hersek'i egemenliği altına almış ve Girit Yunanistan'a bağlanmıştır.²²⁵

Toprak kayıplarının yaşanması üzerine, Rusya'ya, Avusturya ve ittifak durumunda olduğu Almanya'ya karşı hiddetlenmeler artarken, sadece İngiltere'ye karşı olumsuz bir tavır sergilenmemiştir. Çünkü Osmanlı Hükümeti, İngiltere ile iş birliği yaparak, dış siyasette yalnız duruma düşmek istemiyorlardı. Bu amaçla, Cemiyetin önde gelen şahsiyetlerinden Ahmet Rıza Bey ve Dr. Nazım Bey, İngiltere'ye giderek Türk-İngiliz ittifakı oluşturulması yönünde talepte bulundular. İngiliz temsilciler, Osmanlı Devleti'nde büyük bir çaba ile yapılan reform hareketlerini memnuniyetle karşıladıklarını bildirmişler hatta Osmanlı Devleti'ni gizil olarak Yakındoğu'nun Japonya'sı olduğunu ifade etmişlerdir. Ancak temsilciler, mevcut şartlar içerisinde herhangi bir devlet ile ittifak yapılmayacağını belirterek, İttihatçıların taleplerini geri çevirmişlerdir.²²⁶ Meşrutiyeti takip eden ilk süreçte dış politika bu şekilde gelişmiştir. İlerleyen süreçte Osmanlı Hükümeti yine İngiliz yanlısı siyasete devam edeceklerdir. Burada şuna dikkat çekmek gerekir ki; Meşrutiyetin ilanını takip eden ilk süreçte, Osmanlı dış siyasasında, tabii olarak hükümet tarafından yürütülen resmi bir politika uygulanırken, diğer taraftan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin genel merkezi tarafından da dış politika şekillendiriliyordu.²²⁷

2.1.2. Siyasi Partiler ve Paydaşlar

24 Temmuz tarihinde ilan edilen Meşrutiyetin ardından Osmanlı topraklarında durum, içeride kısmen de olsa, rejime karşı tepkiler ortaya çıkmasına rağmen olumlu bir havanın olduğu gözükmemektedir. Ancak görüldüğü üzere dış siyaset tam tersi bir durumdadır. Yaşanılan bu olayların ardından, sıra milletvekili seçimlerine ve meclisin açılmasına

²²⁵ Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, (15. Baskı), (Çev: Yavuz Alogan), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2016, s. 46-47.

²²⁶ Palmer, Gerileyiş ve Çöküş Tarihi, s. 325.

²²⁷ Ahmad, İttihat ve Terakki'nin Dış Politikası, s. 294.

gelmiştir. II. Meşrutiyet döneminin ilk genel seçimleri, Kasım ve Aralık aylarını içeren uzun sayılabilecek bir süreçte gerçekleşmiştir. Bu durumla ilgili olarak, ülkenin muhtelif yerlerinde seçimler gerçekleşip vekiller İstanbul'a geldiklerinde, İstanbul'da henüz seçimlerin gerçekleşmediğini görmüşlerdir.²²⁸ Başkent'te ilk oy verme işlemi 28 Kasım tarihinde Yeni Postane binası içerisinde yapılmıştır.²²⁹ Seçimlere, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Prens Sabahattin'in taraftarları tarafından kurulan, âdem-i merkezîyetçi bir görüş benimseyen Osmanlı Ahrar Fırkası²³⁰ katılmıştır. Ahrar Fırkası, kuruluş sürecini seçimlerin yapılmasına çok kısa sayılabilecek bir süreç içerisinde (14 Eylül 1908) tamamlamıştı. Ahrar Fırkası'nın siyasi eğilimi, Osmanlı vatandaşlarının eşit olması ve âdem-i merkezîyet sistemine uygun bir şekilde siyasi bir nizam oluşturulması gerektiği yönündeydi.²³¹ Ahrar Fırkası, 1902 I. Jön Türk Kongresi'nde Ahmet Rıza ve Prens Sabahattin arasında meydana gelen anlaşmazlığı, altı sene sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif olarak siyasi mecraaya taşımıştır. İttihatçılar, Osmanlı tebaasının eşitliğinden yana olmasından dolayı Ahrarcıları bölücü olarak nitelmişlerdir.²³² Diğer taraftan da fırka plan ve programının ana gövdesini liberal ekonomi teşkil etmiştir. Ahrarcılara göre ekonomi alanında kışla ve memurluk düşüncesinin ortadan kaldırılıp özel mülkiyetin desteklenmesi ile bağımsız bir iş alanı oluşturulması gerekmektedir. Bu bağlamda özel mülkiyetin gelişmesi ve bağımsız iş alanının kurulmasına bağlı olarak demokrasinin ana kurumları daha sistemli şekilde çalışarak beklenen sonuca ulaşılacaktır.²³³ Fırka bu ilkeler doğrultusunda seçime girmiştir.

²²⁸ Zafer Toprak, "Meşrutiyet'te Seçimler ve Seçim Mevzuatı", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 974.

²²⁹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, (İttihat ve Terakki)*, Cilt: 3, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989, s. 161.

²³⁰ Ahrar Fırkası resmi olarak Prens Sabahattin'in II. Meşrutiyet'in ilanının ardından 14 Eylül 1908 tarihinde ülkeye dönüş yapmasının ardından, Nurettin Ferruh, Ahmet Fazlı, Ahmet Samim, Solon ve Bebi Kazanova, Nazım ve Şevket Beyler, Celalettin Arif ve Mahir Sait tarafından kurulmuştur. Fırka, liberal bir şiar edinmiş ve Prens Sabahattin'in "âdem-i merkezîyet" görüşünü benimseyerek, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif bir fırka olarak oluşmuştur. Tefik Çavdar'a göre Prens Sabahattin tarafından yönetilen Terakki gazetesi ise partinin yayın organı görevini yürütmekteydi. Çavdar, *Demokrasi Tarihi*, s. 120-121; Tarık Zafer Tunaya ise Fırkanın resmi bir yayın organının bulunmadığını, İttihat ve Terakki Cemiyetine karşıt olan tüm basın-yayın organlarının Ahrar Fırkası'nın yanında olduğunu belirterek, *İkdam, Sabah, Yeni Gazete, Sada-yı Millet, Servet-i Fünun gazetelerinin fırkayı desteklediğini ifade etmiştir. Ayrıca Tunaya, Serbestî gazetesinin açık şekilde fırkanın gazetesi olduğunu ve Osmanlı gazetesinin de tarafsız olduğunu ilan etmesine karşın, Ahrar Fırkası ile açık bir şekilde ilişkisinin olduğunu belirtmiştir. Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, (İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918), s. 147-148.*

²³¹ Ünal, "II. Meşrutiyet, Ulusçuluk ve Kürt Ayrılcı Hareketi", s. 76.

²³² Doğan, *Türk Demokrasi Tarihini Anlamanın Bir Aracı Olarak Meşrutiyet*, s. 146.

²³³ Çavdar, *Demokrasi Tarihi*, s. 121.

Fırka, seçimlere dönemin sadrazamı Kamil Paşa ve Prens Sabahaddin gibi etkin siyasetçiler ile katılmış ancak her ikisi de sadece on sekiz oy alabilmiştir.²³⁴ Fırka, Başkent'ten herhangi bir milletvekili çıkaramazken, tek vekil Ankara'dan aday olan Mahir Sait Bey olmuştur.²³⁵ Diğer taraftan ise Ahrar Fırkası, Müslümanlar ile Gayrimüslimler arasında eşitlik ilkesinin gözetilmesini ve ülkenin özerk merkezler üzerinden yürütülmesi gerektiğini vurgulamalarından dolayı Gayrimüslim vekillerden destek görmüş ve hatta İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif olanların birleştiği bir merkez olmuştur.²³⁶ Netice olarak, seçimleri İttihat ve Terakki Cemiyeti farklı şekilde kazanmıştır. Meclisten sandalye kazanan vekillerin, 142 tanesi Türk, 60 tanesi Arap, 25 tanesi Arnavut, 23 tanesi Rum, 12 tanesi Ermeni, 5 tanesi Yahudi, 4 tanesi Bulgar, 3 tanesi Sırp ve 1 tanesi de Ulah'lıdır.²³⁷ Görüldüğü üzere meclis de farklı milletleri temsil eden göreceli bir yapı oluşmuştur. Seçimlerin neticelenmesi ile birlikte otuz sene işlevine ara verilen Meclis-i Mebusan, 17 Aralık 1908 tarihinde tekrar açılmıştır.²³⁸ Böylece Osmanlı Devleti'nde tekrar parlamenter dönem hayata geçirilmiş oldu. Dönemin gazeteleri de meclisin açılışı ile ilgili haberler yaparak, milleti bu hususta kutlamışlardır. Buna örnek olarak *Tanin* gazetesi, *Ulusal Bayramı Kutlarınız... Bunca senedir hasretini çektiğimiz bu ulusal bayrama kavuşmaktan kaynaklanan sevinçle bütün vatandaşlarımızı tebrik ederiz.*"²³⁹ Şeklinde manşet atmıştır. Bu bağlamda basın alanında da bu süreçte muhalif hareketler oluşmaya başlamıştır.

Meclisin açılmasının ardından ilk anlaşmazlıklar İttihatçı vekiller ile Sadrazam Kamil Paşa arasında gerçekleşmiştir. İttihatçılar, mecliste ilk olarak, II. Abdülhamid'in yemin etmesi talebinde bulunmuşlar ancak Kamil Paşa bu isteği reddetmiştir. Bu süreçten sonra, İttihatçılar ile karşıtları arasındaki sorunlar birbirini takip edecektir.²⁴⁰ Diğer taraftan da İttihatçılar, mecliste çoğunluğu elde etmelerine karşın iktidarda henüz bir etkiye sahip olamadılar. Bu sebeple İttihatçılar, sadrazam oluşundan itibaren güven duymadıkları Kamil Paşa'yı indirip farklı bir hükümet kurma planına giriştiler. Bu noktada, İttihatçılar ve sadrazam, bakanlıklara atama konusunda, iç ve dış politikalar konusunda ve meclisi

²³⁴ Çavdar, İttihat ve Terakki, s. 41.

²³⁵ Ahmad, İttihat ve Terakki 1908-1914, s. 47.

²³⁶ Fatih Ünal, "II. Meşrutiyet, Ulusçuluk ve Kürt Ayrılıkçı Hareketi", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Cilt: II, Sayı: 46, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2008, s. 77; Dumont-Georgon, Bir İmparatorluğun Ölümü, s. 12.

²³⁷ Ahmet Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s. 477.

²³⁸ Sina Akşin, "İttihat ve Terakki", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1423.

²³⁹ Çavdar, İttihat ve Terakki, s. 41.

²⁴⁰ Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, (İttihat ve Terakki), s. 42.

yürütme noktasında ihtilaflara düştüler. Meclisi yürütme noktasında gensoru verilen sadrazam, 13 Ocak 1909 tarihinde bu önergeyi yanıtlamış ve güvenoyu alabilmeyi başarmıştır. Ancak, bir sonraki meclis toplantısına elçiler ile randevusu olduğunu gerekçe göstererek katılmayan Kamil Paşa'ya yönelik 13 Şubat 1909 tarihinde ikinci güvenoyu toplantısında oyların neredeyse tamamı güvensizlik üzerine çıkması üzerine İttihatçı vekiller, Kamil Paşa'nın sadrazamlıktan azledildiğini açıklamıştır. Bu sürecin ardından sadrazamlık makamına Hüseyin Hilmi Paşa geçmiştir.²⁴¹ Siyasi alanda meydana gelen bu tartışmalar basın üzerinde de etkisini göstermiştir. *Servet-i Fünun* ve *Yeni Gazete*; Kamil Paşa yanlısı haberler yaparken, *Osmanlı*, *İkdam*, *Sabah*, *Sada-yı Millet* ve *Serbesti* gazeteleri Ahrar Fırkası yanlısı haberleri ile İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Hüseyin Hilmi Paşa'ya karşı şiddetli şekilde muhalif faaliyetler gerçekleştirmişlerdir. Diğer tarafından İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin savunuculuğunu ise Hüseyin Cahit (Yalçın) tarafından çıkarılan *Tanin* gazetesi yapmaktaydı. *Tanin* gazetesi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir fırkaya dönüştüğü süreçten fırkanın kendisini feshetmesine kadar olan dönemde, Cemiyetin resmi yayın organı olarak yayın yapmıştır.²⁴²

İttihat ve Terakki Cemiyeti Meşrutiyet'ten sonra siyasi alanda kökleşmeye çalışırken, kendilerine karşı muhalifler de ortaya çıkmaya devam ediyordu. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne ilk muhalifler Ahrar Fırkası çevresinde bir araya gelirken ikinci muhalefet ise 3 Nisan 1909 tarihinde Derviş Vahdeti tarafından kurulan İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti olmuştur. Bu Cemiyet, yayın organları olan *Volkan* gazetesi vasıtasıyla siyasi propagandalarını yapmışlardır.²⁴³ Cemiyet basın yayın organlarında, ilkelerini ve planlarını siyasi kanunlara değil, İslamiyet'e göre şekillendirdiklerini, ülkenin dini hukuk kuralları çerçevesinde yönetilmesi gerektiğini açıklıyorlardı.

İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin kurulmasının ardından, 6 Nisan gecesi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşıt konumda yer alan *Serbesti* gazetesi başyazarı Hasan Fehmi Beyin vurulması sonucunda öldürülmüştür. Hasan Fehmi Beyi öldüren kişinin İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup Abdülkadir isimli bir şahsın olduğu ve ölüm emrinin de cemiyet tarafından verildiği söylentileri çıkması muhalifler ile Cemiyet arasındaki

²⁴¹ Çavdar, İttihat ve Terakki, s. 42-45; Ahmet Kuyaş "II. Meşrutiyet, Türk Devrimi Tarihi ve Bugünkü Türkiye" *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 45, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2008, s. 57.

²⁴² Çavdar, Demokrasi Tarihi, s. 121.

²⁴³ Azmi Özcan, "İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti", *TDVİA*, Cilt: 23, TDV Yayınları, Ankara, 2001, s. 475.

buhranlı havayı iyice karartma noktasına getirmiştir.²⁴⁴ Bu dönem sonunda etkin bir karşıt hareketin çıkmasına sebep olmuştur. 31 Mart (13 Nisan 1909) tarihinde Birinci Ordu'da bulunan askerler “şeriat” adı altında subaylarına karşı ayaklanmışlar, medrese öğrencileri ile birlikte Ayasofya Meydanı'nda bir araya gelerek isyana kalkışmışlardır. Bu süreçten itibaren, olayın etkisi genişlemiş, İttihatçılar buldukları yeri terk etmek zorunda kalmışlar ve Cemiyetin basın yayın faaliyetleri de durdurulma noktası gelmiştir. Literatürde “karşı-devrim” olarak anılan bu olay, ayaklanmayı gerçekleştiren topluluğun isteklerinin uygulanacağı söylenerek kısmen de olsa sona erdirilmiştir.²⁴⁵ Bu sırada, ayaklanmaya karşı direniş gösteremediği gerekçesi ile Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, istifa etmiş ve yerine II. Abdülhamid Ahmed Tevfik Paşa'yı Sadrazam ilan etmiştir.²⁴⁶

Ayaklanma sırasında İttihatçılar İstanbul'dan gitmek durumunda kalmışlar ancak Makedonya gibi diğer şehirlerde etkinliklerini sürdürmeye devam etmişlerdir. Makedonya şehrinde etkin olan İttihatçılar, II. Abdülhamid'i anayasayı ihlal etme ve meşruti yönetimi bertaraf etmekle suçlamakla birlikte Ahrar Fırkasını da 31 Mart Vakası ile ilişkilendirerek bazı üyelerinin de tevkif edilmesini istiyorlardı. Bu durumun ardından kesin şekilde ayaklanmayı bastırmak adına Selanik'te 3. Ordu Komutanı Mahmut Şevket Paşa yönetiminde Hareket Ordusu kurulmuştur. Hareket ordusu, 24 Nisan günü Başkent'i hâkimiyet altına almış ve isyancılar idam edilmiştir. Akabinde, olayları yatıştıramadığı ve düzeni sağlayamadığı sebebiyle II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi noktasında vekiller arasında gizli bir toplantı yapılmış, neticede karar meclise bırakılmıştır. Mecliste Padişah'ın hal edilmesi hususunda bir karar çıkmış ve bu karar II. Abdülhamid'e bildirilmiştir. II. Abdülhamid'in tahttan inmesinin ardından yerine kardeşi V. Mehmed Reşad (1909-1918) tahta çıkmıştır.²⁴⁷

Tevfik Çavdar'a göre 31 Mart Vakası, *“Batılılaşmaya ve İttihat ve Terakki'ye muhalefet eden grupların ortak bileşkesinden yarattığı bir kalkışmadır.”*²⁴⁸ Sina Akşin ise 31 Mart Vakası ile ilgili olarak şunları ifade etmiştir:

“31 Mart Ayaklanması'nda parola “Şeriat İsteriz” idiyse de, gerçekte ayaklanmanın baskın niteliği, muhalefetin İttihat ve Terakki'ye karşı

²⁴⁴ Necdet Aysal, “Örgütlenmeden Eyleme Geçiş: 31 Mart Olayı”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 37-38, Mayıs-Kasım 2006, s. 23-24.

²⁴⁵ Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, s. 64.

²⁴⁶ Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 480.

²⁴⁷ Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, s. 65-66; Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, s. 483-486; Çavdar, *İttihat ve Terakki*, s. 52-53; Zürcher, *Türkiye'nin Tarihi*, s. 151-154.

²⁴⁸ Çavdar, *Demokrasi Tarihi*, s. 128.

kalkıştığı, fakat kötü düzenlendiği için ne olduğu pek belirmemiş, başarıya ulaşamamış bir askerî hükümet darbesidir. İsyân bayrağının Şeriat oluşu, bir dinî sömürme olayından ibarettir."²⁴⁹

Akşin'in bu ifadesi Vaka'nın içeriği ile meydana geliş amacını ortaya koyması bakımından önemlidir. Mehmet Ö. Alkan ise 31 Mart Vakası ile ilgili olarak yenilik hareketlerine karşı çıkan, II. Abdülhamid yanlısı kişiler tarafından desteklenen gerici bir hareket olduğunu ifade etmiştir.²⁵⁰

31 Mart Vakası'nı bastırmada ki askeri gücünü, sıkıyönetim ilan ederek siyasi güce dönüştüren Mahmud Şevket Paşa Osmanlı hükümetinin tek hâkimi durumuna gelmiştir. Bu dönemde İttihatçılara yönelik herhangi bir muhalif hareket kalmadığından dolayı azınlık durumunda olsa da Mahmud Şevket Paşa'nın hükümetinin tek ortağı İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri olmuştur. Diğer taraftan da Hüseyin Hilmi Paşa tekrar sadrazamlık makamına getirilmiştir.²⁵¹ 31 Mart Vakası'ndan sonra İttihatçılar kendilerine muhalif konumda olan Ahrar Fırkası üyelerini olayın baş sorumlusu görmüş, muhalif kişiler de yurtdışına gitmek zorunda kalmıştır. Yurtdışına giden, Prens Sabahattin, Doktor Nihat Reşad Bey, Said Paşa, İbrahim Baha Bey, Hoca Kadri Efendi, Ali Kemal Bey, Yahya Kemal (Beyatlı), Avni Kemal Bey, Halil Bey, Ressam Galip Bey ve Rüştü Paşa, *Serbesti* gazetesi başmuharriri Mevlanzade Rifat Bey gibi şahsiyetler önem arz etmektedir. Diğer taraftan *Mizan* gazetesinin sahibi Mizancı Murad, Rodos Adası'na sürgüne gönderilmiştir. Bir kısım üye de tutuklanmıştır. Bu süreçten sonra Ahrar Fırkası sınırlı olan etkinliğini tamamen kaybederek kapatılmıştır.²⁵² Ahrar Fırkası'nın etkinliği ve çalışmaları tam anlamıyla hedefe ulaşmasa da Meşrutiyet havası içerisinde, tüm muhalif hareketlerin birleştiği nokta olması açısından önem arz etmektedir.

31 Mart Vakası'ndan Meclis-i Mebusan'ın 27 Ağustos 1909 tarihinde birinci dönem çalışmalarının tamamlanmasına kadar olan süreç içerisinde herhangi bir muhalif hareketten söz etmek mümkün değildir. Tekrar muhalif tutumların ortaya çıkışı, 1909 yılının Kasım ayında kurulan *Mutedil Hürriyetperveran Fırkası* ile gerçekleşmiştir. *Mutedil Hürriyetperveran Fırkası*, meclis içerisinde, İttihatçılara karşı muhalif olan

²⁴⁹ Akşin, İttihat ve Terakki, s. 1424;

²⁵⁰ Mehmet Öznur Alkan, "Militarist Turkish-Islamic Synthesis: Official Ideology, Official History and Nationalism in the Second Constitutional Period" *Türkiye Ortadoğu Çalışmalar Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 2014, s. 157.

²⁵¹ Ahmad, Bir Kimlik Peşinde Türkiye, s. 67-69.

²⁵² Oğuz Kaan, "II. Meşrutiyet Döneminde Muhalefet: Ahrar Fırkası", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2008, s. 249-250.

mebuslar tarafından kurulduğundan dolayı, II. Meşrutiyetin ilanının ardından açılan Meclis-i Mebusan'da kurulan ilk siyasi parti özelliği taşımaktadır. Bu fırkayı takiben, kuruluş tarihi 1908 yılının Temmuz ayına kadar uzanan ancak 31 Mart Vakası sırasında tam olarak bir teşkilata sahip olamayan, İbrahim Temo'nun öncülüğünde kurulan, *Osmanlı Demokrat Fırkası (Fırka-i İbad)* da bu dönemde tekrar faaliyete geçmiştir. 1909 yılının sonuna doğru *Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası* adı altında yeni bir muhalif hareket daha ortaya çıkmıştır. 1910 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden kopan ve büyük bölümünü ulemanın oluşturduğu *Ahali Fırkası* kurulmuştur. Ahali Fırkası, *Mutedil Hürriyetperveran Fırkası*'nın ardından meclis içerisinde kurulmuş ikinci siyasi parti özelliği taşımaktadır.²⁵³ Yine bu dönemde Osmanlı Devleti'nde ilk örneğini teşkil eden ve dönemin şartlarına göre marjinal olarak niteleyebileceğimiz bir oluşum olan *Osmanlı Sosyalist Fırkası* kurulmuştur. Kurulan tüm bu fırkaların tek gayesi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin uygulamalarına muhalif hareket etmek olmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalefetin bu dönem içerisinde giderek artış göstermesinin bir başka sebebi de *Sada-yı Hak* gazetesi başmuharriri Ahmet Samim Bey'in öldürülmesi olayı olmuştur. *Sada-yı Hak* gazetesi İstanbul mebusu Kozmide Efendi aracılığıyla Patrikhanenin desteği ile yayınlandığı düşüncesi hâkimdi. Bu sebepten dolayı Samim Bey'in öldürülmesi İttihatçılara yorulmuştur.²⁵⁴ Bu durum İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde yaşanan ayrılıkları da giderek arttırmıştır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup bazı şahsiyetler, Cemiyetin kendi ilkeleri dışında devam ettiğini düşünmeye başlamışlar ve Cemiyetten ayrılmışlardır. Cemiyetten ayrılan, Miralay Sadık Bey ve Abdülaziz Mecdi Bey'in öncülüğünde *Hizb-i Cedid* adı altında yeni bir muhalif hareket oluşmuştur. Bu hareket, etkili şekilde destek görmeye başlamıştır. Abdülaziz Mecdi Bey, meclisteki bir konuşmasında, Osmanlı Devleti'nde, “gerici taassup”, “pervasızca çabuk ilerleme” ve “mevcut örf ve gelenekleri koruyarak kültürel ilerleme hareketi” olmak üzere üç farklı görüş olduğunu ifade ederek, kendilerinin üçüncü görüşü savduklarını belirtmiştir.²⁵⁵

31 Mart Vakası'nın ardından sakinleşen Osmanlı siyasi ortamı 1909 yılının sonlarında başlayan ve 1911 yılına kadar devam eden muhtelif siyasi oluşumların kurulması ile tekrar canlılık göstermiştir. Siyasi fırkaların giderek artması, Osmanlı Devleti'nde

²⁵³ Akşin, İttihat ve Terakki, s. 1429; Çavdar, Demokrasi Tarihi, s. 120; Türkiye'de Siyasal Partiler, (İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918), s. 171-233.

²⁵⁴ Çavdar, Demokrasi Tarihi, s. 120.

²⁵⁵ Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, s. 219-220.

muhalefetin kurumsallaşması noktasında önemlidir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı, gelecek seçimlerde etkin bir şekilde siyaset yapmak isteyen, 1911 yılına kadar kurulan tüm siyasi oluşumlar birleşme kararı almışlar ve 21 Kasım 1911 tarihinde Damat Ferit Paşa'nın liderliğinde *Hürriyet ve İtilaf Fırkası (Entente Liberale)* adı altında tek bir muhalif fırka teşkil etmişlerdir.²⁵⁶ Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında yaşanan ilk siyasi rekabet, yeni partinin kuruluşundan kısa bir süre sonra 1911 yılında gerçekleşen ara seçimlerde meydana gelmiştir. Dışişleri Bakanlığı görevini yürüten Rifat Paşa Londra elçiliğine atanmış ve bu atama sonucunda mecliste bir milletvekili sayısı azalmıştır. Rifat Paşa'nın yerine meclis içerisinde, İçişleri Bakanı olan Memduh Bey'i İttihat ve Terakki Cemiyeti aday gösterirken, diğer taraftan Hürriyet ve İtilaf Fırkası da gazeteci kimliğe sahip Tahir Hayreddin Beyi aday göstermiştir. Yapılan bu ara seçimde, tek oy fark ile Tahir Hayreddin Bey galip gelmiştir.²⁵⁷ 1911 ara seçimini Hürriyet ve İtilaf Fırkası adayının kazanması, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne olan karşıtlığı somut bir şekilde ortaya koymuştur. Yeni kurulan Fırkanın kısa sürede ne kadar tek bir aday için yarışılmış olsa da seçimi kazanmış olması dönemin muhalefetinin etkinliğini ortaya koymaktadır. Bu süreçten sonra Cemiyet-muhalefet arasındaki söylem giderek sertleşecektir. İttihat ve Terakki Cemiyeti, muhalefet etkinliğini kırmak ve iktidarın tek hâkimi olmak amacıyla yeni bir vekil seçimi yapılmasını istiyordu. Cemiyetin bu isteğinin gerçekleşmesinin tek yolu meclisin feshedilmesinden geçmekteydi. Netice olarak cemiyet, meclisin feshi noktasında anayasada bulunan maddeyi, mecliste çoğunlukta olmasından dolayı değiştirebilmiş ve böylece yeni seçimlerin yapılmasının yolunu açmıştır. 18 Ocak 1912 tarihinde meclis, V. Mehmed Reşad tarafından feshedilmiştir.²⁵⁸

Meclisin feshedilmesinin ardından, literatüre “*sopalı seçim*” olarak geçen 1912 yılı seçimleri gerçekleşmiştir. Seçimde galip gelen 270 vekilden ancak 15 vekil İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif fırkalardan çıkmışlardır. Diğer taraftan, cemiyet her ne kadar meclis içerisindeki salt çoğunluğu sağlamasına rağmen, devleti yürütme yetkisi

²⁵⁶ Findley, Modern Türkiye, s. 198; Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kuruluş sürecinde Osmanlı Devleti dâhili ve harici problemler yaşamaktaydı. Fırka'nın kurulmasına az bir süre önce İtalya Trablusgarp'ı işgal durumuna girişmiştir. Trablusgarp'ta yaşanan bu sorun, ülke içerisinde ve Avrupa basınında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yönelik eleştirileri keskinleştirmiştir. Diğer taraftan Meclis-i Mebusan içerisinde bir karmaşık durum söz konusudur. Ayrıca istifa etmiş olan Sadrazam İbrahim Paşa'nın yargılanması istenmiş ve Said Paşa tekrar sadrazamlığa getirilmiştir. Yaşanan bu buhranlı hava, muhalefetin güçlenmesini sağlamıştır. Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, (İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918), s. 264.

²⁵⁷ Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, s. 221.

²⁵⁸ Çavdar, Demokrasi Tarihi, s. 139.

muhalif hareketlerin hâkimiyetine geçmiştir. Muhalifler, Said Paşa kabinesinin istifa etmesini istemiş, istifanın gerçekleşmemesi durumunda askerlerin meydana getirmiş olduğu “Halaskar Zabitan” adında bir grubun devletin yönetimine el koyacağını bildirmişlerdir. Diğer taraftan da Halaskar Zabitan isimli grup, ordunun siyasi alana girmemesini istiyordu. Halaskar Zabitan grubunun istekleri bağlamında ilk olarak Mahmud Şevket Paşa Harbiye Nezareti’nden istifa etmiş, ardında da Said Paşa istifa etmiş ve yerine Gazi Ahmet Muhtar Paşa geçmiştir.²⁵⁹ Mecliste tekrar salt çoğunluğu sağlayan İttihat ve Terakki Cemiyeti şimdiye kadar olduğu gibi iktidara hâkim olamamıştır. Yeni sadrazam Muhtar Paşa ise devletin yüzleştiği problemleri çözmek amacıyla Cemiyeti siyasi alandan temizlemeyi planlamıştır. Bu minvalde, ilk olarak ülkeye hâkim olan sıkıyönetim dönemi sona erdirilmiş ardından da Cemiyet üyelerini meclisten temizlemek amacıyla 5 Ağustos 1912 tarihinde meclis feshedilmiştir. Bu çözümlenmeye rağmen Muhtar Paşa iktidarı da uzun ömürlü bir faaliyet gösterememiş, bir taraftan İtalya’nın Trablusgarp’ı işgal etme teşebbüsleri ve Osmanlı Devleti’ne karşı birleşen Balkan ülkeleri sonucunda Balkan Savaşı’nın çıkması Muhtar Paşa kabinesinin istifa etmesine neden olmuştur. Muhtar Paşa kabinesi bir anlamda geçiş kabinesi olmuştur. Muhtar Paşa’nın istifa etmesinin ardından 30 Ekim 1912 tarihinde dördüncü kez Kamil Paşa kabinesi kurulmuştur. Kamil Paşa iş başına geçince ilk olarak kendisinden önceki kabine gibi İttihatçıları siyasi mecradan uzaklaştırmayı planlıyordu ve bu planını faaliyete geçirmek amacıyla ilk olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni ilga etmiş ve cemiyetin tüm basın faaliyetlerini de yasaklatmıştır. Bu süreçten sonra ise Cavit Bey, Hüseyin Cahit (Yalçın) ve İttihatçıların bir bölümü ülkelerini terk etmek zorunda kalmışlardır.²⁶⁰ Artık İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin devlet yönetimi üzerindeki etkinliği tamamen sona ermiş diyebiliriz. Yasal olmayan yollar ile siyasi alandaki etkinliğinin sona erdirilmesini kabullenmeyen Cemiyet, iktidarı ele geçirmek için harekete geçecektir.

17 Ekim tarihinde İtalya ile bir antlaşma imzalanmış ve Trablusgarp İtalya’ya bırakılmıştır. Antlaşmanın imzalanmasından bir gün sonra ise Balkan Savaşı vuku bulmuş, ancak İtalya ile şiddetli bir mücadeleye girişilmesinden dolayı Osmanlı ordusu

²⁵⁹ Rıdvan Akın, “İkinci Meşrutiyette Parlamento ve Hükümet”, *100. Yılında II. Meşrutiyet (Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi) Uluslararası Sempozyumu Bildiriler 22-24 Ekim 2008*, (Yay. Haz. Zekeriya Kurşun, Cemil Öztürk, Yasemin Tümer Erdem, Arzu M. Nurdoğan), Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 30; Kurtuluş Kayalı, “Osmanlı Devleti’nde Yenileşme Hareketleri ve Ordu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1257; Zürcher, Türkiye’nin Tarihi, s. 158-159.

²⁶⁰ Çavdar, İttihat ve Terakki, s. 70-71; Akşin, İttihat ve Terakki, s. 1429-1430.

disiplinsiz bir durumdaydı. Ayrıca Harbiye Nezareti'nden Mahmud Şevket Paşa'nın istifa ettirilmiş olması da daha önce belirlenmiş olan savaş stratejisinin artık uygulanamayacağını göstermekteydi. Kamil Paşa, karşı devletler ile barıştan yana olduğunu ifade ederken, İttihatçılar ise savaşın sonuna kadar sürdürülmesinden yana tavır almışlardır. Ancak Kamil Paşa sulh yoluna gitmeyi karşı tarafa bildirmiş ve 1 Ocak 1913 tarihinde bu hususla ilintili olarak bir konferans toplanmıştır. Bu konferansta Bulgarlar tarafından işgal edilmiş durumda olan Edirne'nin Kamil Paşa tarafından işgalci devlete verileceğini düşünen İttihat ve Terakki Cemiyeti Kamil Paşa Hükümetini düşürme kararı almışlardır. Bunun akabinde 23 Ocak 1913 tarihinde Enver Paşa'nın liderliğini yapmış olduğu bir subay grubu Babıali'yi giderek iktidarı düşürmüştür. İlk olarak Mahmud Şevket Paşa yeni hükümetin başkanı olmuşsa da 11 Haziran 1913 tarihinde öldürülmesi üzerine, 1. Dünya Savaşı'nın sona erdiği yıl olan 1918'e kadar Enver, Cemal ve Talat Paşalar iktidarın tek hâkimi olmuşlardır.²⁶¹

Burada denilebilir ki İttihatçılar, muhalifler tarafından baskı ve zorlama ile iktidardan uzaklaştırılmış, buna karşın İttihatçılar da yine aynı şekilde iktidara gelmişlerdir. Bu süreçte iktidar-muhalefet perspektifi aynı çizgiyi izlemiştir. Devletin içerisinde bulunduğu savaş durumu, siyasi boşlukları da beraberinde getirmiştir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin kendini toparlayamamasına sebep olmuştur. II. Meşrutiyet özelinde, “devleti kurtarma” operasyonları ve fikirleri bu dönemde epeyce tartışılma alanı bulmuş ancak görülmektedir ki tartışmalar olumlu bir dönüt sağlamamıştır. Bir hususa daha dikkat çekmek gerekir ki, Osmanlı aydınları ve siyasi çevreler II. Meşrutiyet dönemine kadar uzun soluklu bir partileşme dönemi yaşamadıklarından dolayı, Meşrutiyetin ilanının ardından kurulan hükümetler sürekli değişkenlik göstermiş, bu durum da doğal olarak devletin sadece siyasi değil tüm alanlarını etkilemiştir. Uzun diyebileceğimiz bir dönemi kapsayan II. Meşrutiyet dönemi, siyasi hayatta renkliliğin yanı sıra basın alanında da çeşitli faaliyetlerin yürütüldüğü ve fikirlerin kamuoyu ile serbest bir şekilde paylaşıldığı bir dönem olmuştur.

2.1.3. Basın

II. Meşrutiyet döneminin getirmiş olduğu özgürlük havası basın alanına da sirayet etmiştir. 4 Nisan 1909 tarihinde devletin anayasası yeniden düzenlenirken, basın ile ilgili “*Matbuat kanun dairesinde serbesttir*” maddesine “*Hiçbir vechile kable't-tab (basımdan*

²⁶¹ Ahmad, İttihat ve Terakki 1908-1914, s. 142-146; Kayalı, Yenileşme Hareketleri ve Ordu, s. 1257.

önce) teftiş ve muayene edilemez.” ibaresi eklenerek sansür tamamen ortadan kaldırılmıştır.²⁶² Böylelikle II. Abdülhamid döneminin ortaya koymuş olduğu basın yasakları, Meşrutiyet ile birlikte ortadan kaldırılmış ve akabinde basın yayın organları hiç olmadığı kadar etkili şekilde tekrar faaliyete geçmiştir. II. Meşrutiyet ile birlikte özellikle dergi ve gazeteler artık herhangi bir sansür ile karşılaşmadan halkın karşısına çıkmaya başlamıştır. Orhan Koloğlu’unun “*basın çılgınlığı*” olarak ifade ettiği bu durum neticesinde uzun veya kısa süreli yayınlar toplum nezdinde çok büyük etki yaratmamasına karşın, toplumun içte ve dışta yaşanan olayları daha net görebilmesi bakımından önem arz etmektedir.²⁶³ Kamuoyunu aydınlatması açısından *İkdam*, *Sabah*, *Tercüman-ı Hakikat* ve *Saadet* isimli gazeteler tiraj bakımından dönemin önemli gazetelerini oluşturmaktadırlar. Meşrutiyetin ilanının ertesi günü dört gazetenin tirajı kırk bin ile altmış bin gibi ciddi sayılara çıkmıştır.²⁶⁴ Bu dört gazetenin yanında, *Tanin*, *Yeni Gazete*, *Hukuk-u Umumiye*, *Serbesti*, *Sada-yı Millet (Milletin Sesi)*, *Serbestî*, *Mizan*, *Şura-yı Ümmet*, *Osmanlı*, *Volkan* ve *Takvim-i Vekayi*, isimli gazeteler de ardı sıra ortaya çıkmaya başlamış ve dönemin basını oldukça renklenmiştir. Özellikle *Tanin* gazetesine Hüseyin Cahit (Yalçın), Abdullah Cevdet ve Ahmet Rasim gibi basın alanındaki önemli şahsiyetlerin geçmesinin ardından gazetenin tirajı kırk bini aşmıştır. *Tanin* gazetesi, siyasi sebeplerden dolayı sürekli olarak yasaklanınca *Cenin*, *Senin*, *Hak* ve *Renin* gibi farklı isimlerle faaliyetini sürdürmüş daha sonra tekrar *Tanin* ismi ile basın faaliyetine devam etmiştir. Diğer taraftan da Ahmet İhsan (Tokgöz) tarafından çıkarılan *Servet-i Fünun* gazetesi ise günlük olarak yayınlanmaya başlamıştır. Bu yayınlara ek olarak *Boşboğaz* ve *Karagöz* gibi mizah içeren gazeteler de dönemin olaylarını içeren karikatürler ile halkın karşısına çıkmışlardır.

Meşrutiyetin ilanı sırasında dört gazete aktif olarak faaliyet gösterirken ilerleyen süreçte bu sayı yaklaşık olarak dört yüz civarına yükselmiştir. Ancak ilerleyen süreçte yayınların büyük çoğunluğu siyasi parti ve grupların propaganda aracı olmuşlardır.²⁶⁵ Bu bağlamda gazeteciler ya öldürülmüş ya da sürgün edilmişlerdir. Ölümlerin ilki 6 Nisan 1909

²⁶² Alpay Kabacalı, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye’de Basın Sansürü*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1990, s. 83.

²⁶³ Orhan Koloğlu, *Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2013, s. 87.

²⁶⁴ Ülkü Gürsoy, “II. Meşrutiyet Dönemi Dergileri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Cilt: II, Sayı: 46, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2008, s. 209.

²⁶⁵ Yasemin Doğaner, “Hürriyet ve Modernleşme Enstrümanı Olarak Osmanlı’da Basın”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 29, Sayı: 1, Ankara, Haziran 2012, s. 118; Nurettin Güz, “Osmanlı Basını”, *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 3, Konya, 2000, s. 54.

tarihinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı hayli sert eleştirel yayınlar yapan *Serbesti* Gazetesi Hasan Fehmi'nin öldürülmesi ile başlamıştır. Bir yıl sonra yine Cemiyete muhalif bir gazeteci *Sada-yı Millet* gazetesi başyazarı Ahmet Samim öldürülmüştür. 1911 yılında ise diğer bir gazeteci *Şehrah* gazetesi başyazarı Zeki Bey öldürülmüştür. Adı geçen üç kişinin ölümleri hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Yine aynı şekilde 31 Mart Vakası sırasında *Tanin* gazetesi başyazarı Hüseyin Cahit Bey'i öldürülmek istenmiş ancak yanlışlıkla Hüseyin Cahit Bey'e benzetilen Lazkiye milletvekili Emir Arslan öldürülmüştür.²⁶⁶ Koloğlu'na göre, Meşrutiyet sonrası basını İttihatçılar ve İttihatçı olmayanlar şeklinde iki gruba ayrılmıştır.²⁶⁷

Tanin ve *Şura-yı Ümmet* gazeteleri başta olmak üzere Selânik ve Manastır bölgesinde çıkan *Rumeli*, *Silah*, *Tüfek*, *Süngü*, *Kurşun*, *Hançer*, *Top*, *Bıçak* ve *Bomba* gibi sıra dışı isimli gazeteler İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni savunan yayınlar yapan gazetelerin başında gelmektedir. *Osmanlı*, Mevlanzade Rıfat Bey tarafından çıkarılan *Hukuk-ı Umumiye*, *Serbesti*, *Mizan*, *İkdam*, *Volkan* ve *Beyan-ül Hak* isimli gazeteler İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin karşısına ilk muhalif hareket olarak çıkan Ahrar Fırkası yayın organları olmuşlardır. Diğer taraftan Lütfi Fikri Bey tarafından çıkarılan Tanzimat (daha sonraları Tazminat, Teşkilat, Maşrik, Tesis, Tenbihat isimlerini almıştır) isimli gazete muhalif basının önde gelen hareketlerinden biri olmuştur.²⁶⁸ II. Meşrutiyet döneminde faal olan basın yayın organları sadece partilerin sözcülüğü görevini üstlenmemiş ayrıca dönemin fikir hareketlerinin de savunuculuğunu yapmışlardır. Bu bağlamda Türkçülük fikir akımı, Genç Kalemler, Türk Derneği, Türk Yurdu, Halka Doğru, Türk Sözü dergileri tarafından kamuoyu ile paylaşılmıştır. Diğer taraftan muhtelif gazetelerde yazar konumunda bulunan Mehmet Emin Yurdakul, Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, Halide Edip Adıvar, Ahmet Ağaoğlu, Hamdullah Suphi Tanrıöver, Ali Canip Yöntem, Mehmet Fuad Köprülü, Kazım Nami Duru gibi şahsiyetler de yine Türkçülük fikir akımının savunuculuğunu yapan yazarlar arasındadır.²⁶⁹

II. Meşrutiyet öncesi sansüre uğrayan İslamcı söylem üzerine yayınlar yapan basın organları da bu dönemde serbestlik kazanmıştır. İslamcılık fikri adına yayınlar yapan neşriyatlardan en dikkat çekenini Derviş Vahdeti tarafından çıkarılan *Volkan* gazetesi

²⁶⁶ Coşkun Üçok, *Siyasal Tarih (1789-1960)*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1975, s. 200.

²⁶⁷ Sina Akşin, *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye Tarihi (1908-1980)*, (12. Baskı), Cem Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 29-37; Hıfzı Topuz, *100 Soruda Başlangıçtan Günümüze Türk Basın Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1996, s. 63-66; Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, s. 93.

²⁶⁸ Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, s. 90; Doğaner, *Osmanlı'da Basın*, s. 118.

²⁶⁹ Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, s. 91.

olmuştur. Derviş Vahdeti Meşrutiyetin ilanı ile birlikte farklı siyasi yaklaşımlar ile ilişkiler kurmuştur. İlk olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti ile yakınlık sağlamış ancak daha sonra beklediği karşılığı bulamayınca, Cemiyete karşıt söylemler gerçekleştirmeye başlamıştır. Bu söylemleri somut bir zemine dayandırmak amacıyla da *Volkan* gazetesini yayınlamaya başlamıştır. Derviş Vahdeti, dergisinde yaptığı yayınlar sebebiyle 31 Mart Vakası'na sebep olduğu tespit edilmiş ve dergi yayından kaldırılmıştır. II. Meşrutiyet döneminin bir diğer İslamcı yönde yayınlar yapan dergisi *Sırât-ı Müstakim* (Sebilürreşad) olmuştur.²⁷⁰ *Sırât-ı Müstakim* Dergisi siyasi amaç gütmekten ziyade dönemin sorunları tartışan ve çözümler bulmaya çalışan aydınların toplanmış olduğu kültürel ağırlıklı bir dergi olmuştur.²⁷¹ İslamcı aydınlar, adı geçen dergide düşüncülerini paylaşarak diğer fikir akımlarına yönelik eleştirilerde bulunmuşlardır. Dergi yayın hayatına başladığı dönemin ilk zamanlarında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni savunan yayınlar yapmış ancak ilerleyen süreçte fikir akımlarının kesin şekilde birbirinden kopmasının ardından tamamen İslamcı bir çizgide faaliyetini sürdürmüştür. Başyazar Mehmet Âkif Ersoy, Musa Kazım Efendi, Halil Halid ve Manastırlı İsmail Hakkı gibi isimler *Sırât-ı Müstakim* Dergisi etrafında bir araya gelerek, düşünce ve eleştirilerini paylaşmışlardır. Bu noktada Türkçülük akımını şiddetli şekilde savunan Ahmet Agayef Ağaoğlu ve Yusuf Akçura gibi isimlerin de adı geçen dergi de yazarlık yapmaları dikkat çekicidir.²⁷² Bu dönemde pek öne çıkamayan Sosyalizm ve diğer bir ifade ile sol fikir akımını savunan aydınlar *İştirak* Dergisi yoluyla düşüncelerini paylaşmışlardır. Diğer taraftan *Gave*, *İnsaniyet*, *Beşeriyet*, *Sosyalist* ve *Medeniyet* gibi basın yayın organları da yine bu dönemde Sosyalizm düşüncesi doğrultusunda faaliyette bulunmuşlardır.²⁷³

II. Meşrutiyet dönemi basını, İslamcılık, Türkçülük ve Batıcılık fikir akımlarının ortaya koymuş olduğu münferit düşüncelerin halk nezdinde anlaşılmasına olanak sağlamıştır. Bu döneme kadar olan salt Batı'ya yönelik düşüncesi, II. Meşrutiyet basını ile birlikte Batı'nın algılanması özelinde farklı tartışmaları ortaya çıkarmıştır. Bu tartışmalar Hilmi Ziya Ülken'e göre "bireycilik-toplumculuk", "sosyalizm-kapitalizm", "hürriyetçilik-devletçilik", "evrimcilik (tekâmül)-devrimcilik (inkılâp)" gibi nitelik bakımından

²⁷⁰ II. Meşrutiyetin ilan edilmesinin ardından yayınlanmaya başlayan *Sırât-ı Müstakim* dergisi daha sonra isim değiştirerek Sebilürreşad adını almıştır. Adem Efe, "Sebilürreşad", *TDVİA*, Cilt: 36, TDV Yayınları, Ankara, 2009, s. 251.

²⁷¹ Koloğlu, *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, s. 91-92.

²⁷² Halil Yıldız, "II. Meşrutiyet Dönemi Din ve Modernleşme Tartışmaları: Sebilürreşad Dergisi ve İslam Mecmuası Örneği", *Turkish Studies Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 2, Ankara, Kış 2018, s. 112-113.

²⁷³ Doğaner, *Osmanlı'da Basın*, s. 119; Tunaya, *Batılılaşma Hareketleri*, s. 95.

birbirinin zıttı olan sosyolojik problemler çerçevesinde meydana gelmiştir. Ülken ayrıca Fransız İhtilali'nden sonra işitilmeye başlayan “*collectivisme, anarchisme, communisme*” düşüncelerinin de yine bu dönemde dönemin aydınları tarafından tartışılmaya başlandığını ifade etmiştir.²⁷⁴

İkinci Meşrutiyet'in ilanından 13 Nisan 1909 tarihinde gerçekleşen 31 Mart Vakası'na kadar basın özelinde herhangi bir kısıtlama, yasaklama gibi problemler yaşanmamıştır. Diğer taraftan ise 31 Mart Vakası'ndan sonra yürürlüğe konan ve hükümetin bilgisi dışında yayın yapmayı yasaklayan, halkın güvenliği adına hükümet tarafından gerekli görüldüğü durumlarda şüphe duyulan gazete ve dergilerin kapatılması gibi maddeleri içeren ve toplamda 37 maddeden oluşan 28 Nisan 1909 tarihli Matbuat Kanunu ile basın alanına tekrar yoğun bir kısıtlama getirilmiş ve basın alanındaki özgürlük havası yerini Meşrutiyet öncesinde mevcut olan basının durumuna bırakmıştır. Matbuat Kanunu'nun yürürlüğe konmasının ardından gazete ve dergilerin sayısında azalma meydana gelmiştir.²⁷⁵ Diğer taraftan İttihat ve Terakki Cemiyeti, devletin 1. Dünya Savaşı'na girmesinin ardından basın özelinde getirdiği kısıtlamaları arttırmıştır. Savaşın durumu ve gidişatı ile ilgili haberlerin yanı sıra siyasi ve toplum alanında yaşanan olayların da neşredilmesi yasaklanmıştır. Bu bağlamda *Sırât-ı Müstakim* Dergisi sosyal problemler üzerine yazmış olduğu yazılar neticesinde iki sene boyunca kapatılmıştır. Genelge, kanun gibi içeriği gizli kalması gerekli olan konular üzerinde de gazetelerin haber yapması yasaklanmıştır. Ayrıca birçok eyalette de hükümet tarafından sakıncalı neşriyat yapan gazetelere bu haberler ile ilgili uyarı telgrafları çekilmiştir.²⁷⁶

Netice itibariyle 1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyetin ilanını takiben yaklaşık dört yıl içerisinde 607 farklı gazete ve dergi çıkarılmıştır. Bu yayınların büyük bir bölümü siyasi propaganda şiarı gütmüştür. 1908-1909 yılları arasında yaşanan iç problemlere rağmen 353, 1910 yılında 130, 1911 yılında 124, 1912 yılında 45 ve 1913 yılında ise 92 münferit gazete ve dergi faaliyete geçmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı sırada 75 tane farklı gazete ve dergi daha çıkarılmıştır. 1918 yılına kadar geçen süre zarfında ise toplam 918 adet gazete ve dergi yayınlanmıştır. Bu süreç içerisinde meydana gelen ve Osmanlı Devleti'ni derinden sarsan Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı sırasında nispeten

²⁷⁴ Ülken, *Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 139.

²⁷⁵ Nurşen Mazıcı, “1930'a Kadar Basının Durumu ve 1931 Matbuat Kanunu”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 18, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 1996, s. 136-137.

²⁷⁶ Fuat Dünder, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 30.

yayın sayısı azalsa bile yine de bu dönemlerde belirgin bir basın faaliyetinin gerçekleştiği görülmektedir.²⁷⁷

Gazete ve dergi özelinde Osmanlı Basını ilk olarak devlet eliyle faaliyetine başlamıştır. İlerleyen süreçte ise çeşitli neşriyatlar, özel şahıslar tarafından da çıkarılmaya başlamıştır. Meşrutiyet öncesi ve özellikle Meşrutiyet sonrası dönemde Osmanlı Basını, entelektüellerin düşüncelerini ifade ederek toplumu yönlendirme amaçlı bir araç olarak kullanılmıştır. Dönemin entelektüelleri zamanın ilerisinde bir çaba göstererek devletin durumu üzerine “ne yapabiliriz?” sorusunu, basın çerçevesinde ele alarak kendilerince haklı görmüş oldukları davalarını kamuoyu ile paylaşmayı istemişlerdir. Entelektüeller böylece halkın artık eskisine oranla daha fazla dönemin olaylarını algılayarak düşünmelerini ve bir bütünsellik içerisinde devletin konumunu tekrar sarsılmaz bir düzlem üzerine çıkartmak için daha fazla çaba gerektiğini, basın yolu ile ifade etmişlerdir. Bu bağlamda II. Abdülhamid’in 33 senelik yönetiminin ardından, yeni bir hükümet mekanizmasının oluşma sürecinde dâhili ve harici problemlerin eksik olmadığı II. Meşrutiyet döneminde basın en etkili propaganda aracı olmuştur diyebiliriz.

2.1.4. Ordu, Devlet, Hanedan ve Bürokrasi

Osmanlı Devleti’nde askerlik sistemi, kendisinden önce kurulmuş olan Türk devletlerinde olduğu gibi önemli bir yer teşkil etmiştir. Ordu daimî şekilde devlet içerisinde kurulan nizami düzenin sağlayıcısı olmuştur. İlerleyen süreçte düzenli ordunun işlerliğini yitirmesi devlet üzerinde önemli sonuçlar doğurmuştur. Özellikle XIX. yüzyıl itibarıyla bozulan devlet sistemi doğal olarak ordunun da bozulmasına sebep olmuştur. Ordunun düzensiz bir hal alması, askerlerin konumlarını ön planda tutma isteği, onların siyasi alana kaymasına sebep olmuştur. Bu durumun akabinde tahta çıkan etkisiz padişahlardan dolayı ordu artık devletin yönetim sistemi üzerinde söz sahibi olmaya başlamıştır. Bu durum II. Meşrutiyet öncesi başlasa da II. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte gözle görülür bir hal almıştır. II. Meşrutiyet’in ilanına giden sürecin başından sonuna kadar geçen sürede etkin bir şekilde rol oynaması dolayısıyla Osmanlı ordusu siyaseti yönlendirecek gücü kendisinde bulmuştur. Böylelikle Meşrutiyeti ilan etmede rol oynayan Osmanlı subayları, siyasetin verdiği politik güç sebebiyle kendilerini politik alana empoze etmişler ve artık düşünce yapıları da devletin düzenini devam ettirmekten, siyasi gücü bırakmama

²⁷⁷ Orhan Koloğlu, “Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 90; Topuz, *Türk Basın Tarihi*, s. 60-61.

noktasına evrilmiştir. Diğer taraftan bu dönem içerisinde üst rütbeli askerlerin siyasi figür haline gelmesi, alt rütbeli askerler arasında da karşılık bulmuş ve bu durum Meşrutiyet döneminin ordu-siyaset-yönetim sistematığının değişmesine neden olmuştur.²⁷⁸

II. Meşrutiyet dönemi çerçevesinde ordunun siyasete karışmasının başında ekonomik ve sosyo-politik sebepler gelmektedir. Özellikle askerlere hizmetlerinin karşılığı olarak verilen ücretlerin düşük olması, alaylı-mektepli çatışması, orduda terfi noktasında çıkan sorunlar, siyasi, toplumsal ve yönetsel problemlerin bir arada zuhur etmesi askerlerin siyasi alanı kendileri için her bakımdan güven ortamı olarak görmelerine neden olmuştur.²⁷⁹ 1909 yılında gerçekleşen ve literatüre “karşıdevrim” olarak geçen olayın bastırılması ordunun sayesinde olmuş ve bu süreçten sonraki üç yıl boyunca devletin yönetimi, hem ordunun hem de mecliste çoğunluğu sağlayan, arkasında ordu desteği bulunan İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından ele alınmıştır. Diğer taraftan otuz üç sene boyunca devleti bilfiil yönetmiş olan II. Abdülhamid’in tahttan indirilmesi ve yerine durağan bir kişi olan V. Mehmed Reşad’ın geçmesi bundan sonraki süreçte İttihatçıların doğal olarak Cemiyet içerisinde bulunan askerlerin devlet yönetiminin inisiyatifini ellerine almalarını kolaylaştırmıştır. Ordu-Cemiyetin II. Meşrutiyet sonrası, I. Dünya Savaşı’nın bitimine kadar olan süreç içerisinde kısa aralıklar ile kesintiye uğramış olsa da iktidarın merkezinde bulunması, devletin düzeni üzerinde de kendilerine göre bir devlet nizamı oluşması için birtakım düzenlemelere gitmişlerdir.

Mecliste salt çoğunluğu sağlamış olan İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından anayasanın özellikle devlet yönetimini ilgilendiren maddeleri üzerinde değişiklikler yapılmıştır. Bu değişikliklere göre devletin yönetim mekanizması olan Padişahlık makamına artık sadece sadrazam ve şeyhülislamı atama hakkı bırakılmıştır. Meclisin feshedilme durumu padişahın yetkileri arasından çıkarılıp, milletvekillerine bırakılmıştır. Ayrıca kanun tasarılarının çıkarılması ve antlaşmaların imzalanması yine milletvekillerine verilmiştir. Yönetim noktasında yapılan düzenlemelerin yanı sıra ordu üzerinde de bir takım değişikliklere gidilmiştir. II. Abdülhamid döneminde terfi almış olan alaylı subayların neredeyse tamamına yakını ordudan ihraç edilmiş ve yüksek rütbeli askerler yeniden disipline edilmiştir.²⁸⁰ Bunun akabinde orduda sadece mektepli ve genç subaylar kalmış

²⁷⁸ Suat Zeyrek, “II. Meşrutiyet Sürecinde Osmanlı Devleti’nde Ordu-Siyaset İlişkileri Üzerine Genel Bir Bakış” *Studies of the Ottoman Domain*, Cilt: 4, Sayı: 6, Şubat 2014, s. 48-49.

²⁷⁹ Begüm Burak, “Osmanlı’dan Günümüze Ordu-Siyaset İlişkileri”, *History Studies International Journal of History*, Cilt: 3, Sayı: 1, 2011, s. 48.

²⁸⁰ Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, s. 154-156.

ve geriye kalan subayların terfi durumu da İttihatçılıkları çerçevesinde gerçekleşmiştir. Bu bağlamda I. Dünya Savaşı öncesi, Osmanlı Devleti'nde İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından disipline edilmiş bir ordu bulunmaktadır.²⁸¹ İttihatçı ekip aynı zamanda Türk Milletinin eskiden beri süregelen asker-millet özüne dönüşünü amaçlıyordu. Bu doğrultuda İttihatçılar Osmanlı tebaasının hepsini silahlı kuvvetlerine dolaylı veya doğrudan katmak amacıyla 1914 yılında Osmanlı Güç Cemiyetini ve 1916 yılında da Osmanlı Genç ve Dinç Cemiyeti adı altında okula giden küçük çocuklara askeri eğitim vermeyi amaçlayan iki grup oluşturmuşlardır. Diğer taraftan da Kazım Karabekir tarafından temel askeri eğitim verilmesi amacıyla “çocuk ordusu” kurulmuştur. Bu gruplara tüm Osmanlı tebaasının katılması zorunlu kılınmıştır. Askeri eğitimin bir mektep düzenine oturtulmasının ve zorunlu kılınmasının sebebi ise Gayrimüslim halka gerek kalmadan, sadece Türklerden oluşan milli bir ordu kurmaktır. İttihatçı ekip böylece milli şuurun yeniden canlandırılmasını sağlayarak, devleti içinde bulunduğu durumdan çıkartmak istiyordu. Ancak yapılan çabalar olumlu sonuç vermemiştir diyebiliriz.²⁸² Bu dönem Osmanlı Ordusunun bir diğer özelliği de her yönüyle devlet kurumları içerisinde öncü ve çağa uygun belki de tek yapı olmasıdır. Bunun sebebi ise meydana gelen savaşlarda alınan mağlubiyetlere hızlıca çözüm amacıyla, orduya modernleşme anlamında özel bir özen gösterilmesi olmuştur.²⁸³ Bu düzenlemelerin yanı sıra, Osmanlı aydınlarının Meşrutiyeti ilan ettirme çabalarındaki asıl amaç olan “parlamentar monarşi” sistemine geçilmesi de Osmanlı Devleti'nin mutlak düzeni için bir diğer değişim olmuştur.

I. Meşrutiyet'in ilanı neticesinde Osmanlı Devleti'nin hükümet sistemi değişiklik göstermiştir. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte Osmanlı Devleti'nin yönetim şekli mutlak monarşiden, meşruti monarşiye geçmiştir. Bu sistem, II. Abdülhamid'in meclisi tatil etmesi sonucu ortadan kaldırılmış ve tekrar mutlak monarşiye geçiş yapılmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte meşruti monarşi, devletin son yürütme sistemi olarak kalmıştır. Yeni sistem ile birlikte dönemin entelektüelleri de artık siyaset alanındaki düşüncelerini paylaşabilme ve hatta devleti yönetebilme noktasında da söz sahibi olmaya başlayacaklardır. Ancak bu olgunun gerçekleşmesi, Meşrutiyet ilan edilir edilmez

²⁸¹ Emel Akal, *Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat Terakki ve Bolşevizm*, (2. Baskı), Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı, İstanbul, 2006, s. 114.

²⁸² Fuat Dünder, *Modern Türkiye'nin Şifresi İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 67-68.

²⁸³ Ahmet Turan Alkan, “Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Ordu ve Siyaset İlişkileri”, *Türkler*, Cilt: 14, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 775-776.

gerçekleşmemiştir. Entelektüeller, kendilerini sağlama alma adına ordu ile birlik yapmak durumundaydı, çünkü Meşrutiyet ekseriyetle ordunun gayretleri ile ilan edilmişti.²⁸⁴ Dönemin aydınlarını bu duruma iten sebep ise II. Meşrutiyet sonrası devletin durumunun çıkmaz bir hale gelmesidir. Niyazi Berkes bu durumu şu şekilde açıklamaktadır:

“Devlet hem toplumsal bir temelden yoksundur, hem de toplumun tarihte yaşamasını sürdürecektir, onu çağın gerekliliklerine göre kalkındırarak bir dayanak olma gücünü yitirmiştir. Batılılaşma görüşüne göre devlet, din ölçülerinden arınmış çağdaş bir devlet değildi. İslâmlaşma görüşüne göre gerçek bir İslâm devleti değildi. Türkleşme akımına göre ulusal bir devlet değildi.”²⁸⁵

Diğer taraftan ise Meşrutiyetin ilanının ilk dönemlerinde İttihatçıların devlet yönetimine tamamen hâkim olamamalarından kaynaklı olarak devleti yönetme noktasında bir boşluk meydana gelmiştir. Bu süreçten sonra bir taraftan devletin yürütme anlamındaki tek hâkimi Padişah olarak gözükmek, diğer taraftan hükümetin yönetme gücünü elinde bulundurması ve bunlara İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yönetme gücünü kendi inisiyatifinde bulundurma çabaları devlet otoritesini derinden etkilemiştir.²⁸⁶ Sina Akşin'e göre İttihatçıların Meşrutiyet sonrası yürütme gücünü kendi hâkimiyetine alamamalarının sebebi bu kadronun genç olmalarından kaynaklanıyordu. Akşin, bu duruma sebep olarak Osmanlı halkının geleneklerine bağlı bir toplum olduğunu ve buna bağlı olarak, geleneksel toplumlarda gençlerin yönetici konumuna gelmesinin hoş karşılanmadığını ifade etmektedir.²⁸⁷ Bu karmaşık durum, 31 Mart Vakası'na kadar devam etmiştir. Bu durumdan ilk olarak farklı devletlerin etkisi altında kalan özellikle Balkan coğrafyasında yer alan eyaletler faydalanmıştır. Muhtelif eyaletler ilk olarak isyan etmiş ve akabinde de devletten kopmuştur.²⁸⁸ Meşrutiyet sonrası devlet konjonktürünün böyle bir hal almasının temel sebebi İttihatçıların ilerisi için hazırlıksız olmalarından kaynaklanmıştır. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte İttihatçılar, Padişah özelinde bir karşı hareket bekliyorlardı. Ancak II. Abdülhamid'in herhangi bir direnç mekanizmasına başvurmaması ve İttihatçıların Meşrutiyetin ilanı sonrasında oluşacak konjonktüre dair planlama yapmaması, idari mekanizmanın bozulmasına ve bunun neticesinde devletin merkezi

²⁸⁴ Alkan, Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Ordu ve Siyaset İlişkileri, s. 765.

²⁸⁵ Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 430.

²⁸⁶ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2012)*, (3. Baskı), Der Yayınları, İstanbul, 1994, s. 403-404.

²⁸⁷ Sina Akşin, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi 1789-1980*, Cilt: 1, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1997, s. 63.

²⁸⁸ Uçarol, *Siyasi Tarih*, s. 403-404.

otoriteden yoksun kalmasına sebep olmuştur.²⁸⁹ Bu durum bürokrasinin de kendi içerisinde problemler yaşamasına sebep olmuştur. Meşrutiyetin ilanının ardından, Kamil Paşa ve dönemin sadrazamı gibi öne çıkan isimlerin oluşturduğu sivil bürokrasi ile hükümet devletin yönetimine hâkim olmak için birbirlerine karşı mücadeleye girişmişlerdir. Yürütme gücüne sahip olmak için mücadeleye girişen sadece bu iki grup olmamış aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri, siyasi oluşumunu tamamlamış partiler, ordu içerisinde bulunan bazı kişiler ve doğal olarak Padişah da bu mücadelenin diğer parçaları olarak yer almaktaydı. Bu döneme kadar, birbirinin tamamlayıcısı olan “devlet” ve “bürokrasi” bu dönemden itibaren, birbirinden farklı birer kuruma dönüşmüştür. Bürokrasinin bu derece bir çıkmaza girmesi ise ardı ardına toprak kayıplarının yaşanmasına sebep olmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1913 yılında, iktidarı tam anlamıyla ve kesin olarak ele geçirmesine kadar olan süreçte, bürokrasinin vaziyeti bu şekilde devam etmiş ve yaklaşık beş sene içerisinde içte karşılaşılan bu sorunlar, özellikle devletin dış politikasına da büyük ölçüde zarar vermiştir. Bu durum doğal olarak devletin tüm alanlarının da problem yaşamasına sebep olmuş ve devlet-ordu-millet sistematiği ancak devletin girmiş olduğu kurtuluş mücadelesi ile tekrar çalışmaya başlamıştır.²⁹⁰

Asker kökenli kişilerin siyasi alanda faaliyet göstermeleri de devlet yürütme sorunlarını genişletmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti hâkimiyeti ele aldıktan sonra II. Abdülhamid döneminden kalan ve padişah yanlısı olduğunu düşündükleri devlet memurlarını görevden almış ve yerlerine Cemiyet yanlısı askerler, memurluk görevine atanmıştır. Hem asker hem de memur olan bu kişiler, Cemiyetin menfaatini gözeten işler yapmayı kendileri için ilk hedef olarak görüyorlar ve bu doğrultu da buldukları konum dolayısıyla kendilerinin üstü olan askerlere istediklerini yaptırımları da hem devlet yönetiminde hem de devletin temel dinamiği olan ordunun da saygınlığını kaybetmesine sebep olmuştur. Bu durum okullarda yetişip memur olma düşüncesinde olan gençleri de doğal olarak etkilemiştir. Bu öğrenciler, memurluk hakkının Cemiyet yanlısı olan kişilere verildiğini gözlemliyor oluşları nedeniyle hayatları ile ilgili düşüncelerinde ümitsizliklere kapılmalarına neden olmuş ve bu durum ise Meşrutiyet döneminin yürütme sistemini de

²⁸⁹ Ahmad, İttihat ve Terakki 1908-1914, s. 31.

²⁹⁰ Halil İnalçık, *Rönesans Avrupası: Türkiye’nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Sürece*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 316; Findley, Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform, s. 338-339.

tabii olarak etkilemiştir. Bu durum devlete karşı memnuniyetsizlik oluşturmuştur.²⁹¹ Böyle bir keşmekeşlik içerisinde bir bütünlük sağlanamamıştır. Bu dönem, vatan bilinci taşıyan herkesin devletin yeniden yapılanması için uğraştığı ancak bu uğraş için yine herkesin kendine özgü reçetesini oluşturduğu bir zaman dilimi olmuştur. Dönemin tüm entelektüelleri, gazetecileri, ordusu, siyasi kadrosu düşünsel olarak ayrılıklar içerisinde olmasından dolayı veya birleştirici bir merkezden yoksunluk, ortaya koyulmuş olan çabaların sonuçsuz kalmasına sebep olmuştur.

2.2. II. Meşrutiyet Devrinde Batıcılık Algısı

Bazı Osmanlı aydınları II. Meşrutiyet öncesi ortaya koymuş oldukları “devlet nasıl kurtarılabilir?” sorusunun cevabını doğrudan Batı olarak görmüşlerdir. İlk olarak devlet eliyle ordu özelinde girişilen bu hareket, Osmanlı aydınlarının girişimleri ve mücadeleleri ile XIX. yüzyıl itibarıyla artık yönetsel alanda da düşünsel ve kurumsal yönde yenilenmenin gerekliliğini de doğurmuştur. I. Meşrutiyet ile başlayan bu inkılap hareketi, II. Abdülhamid ile birlikte otuz üç sene boyunca sekteye uğramış ancak tekrardan ikinci nesil siyasi muhalefet olarak adlandırabileceğimiz aydınların çabaları sonucunda II. Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte bu hareketin kaldığı yerden devam etmesi sağlanmıştır. Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte, dönemin aydınları hem kültürel hem de düşünsel olarak Batı’nın örnek alınma fikrini de bu dönemde etkin bir şekilde savunmaya devam etmişlerdir. Meşrutiyet öncesi, çeşitli sebeplerden dolayı kendi ülkelerinden yabancı memleketlere gitmek durumunda kalan dönemin entelektüelleri, Meşrutiyet’in ilanını takiben ülkelerine tekrar geri gelme fırsatı bulmuşlardır. Entelektüeller, devletin her anlamda o zamana kadar olan süre boyunca girmediği bir bunalıma girdiğinin farkında olarak, devletin kaybedilmek yerine kazanılması uğruna nelerin yapılması gerektiği düşüncesini tartışmaya başlamışlardır. Bu tartışmalar, siyasi anlamda fikir hareketlerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Almış oldukları eğitimler, yetişmiş oldukları çevre gibi etkenlerden dolayı kendilerini farklı düşünsel hareketler çevresinde bulmuş olan entelektüeller, devlet özelinde oluşturmuş oldukları iyileştirme reçetelerini hem basın yoluyla hem de girmiş oldukları siyasi partiler vasıtasıyla kamuoyuna aktarmaya çalışmışlardır. Entelektüellerin tamamı, düşünsel anlamda farklı hiziplere ayrılmışlar, bu

²⁹¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: 9, TTK Basımevi, Ankara, 1999, s. 55-56.

durum da ortaya Batıcılar (Garpçılar), Türkçüler ve İslamcılar olmak üzere üç ana grup meydana getirmiştir.²⁹²

İsmi geçen hiziplerden Batıcılık hareketini, hem devletin gerçekleştirmiş olduğu ıslahat hareketlerine yön vermesi bakımından hem de bu dönemden itibaren artık kuramsal anlamda fikir hareketine dönüşmesi açısından, diğer fikir akımlarından ayrı bir noktada değerlendirmek mümkündür. Bu noktada ayrıca Batıcı aydınların kendi içlerinde net bir şekilde birliktelik sağlayamaması ve ayrıca diğer fikir akımlarının karşıt tezler üretmesine karşın kısmen de olsa Batıcılık ile ilgili olumlu görüşlerinin olması bu fikir akımının mahiyetini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Türkçülük fikir akımının savunucuları ile Batıcılık fikir akımının savunucuları “millî iktisat” kavramı çizgisinde aynı doğrultuda yer almışlardır. Her iki fikir akımının entelektüelleri de ülke ekonomisinin, Batılı ekonomistlerin boyunduruğu altından kurtarılması gerektiği noktasında birleşmişlerdir. Batıcı entelektüeller ile İslamcı entelektüeller ise devletin resmi dili konusunda birleşmişlerdir. Her iki aydın grubu da dilin içerisinde bulunan Arapça ve Farsça kuralların kaldırılmasına ve dilin saf olarak Türkçe kelime haznesinden oluşmasına karşı çıkmışlardır. Bunun yanında İslamcılar devletin yıkılma durumunu Batılılaşmaya bağlarken, diğer taraftan da Batı'nın ilim ve feninden yararlanılması gerektiğini savunuyorlardı.²⁹³ Görüldüğü üzere dönemin tüm entelektüelleri kendilerini farklı isimler altında farklı siyasi kutuplara ayırmasına karşın hepsinin belirli noktalarda birleştiğini görmekteyiz.²⁹⁴ Bu durum, II. Meşrutiyet döneminin siyasi hareketliliğinde de kendini göstermiştir. Farklı siyasi mecralar içerisinde yer almalarına karşın dönemin entelektüelleri kati şekilde bir düşünce üzerinde yoğunlaşmamış, aksine devletin selameti için doğru olarak düşündükleri hususlarda da birleşmişlerdir.

2.2.1. Batıcılık Yanlısı Siyasi Çevreler

II. Meşrutiyet dönemi siyasi çerçevesini iki farklı grup oluşturmuştur. Bu gruplardan ilkini İttihat ve Terakki Cemiyeti oluştururken, ikinci grubu ise cemiyete karşı olan muhalif kesimin tamamı oluşturmuştur. Batıcılık algısı, kısa bir dönem muhalefet durumuna düşse de, II. Meşrutiyet döneminin büyük kısmı boyunca iktidar konumunda olan İttihat ve Terakki Cemiyeti açısından da bazı noktalar da olumlu karşılanmaktaydı. Şükrü Hanioglu bu noktada “*Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti (Partisi) temelde*

²⁹² Tunaya, *Batılılaşma Hareketleri*, s. 76

²⁹³ Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 107.

²⁹⁴ Peyami Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010, s. 48.

Batılılaşma hareketini olumlu karşılayıp özellikle hukuk düzeninde Batılılaşma yolundaki cereyanı hızlandırmışsa da çok radikal bir tavır içine girmemiştir."²⁹⁵ Demektedir. Tarık Zafer Tunaya da Hanioglu'nun görüşüne paralel olarak, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilgili "*Türkçülük cereyanının tesiri altında gelişen program tatbikatında esas olan milliyetçilik prensibi batılılaşmak, hatta laikleşmekle aynı anlamda sayılmıştır. Gelişme çeşitli alanlarda olmuştur. Milliyetçilik prensibi bilhassa Batılılaşmak yönünde geliştirilmiş, eğitim meseleleri ön planda tutulmuştur.*"²⁹⁶ Söyleminin yanında ayrıca Cemiyetin programının vazgeçilmez şiarı olan "Milliyetçilik" ilkesinin Batılılaşma hareketi ekseninde uygulandığını ifade etmiştir.²⁹⁷ Peyami Safa ise İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından bahsi geçen üç fikir akımını da içine alan bir idari yönetim gerçekleştirildiğini ifade etmiştir. Safa ayrıca Cemiyetin, politikaları ve kuruluş amacı itibarıyla Türkçülük akımını, herkesin eşit olduğu hissini vermek amacıyla Osmanlıcılık akımını, diğer ırklardan olan Müslümanların da vatanın bir parçası olma ekseninde İslamcılık akımını ve Cemiyetin kurucularının aynı zamanda Batıcı entelektüeller olması sebebiyle de Batıcılık ilkesini de kabul ettiğini belirtmiştir.²⁹⁸ Yine bu dönemde kurulan "*İttihadi Muhammedi*" isimli dini görünümlü oluşum da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin dini kuralları uygulamadığını ileri sürmüş ve Cemiyeti, Batı özentiliği yapmak ile suçlamıştır.²⁹⁹ İttihatçılar, iktidarda kaldığı süre boyunca, ilk olarak devletin dağılmaması adına Osmanlıcılık fikrini benimsemişler, ardından da meydana gelen özellikle Balkan Savaşları sonucu meydana gelen toprak kayıpları nedeniyle ve ayrıca konjonktürün devamlı olarak değişmesinden dolayı Türkçülük fikrine kaymışlardır. Ancak Cemiyet üyeleri hiçbir zaman Batı düşüncesinden kopmamışlar ve devlet yönetimini bu düşünce çerçevesinde yürütmeye çalışmışlardır. Tunaya, ismini vermediği devlet yönetimi noktasında Meşrutiyet'in ilanının ardından kurulan ilk kabineler içerisinde yer alan bir Nafia Nazırı'nın meydana getirmiş olduğu devlet yönetimi ile ilgili programın Batıcılık fikri doğrultusunda hazırlanmış olduğunu belirtmiştir. Nafia Nazırı bu program ile ilgili olarak "*Devleti Osmaniye şimdiye kadar hali istirahatte idi. Bizde devri cedid denilince mevhum, meskûk, bir şey imiş gibi korkulurdu. Şarkın her taraftan başka bir halde kalması lâzım olduğu zannedilirdi. Yeni programımız mucibince Garbi Avrupanın en iyi*

²⁹⁵ Hanioglu, Batılılaşma, s. 150.

²⁹⁶ Tarık Z. Tunaya, *Hürriyet'in İlânı (İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar)*, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1998, s. 64.

²⁹⁷ Tunaya, *Hürriyet'in İlânı*, s. 65.

²⁹⁸ Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, s. 52.

²⁹⁹ Baran Hocoğlu, "İkinci Meşrutiyet Dönemi Siyasal Yaşamında İktidar ve Muhalefet İlişkileri (1908-1913)", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), *DEU Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İzmir, 2008, s. 119.

şeylerini memleketimizde kabul ve tatbik edeceğiz."³⁰⁰ Söyleminde bulunarak, Batıcılık fikrinin devlet yönetimi için gerekliliğini ortaya koymuştur.

Diğer taraftan da Cemiyete karşı olan muhalif hareketler de liberal, Batıcı, eşitlikçi ve âdem-i merkezîyet fikrini savunmuşlardır. Bu durum bize Batıcılık fikrinin aslında meydana gelen her siyasi hareket tarafından az veya çok şekilde savunulduğunu göstermektedir.³⁰¹ Meşrutîyet sonrası kurulan, Prens Sabahaddin'in "Teşebbüs-ü Şahsi ve Âdem-i Merkezîyet" görüşünü benimseyen, bir kısım liberal Jön Türklerin kurmuş olduğu Ahrar Fırkası da programını Batıcılık ilkesi doğrultusunda oluşturmuştur. Bu bağlamda İttihat-ı Muhammedi Cemiyeti'nin hem İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne hem de Ahrar Fırkası'nın benimsemiş olduğu Batıcılığa karşı bir hareket olduğu anlaşılmaktadır.³⁰²

II. Meşrutîyet dönemi ile birlikte artık hangi düşünceye sahip olursa olsun tüm devlet adamlarının ve aydınların Batı'nın özellikle teknolojik ve ilmini alma konusunda birleştikleri görülmektedir. Bununla birlikte, Batıcılık düşüncesi Meşrutîyet dönemi siyasi hayatına yön veren bir akım olmuştur. Bu dönemde iki kısma ayrılmış olan siyasi eksenin arasındaki determinizm faktörünü Batıcılık akımı sağlamıştır. II. Meşrutîyet öncesi ortaya çıkan zihinsel ayrılıklar, Meşrutîyet sonrası dönem de devam etmiştir. Siyasi grupların bir tarafı, ananevi normların somut anlamda artık bir anlam ifade etmediğini savunurken, diğer taraf ise bu düşüncenin, toplumsal birlikteliğe zarar veren ve dini duyguları soyutlaştıran bir hareket olduğu düşüncesinde birleşmiştir.³⁰³ Hanioglu, II. Meşrutîyet döneminde Batıcılık fikir akımını savunan kişilerin amaçlarının siyaset alanında yer almak olmadığını, aksine bu kişilerin asıl gayesinin bireylerin toplumsal davranış biçimlerini, çağın gerektirdiği biçime dönüştürmek olduğunu ifade etmiştir. Hanioglu ayrıca Batıcıların bir kısmının Kurtuluş Savaşı sırasında savaşa destek olduğunu ancak bir kısmının da Padişah tarafından devlet kademelerine yerleştirildiğini

³⁰⁰ Tarık Z. Tunaya, "Âmme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutîyetin Siyasi Tefekküründe <<Garpcılık>> Cereyanı", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 14, Sayı: 3-4, İstanbul, 1948, s. 622; Devleti yürütmenin ve ilkelerin Batıcılık akımı ile aynı düzlemde olmasına verilebilecek bir diğer örnek, 1911 yılında gerçekleşen "Telifi Uruk Kongresi"dir. Kongreye Osmanlı Devleti'ni temsilen katılan Said Bey'in kongrede "Batı uygarlığının Osmanlı Devleti'ne etkileri" ile ilgili konuşma yapacağı basın yoluyla kamuoyuna aktarılmıştır. Kongrede ayrıca Batı ve Doğu uygarlıkları (Osmanlı Devleti ve İran özelinde) arasındaki problemler ele alınmış ve Osmanlı Devleti ve İran'ın ilan etmiş olduğu Meşrutî düzen üzerine toplantı yapılmıştır. Tunaya, İkinci Meşrutîyetin Siyasi Tefekküründe Garpcılık Cereyanı, s. 623.

³⁰¹ Tunaya, Hürriyet'in İlânı, s. 57.

³⁰² Ahmad, İttihat ve Terakki 1908-1914, s. 61.

³⁰³ Hanioglu, Batıcılık, s. 1383.

belirterek bu kimselerin amacının siyaset olmadığını belirtmiştir.³⁰⁴ Buradan hareketle, Batıcılar siyasi alandan uzak durarak daha çok birey özelinde toplumsal değişkenlik sonucunda yeni bir birey-toplum ilişkisi oluşturarak, devletin dönüşümünü sağlamak niyetiyle çaba sarf etmişlerdir.

2.2.2. Osmanlı Basımında Batıcılık Taraftarları

su'ın yayımlanmış olduğu *İctihad* Dergisi'dir. Özellikle *İctihad* Dergisi'nde yazılar yazan başta Batıcılık akımının da simge isimleri olan Abdullah Cevdet, Celal Nuri, Kılıçzade Hakkı Beyler, derginin devamlı olarak yayınlar yapan yazarları olmuştur. Çünkü dergi özellik bakımından her türlü konuyu içerdiğinden dolayı yazarlar da sürekli olarak değişiklik göstermiştir.³⁰⁵ Ancak Nazım Hikmet Polat, basında yer alan diğer önde gelen Batıcılık taraftarlarının isimlerini; “Abdülhak Hâmid (Tarhan), Ağaoğlu Ahmed, Ahmed Cevdet (Oran), Ahmed Hâşim, Ahmed Refik (Altınay), Ali Canib (Yöntem), Alişanzâde İsmail Hakkı (Eldem), Celâl Sahir (Erozan), Cemil Sena (Ongun), Cenab Şahabeddin, Enis Behiç (Koryürek), Faik Âli (Ozansoy), Faruk Nafiz (Çamlıbel), Halid Fahri (Ozansoy), Halide Edib (Adıvar), Halide Nusret (Zorlutuna), Hıfzı Tevfik (Gönensay), Hüseyin Cavid, Hüseyin Dâniş (Pedram), Fazıl Ahmed (Aykaç), İbrahim Alâeddin (Gövsa), İbrahim Edhem Temo, Gaspıralı İsmail, İsmail Fennî (Ertuğrul), Mazhar Osman (Usman), Mehmed Fuad (Köprülü), Mehmed Zeki (Pakalın), Midhat Cemal (Kuntay), Mûsâ Cârullah Bigiyef, Müftüoğlu Ahmed Hikmet, Necip Âsım (Yazıksız), Orhan Seyfi (Orhon), Ömer Seyfeddin, Peyami Safa, Reşad Nuri (Güntekin), Ruşen Eşref (Ünaydın), Suud Kemal (Yetkin), Selim Sırrı (Tarcan), Süleyman Nazif, Tevfik Fikret, Vasfi Raşid (Sevig), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu)”³⁰⁶ şeklinde vermektedir. Buradan da açık şekilde görülmektedir ki Batıcı anlayış ile ortaya çıkan mecmualar tüm fikir akımları ile ilgili hususlarda da yayınlara yer verdiği için yazılar yazan tüm kişiler Batıcılık taraftarı olmasına rağmen Batıcılık fikir akımının içerisinde açık bir taraflılıkla yer almamıştır.

2.2.3. Batıcılık Taraftarı Osmanlı Entelektüelleri ve Siyasiler

II. Meşrutiyet dönemi, Batıcılık fikrinin sistematik bir şekle dönüştüğü dönem olmuştur. Meşrutiyet döneminde farklı düşüncelere sahip olsalar da entelektüellerin büyük bölümü Batıcılık fikrini bir şekilde savunmuşlar ancak fikir akımının önde gelen şahsiyetleri

³⁰⁴ Hanioglu, Batılılaşma, s. 152.

³⁰⁵ Yunus Emre Tansü, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Batıcı Düşünce Çerçevesinde Dr. Abdullah Cevdet ve *İctihad* Dergisi”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 1, Nisan 2018, s. 138.

³⁰⁶ Nazım H. Polat, “İctihad”, *TDVİA*, Cilt: 21, TDV Yayınları, İstanbul, 2000, s. 448.

Abdullah Cevdet, Celal Nuri, Kılıçzade Hakkı, ve Bahâ Tevfik olmuştur. Her ne kadar Prens Sabahattin II. Meşrutiyet sonrası etkin olarak siyasi faaliyetlerde yer almamış olsa da onun düşünceleri etrafında birleşen kişilerin meydana getirdikleri siyasi oluşumlar ile Batıcılık noktasındaki fikirlerini yayması açısından Batıcı bir entelektüel olarak nitelendirilebilir. İsmi geçen entelektüeller, “Devlet nasıl kurtulur?” sorusunun cevabını salt olarak Batı’da görmüşlerdir. Bu şahsiyetlerden Abdullah Cevdet, nitelik ve söylem bakımından daima farklılık gösteren bir şahsiyet olmuştur.

2.2.3.1. Abdullah Cevdet

Hekimlik mesleğinin yanı sıra fikir adamı, şair ve siyasetçi olan Abdullah Cevdet, özellikle II. Meşrutiyet sonrası dönemin şartları ve düşünce yapısı bağlamında marjinal fikirlere sahip bir kişilik olmuştur. Muhafazakâr bir çevrede yetişen Abdullah Cevdet, Mekteb-i Tıbbiye’de okuduğu dönemde ilk olarak öğrenciler arasında merak konusu olan, dar anlamda evrenin oluşumunun temelinde sadece madde olduğunu ve her şeyin sadece madde ile etkileşim sonucu meydana geldiği görüşünü savunan “biyolojik materyalizm” düşüncesine meyil etmeye başlamıştır. Hanioglu, bu fikirselle dönüşümün sebebini Abdullah Cevdet’in materyalist düşünürlerin ortaya koymuş oldukları tezler ile o döneme kadar kabul ettiği dini ilkelerin bağdaşmadığını düşünmeye başlamasından kaynaklandığını ifade etmiştir.³⁰⁷ Bu etki neticesinde Abdullah Cevdet, Alman düşünür Ludwig Bücher’in biyolojik materyalist düşünceyi halkın anlayabileceği bir şekilde yorumlaması üzerine Batı dünyasında büyük merak uyandıran “*Kraft und Stoff (Madde ve Kuvvet)*” isimli eserinin bir kısmını “*Fizyolojiya-i Tefekkür (1890)*” ismiyle Türkçe’ye de aktarmıştır. Abdullah Cevdet’in düşünsel yapısını etkileyen diğer bir kitap Fransız biyolog Felix Isnard tarafından yazılan ve yaşamın kökeninin kendiliğinden oluştuğu fikrini içeren *Spiritualisme et Materialisme (1879)* isimli eser olmuştur.³⁰⁸ Abdullah Cevdet’in materyalizmi benimsemesinin sebebini Abdullah Kaygı şu şekilde ifade etmiştir:

“her şeyi açıkladığını ve her yapılan edilenin kendisine göre yapılması gerektiğini öne süren- dinsel anlayışın etkisini azaltıp özgürlüğü çoğaltmaktır. Ona göre bundan sonra da gelişme, ilerleme gelecektir. Ama

³⁰⁷ Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1981, s. 8.

³⁰⁸ M. Şükrü Hanioglu “Abdullah Cevdet”, *TDVİA*, Cilt: 1, İstanbul, 1988, s. 90; Florence Raulin-Cerceau, “Historical Review of the Origin of Life and Astrobiology”, (Editör: Joseph Seckbach), *Origins: Genesis, Evolution and Diversity of Life*, Dordrecht, The Netherlands: Kluwer Academic Publishers, 2004, s. 22.

birçok yerde, gelişmeye ya da “onun Turanına giden yol” üniversite ve fabrikalardan geçer ve bu “irfan” ile olur diyor materyalizm olur demiyor. Kendini aynı zamanda herşeyle ilgili bir yapma yolu, yani her yapılacak olanın ve tarzının asıl belirleyicisi olarak da gördüğü için, batılılaşmaya engel olan dinsel anlayışın bütüncü açıklamaları yerine Abdullah Cevdet, başka bir bütüncü açıklama koymak istemektedir. Çünkü ona göre bu yeni bütüncü açıklama, onun yapılmasına çalışıklarına, yani kültürel çağdaşlaşmaya engel olmayacaktır.”³⁰⁹

Buradan hareketle Abdullah Cevdet, dinin yerine kendi düşünsel çerçevesini meydana getirmek için materyalizmi bir dayanak olarak seçmiştir diyebiliriz. Materyalizm ve evren ilişkisi bağlamında Abdullah Cevdet, “*Biz hiçbir şey düşünemeyiz maddeden meydana gelmeyen veya maddenin ürünü olmayan.*”³¹⁰ Şeklinde bir ifade ortaya koymuştur. Abdullah Cevdet buradan hareketle Materyalizm fikrini yalın bir dille halka, İslam ile bağdaşan bir düşünce şeklinde tasavvur edilmesi gerektiğine inanmış ve bu doğrultuda çalışmıştır. Bu bağlamda Büchner’in “*Natur und Geist*” isimli eserini “*Goril*” ismi altında tercüme etmiş ve bu kitabı “*Hikmet Müslümanın kayıp malıdır.*” hadîs-i şerifi ile tanıtmıştır.³¹¹ Abdullah Cevdet Materyalizm ile dini bağdaştırarak kendisine göre bir yorumlama tarzı seçmiştir. Bu noktada Abdullah Cevdet, “*...dinî düşüncede serazadlık (özgürlük) tezinin özellikle İslâm toplumlarındaki toplumsal olayları çözümlemekte daha az şâyân-ı takbih (hoş görmemek) olmayan başka ihtilâtları da (karışıklık) beraber getirdiğini...*”³¹² Şeklinde düşünmekle birlikte, dinin toplum üzerindeki birleştirici unsurundan faydalanmak isteğinde de bulunmuştur. Bu bağlamda Abdullah Cevdet 1891 yılında İslam düşünürleri ile Materyalist düşünce yapısına sahip olan felsefecilerin düşüncelerini birleştirmek adına “*Fünûn ve Felsefe*” isimli çalışmasını meydana getirmiştir.³¹³ Abdullah Cevdet, İslamiyet’in özünü anlamak adına İslamiyet’i Batılı aydınların bakış açısından incelemek gerektiğini de ileri sürmüştür ve bu bağlamda Hollandalı şarkiyatçı Reinhart Dozy tarafından yazılan “*İslâm Tarihi*” isimli eserini Türkçe’ye çevirerek yayımlamıştır.³¹⁴ Abdullah Cevdet’in yapmış olduğu bu çeviriler,

³⁰⁹ Abdullah Kaygı, *Türk Düşüncesinde Çağdaşlaşma*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992, s. 110.

³¹⁰ Abdullah Cevdet, “Muktesebât-ı Fenniye: Herkes İçin Kimya”, *Musavver Cihan*, No: 4, 23 Eylül 1891, s. 30.

³¹¹ İlhan Kutluer, “Batılılaşma”, *TDVİA*, Cilt: 5, TDV Yayınları, Ankara, 1992, s. 155.

³¹² Hanioglu, Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, s. 20.

³¹³ Hanioglu, Abdullah Cevdet, s. 90.

³¹⁴ Berkes, Türkiye’de Çağdaşlaşma, s. 441.

onun İslam karşıtı şahsiyet olarak tanınmasına neden olmuştur. Bunun sebebi Abdullah Cevdet'in çevirisini gerçekleştirmiş olduğu eserde "ifade-i mütercim" isminde ortaya koymuş olduğu yazılardan kaynaklanmıştır. Mehmet Özdemir'in ifade ettiğine göre bu yazıların içeriğinde Kur'ân-ı Kerim ve Peygamber hakkında gerçek dışı bilgiler verilmektedir. Abdullah Cevdet ayrıca Müslümanların okuması gereken tek kaynak olarak da çevirisini yapmış olduğu eseri göstermiştir. Bu durum ise şiddetli bir şekilde muhafazakâr çevreler tarafından eleştirilmiştir.³¹⁵ Diğer taraftan Abdullah Cevdet, salt olarak dinin ilerleme açısından en büyük engel olduğunu ve toplumsal ilerlemenin gerçekleşmesi için dinin bilim ile yer değiştirmesi gerektiğine inanmıştır. Bununla birlikte modern ve materyalist düşüncelerin, İslami kavramlar olarak insanların zihinlerine yerleştirilmesi gerektiğini de belirtmiştir.³¹⁶ Yoğun şekilde dini eğitim alan Abdullah Cevdet'in ilerleyen süreçte düşüncelerinin tamamen başkalaşım geçirmesi, Mekteb-i Tıbbiye öğrenciliği sırasında başlamıştır. Cevdet, Mekteb-i Tıbbiye'de okuduğu sıralarda, o dönem açısından Osmanlı Devleti içerisinde marjinal olarak nitelenebilecek Batı kaynaklı düşünsel fikirlerin etkisinde kalmaya başlaması, kendisinin din ve bilim arasında ikilem yaşamasına sebep olmuştur. Düşünsel olarak ilerlemeyi çeşitli yayınlarda savunurken, İslamiyet'i de tamamen terk etmeyerek toplumun algısını tamamen yıkmadan değiştirmek için çaba harcamıştır diyebiliriz. Bu düşüncelerin etkisi Abdullah Cevdet'te II. Abdülhamid yönetimine karşı muhalif bir hareket oluşturma isteği doğurmuştur. Çünkü Abdullah Cevdet'e göre her şeyi Batılılaştırmak, her sorunun çözülmesi için bir gerekliliktir. Bunu başarabilmek için de, Padişahın etkinliğini kırmak gerekmektedir. Batılı filozofların tesiri altında kalan Abdullah Cevdet ve arkadaşları (İbrahim Temo, İshak Sükûti, Mehmet Reşid ve Hüseyinzade Ali Efendi) tarafından meydana getirilen "İttihad-ı Osmani" isimli örgüt sayesinde yeni ve etkili bir muhalif hareketin çıkması sağlanmıştır. Bu minval üzere aydınların, kurmuş oldukları bu örgüt ile Osmanlı siyasi hayatına yön vermede büyük katkı sağladıkları kesindir.

İfade edildiği üzere Abdullah Cevdet'in toplum ve devlet nazarında alışık tarzda olmayan fikirleri savunma cesaretini gösterdiğini görmekteyiz. Mardin, Abdullah Cevdet'in zihin dünyasını kısa ve öz olarak "*halkı eğitmek Osmanlı kütlelerini medeniyet akımına katmak*

³¹⁵ Mehmet Özdemir, "DOZY, Reinhart Pieter Anne", *TDVİA*, Cilt: 9, TDV Yayınları, Ankara, 1994, s. 514; Osman Demir, "Doktor Abdullah Cevdet'te Din Algısı", *İnsan ve Toplum*, Cilt: 1, Sayı: 2, Aralık 2011, s. 8

³¹⁶ M. Şükrü Hanioğlu, "Garbcılar: Their Attitudes toward Religion and Their Impact on the Official Ideology of the Turkish Republic", *Studia Islamica*, No: 86, 1997, s. 135.

isteğidir."³¹⁷ Şeklinde ifade etmektedir. Zürcher ise Abdullah Cevdet'in, Osmanlı Devleti'nin meydana getirmiş olduğu medeniyet noktasındaki gelenekselliği tamamen ortadan kaldırılarak, Batı medeniyetinin her şeyi ile kabul edilerek, toplum ve devlet düzenine yerleştirilmesi gerektiği görüşünde olduğunu ifade etmiştir.³¹⁸ Abdullah Cevdet, muasırlaşmanın gereğini, din ve ananevi normların etkisini bir kenara bırakarak, sadece laikliğin ölçüt alındığı bir yenileşmenin var olabileceğine inanmakta görmektedir. Abdullah Cevdet'in ortaya koymuş olduğu bu fikir, bireyi her anlamda değiştirmeyi amaçlamaktadır. Abdullah Cevdet'e göre bu amacın gerçekleşebilmesi için de dinin dogmatizminden kurtularak sadece Biyolojik Materyalizm hareketinin bireylere gerçek anlamda bir bağımsız düşünebilme yeteneği kazandırabileceğini misyon edinmiştir. Diğer taraftan da Alman düşünür ve biyolog Ernest Haeckel'in ortaya koymuş olduğu, doğada yaşayan canlıların gelişmesi noktasında "Eşitsiz Gelişim" düşüncesi ve Darwin'in ortaya koymuş olduğu "Doğal Seleksiyon" kuramı Abdullah Cevdet'de yeni bir düşünce yapısının çıkmasına sebep olmuştur. Bu noktada Abdullah Cevdet, diğer insanların aksine farklı yönde bir bilgi birikimine sahip insanların kendilerini farklılaştırma neticesinde, toplumsal ilerlemenin bu insanlar tarafından mümkün olabileceğini ileri sürmüştür.³¹⁹ Abdullah Cevdet bu düşüncelerini ileri bir boyuta taşıyarak Darwin teorisinin okullarda okutulmasının yasak olduğu bir ülkenin hala ortaçağ dönemini yaşadığını ve XX. yüzyılda böyle bir ülkenin var olamayacağını ifade ederek, Osmanlı Devleti'nde bu durumun tüm insanlar tarafından anlaşılması gerektiğini belirtmiştir.³²⁰ Bu fikirler Abdullah Cevdet tarafından, *İçtihad* dergisi ile birlikte daha somut bir sisteme kavuşmuştur.

Abdullah Cevdet'in ortaya koymuş olduğu fikirlerini kamuoyuna ulaştırma noktasında en önemli araç *İçtihad* dergisi olmuştur. Derginin ilk sayısında iki soru karşımıza çıkmaktadır. İlki, "Müslümanların düşkünlüğünün nedenleri nelerdir?" İkinci soru ise "Müslümanları bu durumdan kurtaracak en etkili önlemler nelerdir?". Abdullah Cevdet bu sorulara cevap olarak "*Geri kalışımızın nedeni Asyalı kafamız, yozlaşmış geleneklerimizdir. Bizi yenen güç, bizim görmek istemeyen gözlerimiz, düşünmek istemeyen kafalarımızdır. Bizi geride bırakan, bırakmaya devam edecek, gelecekte de*

³¹⁷ Mardin, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, s. 225.

³¹⁸ Zürcher, Türkiye'nin Tarihi, s. 194.

³¹⁹ Ekrem Işın, "Osmanlı Materyalizmi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 367-368.

³²⁰ Abdullah Cevdet, "Kastamonu'da Kurun-u Vusta", *İçtihad*, No: 58, 14 Mart 1329, s. 1272-1274.

birakacak olan güç dünya işlerini hükmü altına alan din-devlet bileşimi sistemidir."³²¹ Demişti. Abdullah Cevdet'in sorulara vermiş olduğu cevap, onun değişim noktasındaki düşüncesini açık bir şekilde bize göstermektedir. Hanioglu, Abdullah Cevdet'in Osmanlı Devleti'nin son dönemi ve Cumhuriyetin ilk yıllarında dine karşı muhalif söylemleri ve Batılılaşma konusundaki fikirleri her ne kadar sağlam bir temele dayanmasa da toplum üzerinde oldukça yapıcı bir etkiye sahip olduğunu, bu etkiyi, Cumhuriyeti kuranların gerçekleştirmiş olduğu devrimler içerisinde görmenin mümkün olduğunu ifade etmiştir.³²² Tam olarak Batılılaşma hareketini, köktenci bir fikriyata taşıyan Abdullah Cevdet, döneminin özellikle muhafazakâr entelektüelleri tarafından çok sert bir şekilde eleştirilmiştir. Bunun yanında Batıcı kadronun içerisinde yer alan diğer aydınların bir kısmı da Abdullah Cevdet'in Batılı filozoflardan etkilenerek ortaya koymuş olduğu fikirlere karşı çıkmışlardır ve bu durum Batıcı kadronun da tam anlamıyla bir birlik sağlayamamasına sebep olmuştur.

2.2.3.2. Celal Nuri

Abdullah Cevdet'in ardından, Batıcı kadronun önde gelen şahsiyetlerinden birisi de Ahmet Emin Yalman'ın "*değerleri olan hoş, fakat garip bir adamdı.*"³²³ Olarak tanımladığı Celal Nuri olmuştur. Asıl mesleği avukatlık olan Celal Nuri, Meşrutiyet döneminde fikir insanı olarak siyasi hayatın önde gelen şahsiyetlerinden birisi olmuştur. Gazeteciliğe önem veren Celal Nuri, bu mesleğe ilk olarak 1909 senesinde *Le Courier d'Orient* gazetesinde başlamış, ilerleyen süreçte *Tanin*, *İkdam* ve *Hak* gazeteleri ile *Hürriyet-i Fikriye*, *İctihad* dergilerinde yazılarını paylaşmaya başlamıştır. Diğer taraftan da sahibi olduğu *Atı-İleri* gazetesi 1 Ocak 1918 tarihinden itibaren yayın hayatına başlamış ve Celal Nuri'nin asıl düşüncelerini paylaştığı ve kendisi ile özdeşleşmiş olan bir basın-yayın organı olmuştur.³²⁴ Celal Nuri özellikle kadın meselelerine yoğunlaşmıştır. Celal Nuri kadın meselesini basit bir tartışma konusu olmaktan daha çok devletin yıkılması sorunsalı ile aynı doğrultuda değerlendirilmiştir. Gelenekler, aile kurumu, kadınların toplumsal hayattaki konumları ve sorunları, ahlaki kuralların eskisi gibi uygulanamaması ve genel anlamda toplum üzerinde tüm bireylerin bir arada

³²¹ Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s. 412.

³²² Hanioglu, Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, s. 394-395.

³²³ Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1888-1922)*, (Yay. Haz. Erol Şadi Erdinç), Cilt: 1, Pera Yayıncılık, İstanbul, 1997, s. 366.

³²⁴ Recep Duymaz, "Celâl Nuri İleri", *TDVİA*, Cilt: 7, TDV Yayınları, Ankara, 1993, s. 242-243; Hatice Çöpel, "Celal Nuri İleri'nin Din Anlayışı", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Konya, 2010, s. 7.

yaşamasını sağlayacak olan etik kuralların işlevini yitirmesi ve atâlet duygusunun sebep olduğu başarısızlıklar, devletin yıkılmasının önünü açmıştır.³²⁵ Bu düşünceler, Celal Nuri'nin fikirlerinin özünü oluşturmaktadır.

Batı'ya yönelme hususunda ise Celal Nuri Avrupa'nın, Osmanlı Devleti ile tarihte hiçbir zaman dost olmadığını ve olamayacağını ancak buna rağmen Batı tarzı modernleşmenin, Batı'ya rağmen devam ettirilmesinin gerekliliğini savunmuştur. Celal Nuri, uygarlığı “*teknik ve gerçek*” olmak üzere iki kısma ayırmıştır. Batı'nın teknik anlamda medeniyetin zirvesine ulaştığını ancak gerçek olarak medeniyete henüz erişemediğini ve buna asla erişemeyeceğini ileri sürmüştür. Ayrıca teknik anlamda medeniyetin farklı medeniyetlere intikal edebileceğini söylerken gerçek anlamdaki medeniyetin herhangi bir başka uygarlığa geçemeyeceğini de ifade etmiş ve bu noktada Osmanlı modernleşmesini sağlayan devlet adamları ve entelektüellerin iki olguyu aynı sayarak bir yanlışlık içerisine düştüklerini belirtmiştir. Bu yanlışlığın ise Batı'dan sadece teknik anlamdaki uygulamaların alınması yerine dinin kurallarını göz ardı ederek, tamamen bir Batılılaşma hareketine girişilmesinden kaynaklandığını savunmuştur.³²⁶ Bu problemler ilerleyen süreçte, din-modernleşme bağlamında, Abdullah Cevdet-Celal Nuri özelinde olmak üzere Batıcı kadronun kendi aralarında ayrılıklar yaşamasına sebep olacaktır.

Celal Nuri, toplumun düzelmesi ve modernleşmenin sağlam bir zemine oturması için “aile kurumu” ve “kadın” konuları üzerinde durulmasını gerektiğini ifade etmiştir. Celal Nuri'ye göre Avrupa'nın günümüzdeki görüntüsüne gelmesinde aile ve kadın önemli rol oynarken, Osmanlı Devleti'nde ise aile ve bu noktada kadınlar toplumsal ve hukuksal anlamda geri planda bırakılmış, hor görülmüş ve eğitim konusunda gereken destek verilmemiştir. Bu sebeple ilk olarak aile ve kadın üzerinde bir modernleşme olması gerektiğini savunmuştur. Bu bağlamda Celal Nuri, kadınların toplumda daha aktif bir yer alabilmesi için annelik eğitiminin ve evin yönetilmesi gibi hususlarda Batı'nın örnek alınması gerektiğini açıklamıştır.³²⁷

Abdullah Cevdet'in aksine materyalizm ve felsefi düşüncelere karşı çıkan Celal Nuri, İslam Dini'ni ilerlemenin anahtarı olarak görmüştür. Evrenin oluşumu noktasında tüm uğraşların gereksiz olduğunu vurgulayan Celal Nuri bilimsel olarak kanıtı olan tüm

³²⁵ Necmi Uyanık, “Batıcı Bir Aydın Olarak Celal Nuri İleri ve Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türk Kadınına Bakışı”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 36, Konya, 2014, s. 139.

³²⁶ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 234; Hanioglu, *Baticılık*, s. 1386.

³²⁷ Uyanık, *Batıcı Bir Aydın Olarak Celal Nuri İleri*, s. 140.

olguların İslamiyet'in varoluşsal ruhuna aykırı olamayacağını belirtmiştir. Bunun yanında İslamiyet'in toplum tarafından daha anlaşılır bir sistematik boyut ortaya koymak için inanç esasları ve tekrar oluşturulacak yeni anlayış biçimi gerektiğini de ifade etmiştir. Bu noktada Celal Nuri, geleneksel tutumların dinin önüne geçtiğini ve insanlara İslamiyet'in gerçeklerini anlatarak, analitik düşüncenin oluşmasını ancak reformist düzenin de devlet üzerinde yerleştirilmesinin sağlanabileceğini belirtmiştir.³²⁸

Celal Nuri, Batılılaşmayı iki farklı eksen çerçevesinde değerlendirmiştir. Ortaya koymuş olduğu düşünce, Batı'nın teknik ilerlemesini örnek alıp geriye kalan yönlerini göz ardı etmek olmuştur. Bir taraftan dönemin konjonktürü gereği Batı'nın sadece somut olarak görülen ilerleme noktalarını uygulamak ilkesini savunurken, diğer taraftan da bu noktaları İslamiyet'in ortaya koymuş olduğu bilimsel gerçekler ile birleştirerek bir çağdaşlaşma güdüsünün oluşturulabileceği düşüncesini savunmuş ve bu durum Abdullah Cevdet'in öncüsü olacağı "*Tam Batıcılar*" ile Celal Nuri'nin oluşturacağı "*Kısmi Batıcılar*" şeklinde iki hizbin ortaya çıkmasına sebep olacaktır.

2.2.3.3. Kılıçzade Hakkı

Bir diğer Batıcı entelektüel ise Kılıçzade Hakkı'dır. Abdullah Cevdet gibi yetiştiği dönemin popüleriter akımlarını benimseyen Kılıçzade Hakkı özellikle okumuş olduğu Mühendishane-i Bahri Hümayun'da biyolojik materyalizm üzerine yoğunlaşarak, Materyalizm fikrini benimsemeye başlamıştır. Bu eğilimin yanı sıra özellikle dini hususlarda ise Ömer Hayyam'ın ortaya koymuş olduğu düşüncelerden de etkilenmiştir. Gerçek ismi İsmail Hakkı olan Batıcı entelektüel, *İçtihad* Dergisi'nde görüşlerini paylaşmaya başladıktan sonra diğer aydınlar ona "Kılıçzade" takma adını vermişlerdir. Özellikle 1912 yılında gerçekleşen Balkan Savaşları'nda devletin aldığı mağlubiyetler, Kılıçzade Hakkı tarafından *İçtihad* dergisinde eleştiriye uğramıştır. Bu eleştirilerini "Pek Uyanık Bir Uyku" başlıklı yazısında paylaşmıştır.³²⁹ Kılıçzade Hakkı tarafından paylaşılan bu düşünceler aynı zamanda Batıcı aydınların savunmuş oldukları düşüncelerinin de ortak bir programı olarak görülmektedir. Peyami Safa'nın aktardığına göre bu yazıların genel mahiyeti;

³²⁸ Bolay, Türk Düşünce Tarihi, s. 541-543; Duymaz, Celâl Nuri İleri, s. 243.

³²⁹ Celal Pekdoğan, "Kılıçzâde Hakkı (1872-1960)", *TDVİA*, Cilt: 25, TDV Yayınları, Ankara, 2002, s. 415; Ramazan Altıntaş, "Kılıçzâde hakkı ve projesi", *Eskiye Dergisi*, Sayı: 8, Kış 2008, s. 93-94.

“1- Bütün şehzadelerle veliahtların tedris ve terbiyelerine son derece dikkat edilecek, zencilerin ve harem ağalarının aptalca telkinlerine nihayet verilecek. Genç şehzadeler umumiyetle orduya sokulup orada terakki edecekler.

2- Padişahın bir tek zevcesi olacak, cariye istifraş etmeye hakkı olmayacaktır.

3- Fes kâmilten defedilip, yerine yeni bir serpuş kabul olunacaktır.

4- Mevcut kumaş fabrikaları genişletilecek ve yenileri de açılacaktır. Padişah ve hanedanı saltanattan itibaren bütün nazırlar Ayan ve Mebusan azalarıyla erkân, ümera ve zabitan ve bütün memurlar, askerler ve fabrika ameleleri bu fabrikaların mamulâtından giymeye mecbur tutulacaktır. Ahali de gerek gazeteler ve gerek mektepler vasıtasıyla teşvik edilerek yerli mallarımızın sürümü çoğaltılacaktır.

5- Kadınlar diledikleri tarzda giyinecekler, yalnız israf etmeyeceklerdir. Polisler softalar ve arabacı makulesi kimselerle külhan beyler, kadınların giyinmelerine katiyen müdahale edemeyeceklerdir. Şeyhülislâm efendiler de çarşafalara dair beyannameler imlâ ve imza etmeyeceklerdir. Polisler kadınların işine, ancak ve ancak münasebetsiz ve âdabı umumiyeyi muhil ahvalde müdahale ve bu vazifelerini büyük bir nezaketle ifa edeceklerdir. Kadınlar vatanın en büyük velinimetini sayılarak kendilerine erkekler tarafından o yolda hürmet ve riayet gösterilecektir.

6- Kadınlar ve genç kızlar, Müslüman ve Boşnak ve Çerkezler de olduğu gibi, erkekten kaçmayacaklardır. Her erkek gözüyle gördüğü, tetkik ettiği, beğendiği ve seçtiği kızla evlenecektir. Görücülük âdetine nihayet verilecektir.

7- Kızlar için diğer mekteplerden başka bir de Tıbbiye Mektebi açılacaktır.

8- Birer tembellik yuvası olan bütün tekkeler ve zaviyeler ilga olunarak varidat ve tahsisatları kesilip maarif bütçesine ilâve edilecektir. Babadan kalma birkaç beylik kelime ve tâbirle “hu, eyvallah erenler...” den ibaret sözlerle şimdiye kadar halkı fikren ve ilmen zarara sokanlara hiçbir şey verilmeyecek, kendileri çalışıp kazanmaya mecbur tutulacaktır. Bunlardan üfürükçülük edenler, kalleslikle ötekini berikini dolandıranlar cezaya çarptırılacaklardır.

9- Bütün medreseler ilga edilecektir. Süleymaniye Medresesi yerine Collège de France tertibinden bir ulûmu edebiye medresesi yapılacağı gibi Fatih Medresesi yerine Ecole Polytechnique tarzında diğer bir medresei âliye vücade getirilecektir.

10- Sarık sarmak ve cübbe giymek yalnız ulemayı kirama tahsis edilecek, mekâtibi âliye diniyyeden şahadetnamesiz olanlar, tefsir ve hadisi şerif gibi sair din bilgilerinden haberi olmayanlar bu kisvelere bürünemeyeceklerdir.

11- Evliyaya nezirler yasak edilecek, bu gibi teberrular Donanma ve Müdafaai Milliye Cemiyetleri kasalarına girecektir.

12- Okuyucular, üfürükçüler, sıtma bağcılar ilâh... kâmilten tenkil edilerek sıtmaya yakalananlar mutlaka sulfato içmeye mecbur tutulacaklardır. Yenicami Meydanı'ndaki o mahud pis, murdar, müstekreh resmî ve alenî başa okuyucular ve üfürükçüler defedilecektir.

13- Ahalinin şeri şerife mugayir bazı itikadları tashih olunacaktır. Meselâ softaların ve cahil şeyhlerin söyledikleri: “Canım, dünya fanî değil mi ya? Aza kanaat edip cemi mal etmeyiniz, Ahirette o altınlar hep derilerinize yapışacaktır.” gibi herzelere ve maskaralıklara kimsenin inanmaması, bilâkis, israf etmemek şartıyla çalışıp kazanması, zengin olması ve para sarfetmeye alışması temin olunacaktır. Binaların üstüne asılan “Ya hafız” levhası altına bir de herhangi bir sigorta kumpanyasının levhası asılacak ve yangından kurtulmak için bundan böyle hep kâgir ev yaptırılacaktır.

14- Her mahallede mektebe gitmemiş veya gidememiş yaşlılar için amelî mektepler açılacaktır.

15- Lisancılardan ve ediplerden mürekkep bir ilim heyeti tarafından büyük bir Osmanlı lügati telif edilecektir. Lisan, Osmanlı lisanı olarak muhafaza edilecek ve Turan lisanına avdet edilmeyecektir. Osmanlı lisanının kendine mahsus bir sarfî nahvî (dilbilgisi) da olacaktır. Osmanlıca öğretmek için hiç kimse Osmanlıca'nın ihtiyacından fazla Arabî ve Farisî tahsiline mecbur olmayacaktır.

16- Osmanlılar hükûmetten ve ecnebilerden hiçbir şey beklemeyecekler, yollarını, köprülerini, limanlarını, şimendiferlerini, kanallarını, vapurlarını, fabrikalarını kendi teşebbüs ve faaliyetleriyle vücude getireceklerdir.

17- Arazi ve Evkaf Kanunlarından başlanarak bütün kanunlar ıslah edilecektir.³³⁰

Hanioglu'na göre Kılıçzade Hakkı tarafından ortaya konulan bu düşünceler Atatürk dönemi Türkiye'sinin oluşturmuş olduğu modernleşme fikrinin ortaya çıkışında rol

³³⁰ Maddeler Peyami Safa'dan aynen aktarılmıştır. Safa, Türk İnkılâbına Bakışlar, s. 39-41.

model olmuştur.³³¹ O dönem için olağandışı olarak görülen bu felsefi düşüncelerin, Batıcıların genel olarak devletin modernleşmesi noktasında ve dönemin şartlarında önemli olduğu gözükmektedir.

2.2.3.4. Baha Tevfik

Batıcı aydın olarak adlandırabileceğimiz bir diğer entelektüel ise lise yıllarında Fransızca öğrenmiş ve bunun neticesinde daha o dönemde her anlamda yüzünü Batı'ya çevirmiş ve Batı'nın bir gereksinim olduğunu fikir edinmiş olan Baha Tevfik'tir. Ülken'e göre Baha Tevfik, II. Meşrutiyet dönemi içerisinde düşüncelerini paylaşmış olduğu tüm basın yayın organları ile kısa sürede yeni bir fikir dünyası meydana getirmiştir. Ayrıca Ülken'e göre Tanzimat döneminden itibaren Doğu-Batı ekseninde gidip gelen ve iki eksenden birisini net olarak benimseyemeyen entelektüellerin aksine Baha Tevfik salt olarak Batı ile ilgilenmiştir.³³² Hatta öyle ki daha liseye devam ederken "*Biraz Felsefe*" isimli eserini oluşturan makalelerini lise döneminde yazdığı ve yine 1904 senesinden itibaren İzmir gazetesinde paylaşmış olduğu felsefi düşünceleri ile Baha Tevfik'in düşüncelerinin zemininin daha küçük yaşlarda oluştuğunu görmekteyiz.³³³ Genç yaşlarda Batılı filozofların düşüncelerini benimsemesi kendisini dinden uzaklaştırmış ve diğer Batıcı aydınlarda olduğu gibi Materyalist düşünce yapısına sahip olmasına neden olmuştur. Felsefi düşüncelere yoğunlaşan Baha Tevfik bu minvalde "*Teceddüd-ü ilmî ve felsefi kütüphânesi*"ni meydana getirmiştir. Bu kütüphane vasıtasıyla 11 ciltten oluşan felsefi eserler yayınlamıştır. Bu kütüphanede kendi fikirlerinin yer aldığı *Felsefe-i Ferd*, *Teceddüd-ü ilmî ve edebî*, *Feminizm*, *Psikoloji* gibi eserler yayınlamıştır. Diğer taraftan Alman biyolog Ernest Haeckel tarafından kaleme alınan *Kâinatın Muammaları* adlı eserin çevirisini Türkiye'de ilk "felsefi dergi" özelliği taşıyan Felsefe Dergisi'nde neşretmiş, Alman düşünür Louis Büchner tarafından meydana getirilen *Madde ve Kuvvet* isimli eserin tamamını çevirmiş ve neşretmiştir.³³⁴ Diğer taraftan da Baha Tevfik politik ve gündelik yaşama dair olayları hiciv yöntemi ile yazılarında paylaşmıştır. İlk olarak Meşrutiyetin ilanı ile birlikte *11 Temmuz* isiminde bir gazete çıkarır. Ancak siyasi içerikli yazılarından dolayı gazetenin yayınlanmasını yasaklatır ve ardından yayımlandığı süre boyunca farklı isimler ile çıkarılan *İzmir* gazetesinde yayın yapar ancak bu gazete de bir

³³¹ Hanioglu, Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, s. 375.

³³² Ülken, Çağdaş Düşünce Tarihi, s. 233.

³³³ Rıza Bağcı, *Baha Tevfik'in Hayatı Edebî ve Felsefî Eserleri Üzerinde Bir Araştırma*, Kaynak Yayınları, İzmir, 1996, s. 14-15.

³³⁴ Ülken, Çağdaş Düşünce Tarihi, s. 234.

süre sonra kapanır. 1910 yılında *Tenkît* gazetesinde eleştiri nitelikli yazılar kaleme alan Baha Tevfik aynı yıl içerisinde *Teşvik*, *Piyano*, *Eşşek isimli* mizah üzerine kurulmuş olan gazetelerde bu nitelikteki yazılarını sürdürmüştür. 1911 yılında yayınlamaya başladığı *Düşünüyorum* isimli gazete de uzun ömürlü olmamış ve bu gazete de kapatılmıştır. Bu gazetelerin kısa ömürlü olmasının sebebi ise Baha Tevfik'in bu süreç içerisinde siyasi hayata dâhil olmaması, eleştirilerini sert bir biçimde dile getirmesi ve ayrıca İttihat ve Terakki yönetimi ile uyuşamamasından kaynaklanmıştır.³³⁵

Baha Tevfik dönemin diğer aydınlarını da muhtelif yönlerden diyalektik sorunsallar çerçevesinde eleştirmekten çekinmemiştir. Ali Kemal'i dini kaynakları esas alan "ferdî ve içtimaî ahlâk" konuları üzerinde duran "*İlm-i Ahlak*" isimli eserinden dolayı, felsefenin özünü yanlış anladıklarından dolayı ve kendilerini filozof olarak nitelediklerinden dolayı da Rıza Tevfik ve Şehbenderzade Ahmet Hilmi'yi eleştirmiştir. Ayrıca Raif Necdet, Ziya Gökalp, Mehmet Rauf ve Ahmet Haşim gibi diğer aydınları da farklı sebeplerle eleştirmiştir.³³⁶

Baha Tevfik'in ortaya koymuş olduğu yayınlar ve eleştirilerin tümü ona göre felsefenin doğru şekilde anlaşılması gerektiği için yapılmıştır. Çünkü Baha Tevfik, felsefeyi dün ve gelecek arasında her zaman bir köprü vazifesinde görerek, felsefenin ileriye dönük bir bilim dalı olduğunu belirtmiştir. Baha Tevfik'e göre insani vicdan ve ahlak noktasında olan her şey boştur. Bu minvalde Baha Tevfik, ahlak tanımayan ve Friedrich Nietzsche'nin en önemli temsilcilerinden olan "İmmoralizm"i formüle etmiştir.³³⁷ Genç yaşta vefat etmesine karşın, döneminin belki de en korkusuz ve hiciv noktasında öne çıkan entelektüellerinden birisi olmuştur. Bu özellikleri ise onun deyim yerinde ise "anarşist" bir kişilik olarak tanınmasına sebep olmuştur.

Görülmektedir ki entelektüeller belli bir isim ile belirlenmiş hizip altında yer almalarına karşın her biri farklı bir sistematik çerçevesinde çözüm yolları aramışlardır. Entelektüeller arasında salt olarak Batı'yı örnek alma durumu hâkim olsa da bu örnek alma biçimi her aydın tarafından farklı şekilde sunulmuştur. Dönem içerisinde ortaya çıkan farklı fikir akımlarına karşı bir antitez oluşturma noktası ile ortaya çıkan Batıcılar, kendi aralarında da belli noktalarda anlaşmazlıklar yaşamışlar ve bu durum gruplaşmalar

³³⁵ Bağcı, Baha Tevfik'in Hayatı, s. 19-31.

³³⁶ Faruk Öztürk, "Baha Tevfik'in Dil ve Felsefe Sorununa Yaklaşımı ve "Felsefe Kamusu" *Kebikeç Dergisi*, Yıl: 6, Sayı: 12, 2001, S. 6-7.

³³⁷ Abdullah Uçman, "Bahâ Tevfik", *TDVİA*, Cilt: 4, TDV Yayınları, Ankara, 1991, s. 453.

şeklinde bölünmeleri de beraberinde getirmişlerdir. Batıyı algılama şekilleri üzerine araştırmacılar aşırı ve ılımlı olmak üzere Batıcı aydınları iki farklı grupta nitelemişlerdir. Abdullah Cevdet'in liderliğini yapmış olduğu “*Aşırı Batıcılar*” ve karşı tarafta ise Celal Nuri İleri'nin başını çektiği “*İlimli Batıcılar*” ismi ile birbirinden bazı hususlarda ayrılmış iki farklı hizip meydana getirmiştir.

2.3. Batıcıların Benzeştikleri ve Ayrıştıkları Yönler

Batıcı entelektüeller, oluşturmuş oldukları plan ve program neticesinde Batı'nın rol-model olarak alınmasının bir gereklilik olduğuna inanmışlardır. Bu entelektüeller genel mahiyette aynı doğrultuda bir düşünsel sistemin oluşması için bir araya gelmişler, Batı ile ilişkilerin doğru bir zeminde yürütülmesi amacıyla inanmış oldukları düşünce sistemini farklı yollar vasıtasıyla kamuoyu ile devamlı şekilde paylaşmışlar ancak bu şahsiyetlerin gelenek-din bağlamı çerçevesinde farklı ideolojik düşüncelere sahip olmaları da onlar için bir problem oluşturmuştur. Bu noktada Batıcılığın düşünsel olarak Osmanlı devlet sistemine uyarlanması ve büyük ölçüde toplumun bu çizgide bir reform ile yenilenmesi entelektüellerin ilk ve değişmez fikir birliğini oluşturmaktadır. Batıcı aydınların bir diğer fikir birliği yaptığı husus ise toplumun Batıcılık düşüncesinin bir ideolojik tasavvurdan daha çok toplum üzerinde beklenen değişikliği göstermemesinin sebebini, ananevi normlar ve yapılan dönüşümlerin taklitten öteye gidememesi olarak görmeleridir. Bu bağlamda bir taraftan geleneksel değerlerin zamanın ruhuna uymamasından dolayı terk edilmesi düşüncesine hâkim olunurken diğer taraftan ise dönüşüm hareketlerinin taklit olmaktan çıkarılıp toplum için faydalı bir harekete dönüştürülmesi fikrini savunmuşlardır. Aydınlar diğer taraftan dine ilk olarak direkt karşı çıkmayıp, İslami kuralların toplumsal bazda faydalı olacağını düşünerek bu kurallardan faydalanılması gerektiğinde de ilk olarak mutabık olmuşlar ancak ilerleyen süreçte Abdullah Cevdet'in din üzerine yaptığı eleştirilerin şiddetinin artması ile aydınlar bu konuda fikir ayrılığına düşmüşlerdir.

Bu düşüncelerin yanında Batıcılar'a göre yine ananevi normların sebebiyet verdiği “özel girişim”in oluşturulması gerektiği olmuştur. Hanioglu'nun ifadesine göre Batıcı entelektüellerin ortak bir idealde birleşmelerinin en önemli yanı değişmez gerçekliğine rağmen toplumsal değerleri reddeden bir birey profili meydana getirme düşüncesi olmuştur.³³⁸ Bu bağlamda Tunaya'nın kısa ve öz olarak Batıcı aydınların ortak düşünce sistemlerine yönelik “*Batı'nın ekonomik ve sosyal hayatını almak, bunun yanında*

³³⁸ Hanioglu, Batıcılık, s. 1384-1385.

Osmanlı toplumunu ilim ve teknik bakımından teçhiz etmek”³³⁹ İfadesi bu şahsiyetlerin diğer bir birleştirici sebebi olmuştur.

Batıcı aydınlar belirtmiş olduğumuz hususlarda aynı minvalde bir duruş sergilemelerine rağmen genelden daha çok ayrıntılar noktasında birbirinden farklı fikirler ortaya koymuşlardır. Aydınların farklı düşünceleri ifade etmeye başlamaları, kendileri arasında da bir dizi polemik de beraberinde getirmiş ve bu polemikler de kendi içlerinde fikrî ayrılıklara dönüşmüştür. Bu durumun neticesinde ise “Aşırı Batıcılar” ve “İlimli Batıcılar” şeklinde iki farklı Batıcı aydın grubu meydana gelmiştir. Bu noktada Batı’nın ahlaki kurallarının alınmasının gerek olmadığını sadece devletin gerisinde kalmış olduğu teknik ilerlemelerin alınmasının yeterli olduğunu savunan Celal Nuri’nin liderliğinde oluşan İlimli Batıcılar’a karşı; Batı’nın topyekûn olarak örnek alınması gerektiğini savunan ve bu düşünce sisteminin başından beri en önemli temsilcisi konumunda olan Abdullah Cevdet’in başında bulunduğu Aşırı Batıcılar adında diğer bir Batıcı aydın grubu oluşmuştur.

Bu süreçten itibaren Aşırı Batıcılar, *İctihad* dergisinde düşüncelerini paylaşmaya devam ederken, Kısmi Batıcılar ise *Serbest Fikir* isminde bir dergi neşrederek düşüncelerini artık bu yayın organında paylaşmaya başlamışlardır.³⁴⁰ Farklı basın organlarında birbirlerini farklı konularda tenkit etmeye başlamışlardır. Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyât-ı Osmanîye* ve *Mukaddesât-ı Tarihiyye* isimli eserinde, geleneksel yapının ve İslam dininin kurallarını gözetir bir Batılılaşma yoluna gidilmesi gerektiğini vurgulayarak bir anlamda Biyolojik Materyalizmi düşünce yapısının temel dinamiği haline getiren özellikle Abdullah Cevdet’e karşı fikir ayrılığını bu eserinde başlatmıştır diyebiliriz. Buna karşılık Abdullah Cevdet ise Celal Nuri’ye yönelik olarak Batılılaşmaya direnç göstermek Osmanlı toplumunun lehine olacak bir durum olamayacağını, Batı’ya karşı düşmanlık değil aksine yakın ilişkiler kurmak zorunluluğunu dile getirmiştir. İkili arasındaki en bariz ayrılık birbirlerine karşılıklı şekilde yazmış oldukları iki yazıda görülmektedir. Celal Nuri yazmış olduğu bir yazısında Batılı devletlere yönelik düşüncelerine binaen şöyle bir yorumda bulunmuştur:

“Evet! Husumet bülend (yüksek) ve ulvi bir haslettir düşmana... Her şeye karşı kıyam (ayaklanma) ve isyan ediyorum. O galeyanlı zamanda yalnız bir

³³⁹ Tunaya, Batılılaşma Hareketleri, s. 79.

³⁴⁰ Hanioglu, Batıcılık, s. 1386.

secie-i necibinde münceli oluyor (ortaya çıkıyor): Husumet!.. Bizim medar-ı bekamız, bâdî'i felahımız (kurtulmaya yol açan) asıl ittikamız (dayanağımız) bu husumet olacaktır... Dünya bizim hasmımızdır. Alem-i küfr aleyhimizedir. Binaenaleyh biz, bizden başka hiçbir kimsenin lehinde olamayız. Avrupaya muhabbet tasavvur edebileceğim zamanen eşna (en çirkin)dır. Japonya da derkar (malum) olan kuvvet ve celadetini Avrupaya hasım olmaktan alır.”³⁴¹

Söylemi Celal Nuri tarafından her şeyi ile Avrupa'nın örnek alınmasını ifade eden Abdullah Cevdet'e karşı Avrupa'nın aslında bir düşman olduğunu ve buna rağmen Avrupa'dan gerekli olan şeylerin alınması gerektiğini ifade etmiştir. Bu eleştiriye mukabil Abdullah Cevdet ise kaleme aldığı yazısında şöyle bir cevap vermektedir:

“Celal Nuri Bey “zan etmeyiniz ki Türkiyenin, Türkler, Müslümanlar, hayatlarının nefsi vapesin (son nefes)inde bulunuyorlar” diyor. Evet Türkler, Müslümanlar Türkiye hayatlarının son nefeslerinde değildirler. Celal Nuri Beyin bu içtihadını kabul ederiz. Celal Nuri Bey bir mezhebi husumet vaaz ediyor. İşte burada tahrir arkadaşımдан şiddetle ayrılıyorum. Benim neşrolduğum ve İctihadın esası neşrine hadim olduğu mezhep, husumet üzerine değil muhabbet üzerine müesses(kurulu)dir. Benim itikad ve içtihadımca muhabbet, husumetten daha kuvvetli ve daha müstemirr (sağlam), daha feyyaz (verimli)dır.”³⁴²

Celal Nuri'ye yönelik Avrupa'ya bakış noktasında tam tersi şekilde hareket edilmesinin daha uygun olduğunu ifade etmiştir. Husumet-muhabbet görüşü en net ayrımı meydana getirmiştir. Diğer taraftan da Aşırı Batıcılar grubunda yer alan Kılıçzade Hakkı ile Celal Nuri arasında bir takım anlaşmazlıklar meydana gelmiştir. Bu anlaşmazlıklar genellikle din üzerinden meydana gelmiştir. Celal Nuri bir makalesinde, Hz. Peygamber için herkesi birleştirici bir şahsiyet olduğunu ifade ederken, Kılıçzade Hakkı bu ifadeyi eleştirerek Hz. Peygamber'in sadece Arap kavminin liderliğini yaptığını ileri sürmüştür. Diğer taraftan da Kılıçzade Hakkı, dinin bir amaçtan daha çok toplumu dönüştürmede kullanılabilir bir

³⁴¹ Celal Nuri, “Şime-i Husumet”, *İctihad*, Cilt: 4, Sayı: 88, 9 Kânunusani 1329, s. 1949-1951.

³⁴² Abdullah Cevdet, “Şime-i Muhabbet: Celal Nuri Bey'in Geçen Nüşhadaki (Şime-i Husumet) Makalesine Cevap, *İctihad*, Cilt: 4, Sayı: 89, 16 Kânunusani 1329, s. 1979-1984.

vasıta olduğunu ifade ederek, dinin yer aldığı bir yenilenme hareketi ile devletin bulunduğu durumdan kurtulamayacağını belirtmiştir.³⁴³

Entelektüelleri temel olarak bir araya getiren sebep, devletin bulunduğu durumdan çıkarılması düşüncesi olmuş, devletin bu duruma gelmesinin önündeki en etkili engel ise ilk olarak entelektüellerin tümünün birleştiği hususlar geleneksel sistemin çağın gerekliliklerine uymaması ve bu konuda etkin şekilde bir çalışma yapılmıyor oluşudur. Bununla birlikte ilerleyen süreçte Abdullah Cevdet özelinde Aşırı Batıcılar, kendi düşünsel sistemlerini Batılı aydınların eserlerini inceleyerek oluşturmuşlar ve bu durum onların dine ve gelenekselliğe hiç alışık olunmayan şekilde eleştirileri beraberinde getirmiştir. Bu eleştiriler ise Celal Nuri özelinde Kısmi Batıcılar tarafından tepki ile karşılanmış ve Batıcılar diğer fikir akımları ile fikirsel anlamda mücadele etmenin yanında kendileri de aralarında düşünsel mücadeleye başlamışlardır. Bu durum göstermektedir ki o dönemin içerisinde farklı ideolojik grupların meydana gelmiş olmasına karşın salt anlamda aydınlar içerisinde buldukları düşünsel ideolojilere de eleştirel yaklaşmışlardır.

2.4. Batıcılık Karşıtı Cephe

Batıcı aydınların ortaya koymuş oldukları fikriyatları karşıt olan entelektüeller, siyaset ve basın alanında aktif şekilde yer almışlardır. Bu durum ise hem siyasi mecrada hem de tabii olarak basın alanında çok yönlü tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda karşıt entelektüellerin kim oldukları, yer aldıkları siyasi hareketler ve basın yayın organlarına yer vermek konumuz itibarıyla önemlidir.

2.4.1. Partiler

Siyasi hareket olarak, Batılılaşma karşısında ve aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin politikalarına karşı "*İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti*" göze çarpmaktadır. Cemiyetin basın organı olan, "*Volkan'ın dini ve siyasi olarak neşri İttihad-ı İslam'a hizmet içindir.*"³⁴⁴ Mottosuyla *Volkan* isimli gazetede ilkelerini ve planlarını siyasi kanunlara değil, İslamiyet'e göre şekillendirdiklerini, ülkenin dini hukuk kuralları çerçevesinde yönetilmesi gerektiğini açıklıyorlardı. Ayrıca bu Cemiyet, özellikle Batıcı bir politika ile kurulduğunu düşündüğü İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Ahrar Fırkası'nın

³⁴³ Taner Aslan, "Garpcılar ve Garpcılar Arasındaki Fikir Ayrılıkları", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Cilt: 14, No: 2, Ekim 2006, s. 633-635; Tunaya, *Batılılaşma Hareketleri*, s. 80-81.

³⁴⁴ *Volkan*, "Açıkça İttihad-ı İslam", Cilt: 1, Sayı: 24, 10 Kânunusani 1324, s. 1.

her ikisine karşı olarak kurulan bir oluşum olmuştur. İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'ni meydana getiren Derviş Vahdeti, dönemin hükümetini ve bürokratlarını “Batılılaşmak” ile suçlamıştır. Jön Türkler bir “Şeytanlar Devri” meydana getirmiş diyen Vahdeti, bu kişileri şu şekilde tarif etmiştir: “*Yalnız dikkat edelim ki, Avrupadan gelmiş dört tane herifi nâşerif, bizi Avrupalıların ahlakiyle mütehallik etmesinler: meselâ kadınlarımızın tedricen çarşaflarını atmak yahut bir Müslüman hürdür, diye meyhaneler, kerhaneler açmak gibi Müslümanlığa yakışmayan şeylerin memleketimizde husulüne meydan vermeyelim.*”³⁴⁵ Derviş Vahdeti'nin bu şekilde tasvir ettiği dönemin idarecilerine karşı olarak, ilkelerini dindar kişiler arasında paylaşıyor ve *Volkan* gazetesi vasıtasıyla mecliste bulunan gelenekçi vekiller ve orduda bulunan alt rütbeli askerler ile düşüncelerini paylaşma imkânı buluyorlardı.³⁴⁶ Bu minvalde, kısa süreli olmasına karşın inandıkları yol doğrultusunda etkin siyaset yapan bu hareket tarihe “31 Mart Vakası” olarak geçen dönemin hükümetine karşı yapılan hareketin baş sorumlusu olarak görülmüş ve kapatılmıştır.³⁴⁷

Batılılaşmaya karşı diğer bir siyasi oluşum İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin politikalarını beğenmeyip, Cemiyetten ayrılan milletvekilleri Miralay Sadık Bey ve Abdülaziz Mecdi Efendi tarafından oluşan Hizb-i Cedit Hareketi olmuştur. Bu hareketin oluşmasına, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yürütmüş olduğu politikaların yanlış olarak görülmesi neden olmuştur. Hizb-i Ceditçiler, muhafazakâr olduklarını söylemelerine karşın İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Garpçı temelli politikalarının yanında İslamcılık üzerine kurulu politikalarını da eleştirmişlerdir. Ancak hareket genel olarak, Cemiyetin Batı'yı temel alan Batıcılık görüşü ile devlet yönetimine karşı çıkmaktaydılar.³⁴⁸ Lewis'in “*muhtıra*” olarak ileri sürdüğü Hizbi Ceditçilerin toplumsal ve siyasi konular üzerine “*Mevadd-ı Aşere (on madde)*” adlı bir tebligat hazırlamışlardır.³⁴⁹ Batıcılık olgusuna karşı olmalarına karşın hazırlamış oldukları bildirin altıncı maddesinde yer alan “*Dinsel ve milli ahlak ve gelenekler "muhafaza" edilmekle beraber, Batı'nın medeni ilerilikleri Osmanlı ülkesinde geliştirilmelidir.*”³⁵⁰ Şeklindeki ifade muhafazakâr bir Batılılaşmanın gerekliliğini belirtmektedir. Cemiyetin fikirlerine karşı çıkan bu hareket, ilerleyen süreçte

³⁴⁵ Tunaya, Batılılaşma Hareketleri, s. 86.

³⁴⁶ Ahmad, İttihat ve Terakki 1908-1914, s. 61.

³⁴⁷ Bu konu üzerine ayrıntılı bilgi “Siyasi Partiler ve Paydaşlar” isimli bölümde verilmiştir.

³⁴⁸ Tunaya, Türkiye’de Siyasal Partiler, (İttihat ve Terakki), s. 215-218.

³⁴⁹ Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu, s. 219.

³⁵⁰ Tunaya, Türkiye’de Siyasal Partiler, (İttihat ve Terakki), s. 216.

İttihatçılara karşı tüm muhalifleri bir araya getirerek güçlü bir muhalefet oluşturacak olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurulmasını sağlamıştır.

2.4.2. Basın Kurumları

Genel hatlarıyla çizilmiş olan II. Meşrutiyet dönemindeki basın hareketleri hiç olmadığı kadar farklı bir noktada yer almıştır. Bu dönemin basın organlarına bakıldığında neredeyse basın yayın faaliyetlerinin tümü bir ideolojik hareketin sözcüsü olarak ortaya çıkmıştır. Ele aldığımız Batıcılık fikrine muhalif olarak önemli ve etkin sayılabilecek yayın organlarının çıktığı görülmektedir. Aslında bu dönem her ne kadar dönemin entelektüelleri bakımından tam olarak bir ideolojik belirginliğin olmadığı bir süreç olsa da basın yayın organları için aynı durum söz konusu değildir. Buradaki önemli husus, entelektüellerin fikirlerinin sabit bir sistem içerisinde yer almamasına karşın yayın organları, dönem içerisinde belirtilen fikir hareketlerinin kati olarak sözcüsü olmuştur. Bu noktada Batıcı aydınlara karşı en kuvvetli tepkiyi İslamcılık çatısı altında toplanan İslamcı aydınlar göstermiştir. Bunun sebebi olarak Batı'da ortaya çıkan özellikle Pozitivizm ve Materyalizm fikir hareketlerinin ve bunun yanında Oryantalizm düşüncesinin İslami fikirlere karşıt düşünce yapısı ve bu hareketlerin Batıcı aydınlar vasıtasıyla dile getirilmesi bunlara İslamcı muhalif söylem ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda İslamcılık hareketi devleti nasıl kurtarabiliriz cevabına çözüm bulmak için oluşan bir fikir hareketi iken diğer taraftan da Batıcılık fikrine karşıt bir ideolojik hareket olmuştur.³⁵¹ İslamcı aydınlar *Sırat-ı Mustakim (Sebilurresad)* Dergisi başta olmak üzere *Beyanu 'l-Hak, İslam Mecmuası, Liva-yı İslam, Volkan, Hikmet, Mektep ve Medaris, Mahfel, İslam Dunyası, Ceride-i Sufiyye, Tearuf-i Muslimin* isimli basın yayın organları da İslamcı yayımlar olmak üzere Batıcılara karşı olan basın kurumları arasında yerlerini almaktadır.³⁵² Bu yayın organlarından *Sırat-ı Mustakim* Dergisi içerik ve yazar bakımından önde gelmektedir. Eşref Edip (yönetmen), Manastırlı İsmail Hakkı, Babanzade Ahmed Naim, Halim Sabit (Şibay), Ömer Ferit (Kam), Mehmet Akif (Ersoy), Şemsettin Günaltay, Ebü'lûla Mardin gibi önemli entelektüellerin yazarları arasında yer aldığı *Sırat-ı Mustakim* dergisi meşrutiyet idaresi gibi batı kaynaklı yönetim biçimleri ile ilgili siyasal bir perspektif de geliştirmişti. Buna göre:

³⁵¹ Adem Efe, "II. Meşrutiyet Dönemi İslamcıları ve Çağdaşlaşma Görüşleri", "Türk Demokrasi Tarihini Anlamanın Bir Aracı Olarak Meşrutiyet", *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 45, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2008, s. 248.

³⁵² Efe, II. Meşrutiyet Dönemi İslamcıları, s. 253

“Kur’an’ın "bütün zamanlar için konmuş, değişmez bir anayasa” olduğuydu. Kur’an, toplum ve siyaset prensiplerinin ilkesi olarak devamlı şekilde bu iki alanda ortaya çıkacak örgütlenme sorunlarına cevap veren bir kaynaktı. İkinci bir ilke, daha Namık Kemal zamanında altı çizilen "meşveret" konusu, danışarak "siyaset etme" ilkesiydi. Her ne kadar bu ilkenin "parlamentolu" rejimlere İslâmî bir destek sağladığı ileri sürülüyorduydu da, bu parlamentoların İslâm’a göre bu dünyada "kanun koyucu" olamayışı -zira tek kanun yapıcı Allah’tır, özde İslâmî demokrasi anlayışına kendi özel damgasını vurmuştur. İslâm’da parlamento, Batı’da olduğu gibi çeşitli kat ve sınıfların temsil edildiği bir "meclis" değil, "gerçek"in araştırıldığı bir danışma organıdır ve bu danışmanların dinbilimlerinde bilgili kimseler olmaları gerekir.”³⁵³

Sırat-ı Mustakim (Sebilürreşad) dergisinin neredeyse her yayınında Batıcı aydınların fikirlerine karşılık fikirlerin neşredildiği görülmektedir. İslamcı aydınlar, *Sırat-ı Mustakim* dergisi vasıtasıyla, hem ılımlı hem de aşırı olarak ikiye ayrılan Batıcı aydınların hepsini eleştirmekten geri durmamışlardır. Bu noktada, dergideki yazılarında İslamcılar, Abdullah Cevdet ve onun ekibinde yer alan Aşırı Batıcılar grubunu toplumun manevi ve ahlaki normlarını yıkmaya çalıştığı gerekçesi ile eleştirirken, Kısmi Batıcıları ise ananevi normlardan ve geleneksellikten faydalanarak ortaya yeni bir değerler biçimi ve hatta bu eleştirilerini daha da ileri götürerek tekrardan yeni bir “din” oluşturma eğiliminde olduklarını belirtmişlerdir.³⁵⁴ Bu noktada Ülkü Gürsoy, İslamcı aydınların Batı’ya karşı daima savunma mekanizması geliştirdiklerini, sürekli olarak cevap verme lüzumu ve eleştiri yapma ihtiyacı duyduklarını belirtmiştir. Gürsoy ayrıca bu eleştirilerin çoğunlukla Kur’an ve hadislere yapılan atıflar ile gerçekleştiğini ifade etmiştir.³⁵⁵

2.4.3. Batıcılık Karşıtı Kişiler

Batıcılık fikrine karşıt anlamda kişi belirtmek mümkün değildir. Çünkü İslamcı aydınlar da, Türkçü aydınlar da ve Meşrutiyet sonrası etkisiz bir fikir akımı olsa da Osmanlılığı savunan aydınların hemen hemen hepsi Batıcılık düşüncesini Pragmatizm çerçevesinde değerlendirmeye almışlardır. İsmail Kara’nın da işaret ettiği gibi ve ayrıca tartışmalarda

³⁵³ Şerif Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, (Makaleler 3), (Der: Mümtaz’er Türköne-Tuncay Önder), İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 18-19.

³⁵⁴ Hanioglu, *Batıcılık*, s. 1387.

³⁵⁵ Gürsoy, “II. Meşrutiyet Dönemi Dergileri”, s. 214-215.

da görüleceği üzere İslamcı aydınlar, “*Batı da kim?*”, “*İslamiyet bugünkü manasıyla bir terakki anlayışına temelden karşıdır*”, “*Batı medeniyetiyle İslam medeniyetinin kaynakları ve yolları ayrıdır, telifleri mümkün değildir.*” gibi ilkesiz şekilde bir Batıcılığa karşı olmamışlardır. Kara burada ayrıca bu kişilerin düşünsel olarak değil şekilsel olarak aslında Cumhuriyet döneminin ortaya koymuş olduğu dönüşümlere karşı olduklarını vurgulamaktadır.³⁵⁶ Ancak İslamcı aydınlar Batıcılık noktasında bir dönüşüme karşı olmasalar da bu fikrin İslami düşünce içerisine nüfuz etmesine karşı çıkmaları Batıcı aydınlar ile karşı karşıya kalmalarına neden olmuştur. Batıcı aydınlar ve Batıcı zihin yapısı ile tartışmalara giren şahsiyetlerden, Derviş Vahdeti, Said Halim Paşa, Eşref Edip (Yönetmen), Manastırlı İsmail Hakkı, Babanzade Ahmed Naim, Halim Sabit (Şibay), Ömer Ferit (Kam), Mehmet Akif (Ersoy), Şemsettin Günaltay, Ebu'lula Mardin, Mustafa Sabri, Musa Carullah, Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, Muhammed Reşid Rıza, İsmail Hakkı İzmirli, Mehmed Ali Ayni isimleri muhafazakâr kimlik taşıırken diğer taraftan da Türkçülük politikası güden Ahmed Ağaoğlu ve Yusuf Akçura'da yine Batıcılık düşüncesine karşı olan şahsiyetler olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁵⁷

³⁵⁶ Kara, İslamcılık Tartışmaları, s. 1412.

³⁵⁷ Şerif Mardin, “İslamcılık”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1400-1404; Kara, İslamcılık Tartışmaları, s. 1407-1416.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ

ENTELEKTÜELLERİ ARASINDA BATICILIK EKSENLİ TEMEL TARTIŞMALAR

3.1. Batıcılar ve Karşıtları Arasındaki Temel Polemikler

II. Meşrutiyet dönemi, Osmanlı entelektüellerinin fikirlerini topluma yansıtma açısından önemli bir süreci başlatmıştır. Meşrutiyet dönemine kadar basın üzerinde işlenen sansür politikası, entelektüellerin düşüncelerini rahat bir şekilde ifade etmelerine olanak vermemiştir. Ancak bu döneme kadar genel olarak idari ve askeri yapılanma üzerinde görülen Batı etkisi artık toplum çizgisinde de kendini göstermeye başlamıştır. Batılı trendleri örnek almaya başlayan Osmanlı toplumu yavaş yavaş Batı eksenli bir dönüşüme başlamış bu durum özellikle muhafazakâr entelektüellerin dikkatini çekmiştir. Bu noktada muhafazakâr entelektüeller, Batı etkisinin toplumun dinamiklerini bozmaya başladığı gerekçesi ve bu gerekçenin meydana gelmesine sebep olarak gördükleri Batıcı entelektüelleri toplumsal nitelikteki konular üzerinden eleştirmeye başlamışlardır. Bu ekseninde gelişen eleştirilere karşılık olarak ise özellikle Batıcı entelektüeller gelenekselliğin ve dinin yanlış yorumlanmasının asıl olarak toplumun ilerleyememesine engel olduğunu ve bu algının değiştirilmesi gerektiğini vurgulamışlardır.

Entelektüeller arasında toplumun temel yapı taşları bağlamında tartışmalar yaşanıyor olsa da ilginçtir ki özellikle eğitim, siyasi ve ideolojik hususlarda zaman zaman aynı söylem içerisinde buldukları görülmektedir. Bu durum aslında entelektüellerin her konuda tam olarak bir karşıtlık yaşamadığını göstermektedir. Yapılan tartışmaların genel mahiyeti, aile kurumu ve eğitim, giyim-kuşam ve günlük alışkanlıklar, ideolojik tartışmalar ve ekonomik gelişmeler şeklindeki meselelerden oluşmuştur.

3.1.1. Aile ve Eğitim

Toplumun temel yapı taşı olan aile olgusu, tarihin her döneminde ve her medeniyet açısından önem arz eden bir yapı olmuştur. Ailenin güçlü olması, güçlü bir toplumsal yapının meydana gelmesini sağlamış ve böylelikle devletin güçlü bir yapı teşkil etmesine ön ayak olmuştur. Bu noktada İslam dini bağlamında Müslüman toplum ve devletler için de aile ve buna bağlı olarak oluşan evlilikler önem arz etmektedir. Doğal olarak Osmanlı Devleti ve toplumu açısından da durum bu şekilde gelişmiştir. Ancak toplum içerisine empoze olmaya başlayan Batı sistemi ve düşüncesi muhafazakâr entelektüellere göre aile

mefhumunun bozulmasına neden olmuş bu bozulmanın ise İslam dinine aykırı olduğunu ifade etmişlerdir. Ayrıca dönemin muhafazakâr çizgideki basın yayın organları da evlilikler noktasında meydana gelen problemlere dikkat çekerek aile biriminin kalıcılığını önde gelen meseleler olarak ele almışlardır.

Buna karşılık Avrupa'nın önemli merkezlerinde gözlemler yapan ve neticesinde Avrupa aile yapısını analiz etmiş olan Türkçü ve Batıcı entelektüeller, Osmanlı aile yapısı ile Avrupa-i aile yapısını karşılaştırarak onlara göre asıl kendi aile yapılarının bozuk olduğu kanaatine vararak savunmalarını bu yönde yapmışlar ve böylece tartışmalar meydana gelmiştir.

Aile konusu üzerine *Sırat-ı Müstakim* dergisi kuvvetli şekilde Batıcılar üzerinde pek çok eleştiri ortaya koymuştur. Bu hususa ilişkin olarak Hasan Hikmet şu söylemde bulunmuştur:

“Medeniyet-i İslamiyye’de, İslamiyet desatir-i ictimâiyyesinin (toplum kuralları) ruhu unutulurak Kuran-ı Kerimler yerine, yabancı teammüller ikame olunmuştur. Bu kıfat bünye-i ictimâiyyemizi, aile teşkilatımızı temelinden sarsmıştır... Ruh medeniyetimize, hassasiyetimiz tevaffuk etmeyen siyaselerin, tekallüyetlerin mülkte kırdığı gündün beri teavvun (yardımlaşma) azalmış, rakaha (ticaret) azalmış, aile hayatı zehirlenmiş, ictimâi tesanüt (dayanışma) parçalanmış, cehalet dahi umumileşmiştir.”³⁵⁸

Hasan Hikmet bu ifadesinde Batı modelinin Osmanlı aile yapısına zarar verdiğini belirtmiştir. Bu ifadeye karşılık olarak Samizade Süreyya *İctihad* dergisinde Osmanlı aile yapısının durumuna ilişkin olarak bir yazı kaleme aldı:

“İngilizlerin “Home Life” diye tebcil ettikleri aile hayatı bizde yoktur. Bu mefkudiyet bizi ne büyük bir mahrumiyete ilkâ ediyor. Babalarımız “The second Creator” halık-ı sani olmakdan mütevellid bir gurur ve azametle ciğerparelerini takdir ve tazire amade. Bizde baba denilince mahilede çatık kaşlı, abus-ı ulvice (asık suratlı), amade-i feveran (şiddete hazır), bütün manası ile azametli bir adam tecessüm eder.”³⁵⁹

Batının aile hayatı ile Osmanlı aile hayatını karşılaştıran yazar, ailenin problemlili bir yapı teşkil etmesinin sebebinin nitelik bakımından iki farklı “baba” tipine bağlamaktaydı.

³⁵⁸ Hasan Hikmet, “İctimâyiatta Garpcılık ve Bozgunculuk”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 21, Sayı: 528-529, 16 Mayıs 1339, s. 62.

³⁵⁹ Samizade Süreyya, “Bizde Aile Hayatı”, *İctihad*, Cilt: 5, Sayı: 108, 29 Mayıs 1330, s. 149.

Samizade Süreyya'ya göre İngiliz “baba” figürü ile Türk “baba” figürünün nitelik bakımından birbirinden farklı olduklarını belirtirken bu noktada Türk “baba” figürünün ortaya koymuş olduğu katı kişiliğin aile birimine zarar verdiğini ifade etmiştir.

Aile olgusunun iç dinamiklerinin kuvvetine yönelik olarak ailenin çok güçlü konu teşkil ettiğine işaret eden Abdullah Cevdet de ifade edilen yorumlara karşın daha farklı bir söylem ile tartışmaya dâhil olmuştur: “*bir milletin tecelliyat-ı hayatiyesinin kaffesi (bütün hayatının kaderi) ancak maişet-i (yaşamı) aileden sudûr eder (meydana gelir).*”³⁶⁰ Nispeten Abdullah Cevdet'in söylemine yakın bir ifadede bulunan Musa Kazım, insanlığın medeniyet hususunda en yüksek konuma gelmesini ve mükemmelliğe erişebilmesinin ilk kaynağını “aile” olarak görmektedir. Diğer taraftan da insanlığın kalıcı olabilmesi için Allah tarafından yasal olarak evliliğin dolayısıyla ailenin gerekliliğini ifade etmiştir.³⁶¹

İslamcı entelektüeller arasında önemli yeri olan Mehmed Akif aile biriminin zedelenmesini farklı bir hususa bağlamaktaydı. Mehmed Akif, son dönemde meydana gelen savaşların kaybedilmesinin Osmanlı demografik ve coğrafi yapısında değişiklikler meydana getirdiğini, bu etkilerin ailelere de yansıdığını ifade ederek, devletin bütünlüğünün tehlikeli arz etmesine yönelik kaleme aldığı bir şiirinde yurtları perişan olmuş ailelerin yeni bir yurt arayışında olduklarını, ailelerin bu şekilde parçalandıklarını belirtmiştir.³⁶²

Batıcı entelektüel Celal Nuri ise aile-toplum ilişkisini tarihsel bir zemin içerisinde tartışmıştır. Celal Nuri, nitelik yönünden aile biriminin meydana gelmesini, yeni doğan bireylerin tek başlarına yaşamlarını sürdürememeleri ve bunun sonucunda diğer bireylerin içsel güdüye bağlı olarak yardıma muhtaç olan bu kişiye yardım etme gereksinimleri neticesinde aile diye bir şeyin ortaya çıktığını belirtmiştir. İnsanların yanı sıra hayvanlar âleminde de ailenin varlığına dikkat çeken Celal Nuri, insan âleminde meydana gelen aile kurumunun eskiden günümüze kadar olan süreçte değişiklik geçirdiğini ifade etmiştir. Bu yorumla bağlamsal şekilde insanların çeşitli ırk anlamında çeşitli adlara bölünüp, bu kapsamda birbirinden ayrılmaya başlaması ailenin de farklı değişiklikler geçirmesine sebep olduğunu ifade etmekle birlikte ailelerin birleşerek ilk olarak kabile, ardından da devletler oluşturduğunu söylemiştir. O dönem içinse ailelerin

³⁶⁰ Abdullah Cevdet, “Yaşamak Korkusu”, *İctihad*, Cilt: 3, Sayı: 35, 15 Teşrin-i Sâni 1327, s. 913.

³⁶¹ Musa Kazım, “Hürriyet-Müsavat V”, *Sirat-ı Müstakim*, Cilt: 1, Sayı: 5, 11 Eylül 1324, s. 68; Musa Kazım, “Hürriyet-Müsavat IV”, *Sirat-ı Müstakim*, Cilt: 1, Sayı: 4, 4 Eylül 1324, s. 54.

³⁶² Mehmed Âkif, “Tevhîd Yâhud Feryâd”, *Safahat*, (Yay. Haz. M. Ertuğrul Düzdağ), Bağcılar Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 14-18.

Osmanlı devlet sistemine dâhil edilmemesine karşın Avrupa’da ise devletin aile mefhumunu daima güçlü kıldığını nitelemiştir. Buradan hareketle Celal Nuri, *Bizde Aile* isimli makalesinde Osmanlı ailesinin Avrupa-i aile kurumuna benzemediğini ifade etmiş ve aile içerisinde bulunan adet ve gelenekleri ise gereksiz bulmuştur. Görülmektedir ki Celal Nuri, Türk milletinin ananevi alışkanlıklardan kurtulamaması ve evlilik sürecinde geleneğe bağlı çizginin baskın bir rol oynaması sebebiyle sağlıklı bir aile yaşantısının oluşamadığını savunmuştur.³⁶³ Celal Nuri de ailenin bozulmasını Batılılaşma düşüncesinden kaynaklanmadığını, aksine kendi yaşam biçimlerimizle ilişkili olduğunu ifade etmiştir.

Aile üzerine Batıcı ve İslamcı entelektüellerin tartışmalarına Türkçü entelektüeller de katılmışlardır. Bu noktada Ethem Nejat aile birimini, hayatın ve toplumun en mükemmel aynası olarak görürken³⁶⁴, Yusuf Akçura ise “*Ekser kavim ve milletlerde olduğu gibi Türklerde de teşkilat-ı siyasiyenin masdarı aile olmuştur. Aile devletin örneğidir.*”³⁶⁵ Söyleminde bulunmuştur. Akçura’nın bu ifadesi yukarıda yer verilen Abdullah Cevdet’in söylemi ile aynı düzlemde görülebilir. Türk Yurdu dergisinde yer alan farklı bir yazıda aile kurumuna yönelik şöyle bir yaklaşımda bulunulmuştur:

“bizde kadınlık ve kızlık meselelerinden sık sık bahsedilmesine bakılırsa, bu mesele kendiliğinden bahse liyakat kazanmıştır demek. Filhakika şimdiye kadarda bu mesele etrafında yazılmış değildi. Hattta kadınlar, hukuklarını muhafaza için cemiyetler teşkil eyledikleri gibi aynı maksadla gazeteler, mecmualar dahi çıkarmışlardı... Ancak bütün bu yazılar bizde hakikate mevcut bir cereyanı ifade etmekten çok uzaktılar. Hisleri, fikirleri ecnebi şiirlerimiz, yazılarımız kadar da bizde kadınlık meselesine temas eden yazılarda da evvela yabancılik kokusu mümkün değildi. Beşeriyet, bütün haklarını pek çok mücadeleden sonra kazandı. İctimai meseleler, hükmi ve kimyevi desturlar gibi her memlekette aynı şekilde mevzu bahis edilemezdi... Pek çok genç arkadaşlarımız tanıdıkları kız olmadığı için ve tanımayarak evlendikleri takdirde mesud olamayacakları endişesiyle evlenmekten sarf-ı nazar ediyorlar. İzdivacın hayat-ı içtimaimizle, nefis-i siyasetimizle şiddet-i

³⁶³ Celal Nuri, “İctimaiyatta Aile”, *Kadınlarımız*, Matbaa-i İctihad, İstanbul, 1331, s. 77-86; Celal Nuri, “Bizde Aile”, *Kadınlarımız*, Matbaa-i İctihad, İstanbul, 1331, s. 129-131.

³⁶⁴ Ethem Nejat, “Manastır’dan: Manastır’da Hayat-ı Aile”, *Türk Yurdu*, Cilt: 1, Sayı: 8, 23 Şubat 1327, s. 244-245.

³⁶⁵ Mustafa Gündüz, *II. Meşrutiyet’in Klasik Paradigmaları (İctihad, Sebilü’r Reşad ve Türk Yurdu’nda Toplumsal Tezler)*, Lotus Yayınevi, Ankara, 2007, s. 438.

*alakasını düşünüyorsak artık kızlarımızla erkeklerimizin hissi ve fikri temaslarına hizmet edecek vesileler ihzar (hazırlama) etmek hepimize bir vazife olur.*³⁶⁶

Burada aile kurumunun sağlam zemine oturması adına bu tür konuların daha açık şekilde ortaya konarak, yapılacak olan evliliklerde iki tarafında rızasının alınması gerekliliğine vurgu yapılmıştır.

Söylemler incelendiğinde, aile biriminin entelektüeller arasında önemli derecede tartışma konusu olduğu görülmektedir. Özellikle dönemsel değişikliklerin aile yapısı üzerindeki etkileri olumlu-olumsuz yönlerden tartışılmıştır. Aile üzerine yürütülen tartışmaların günümüzde de yine karşılıklı şekilde aynı entelektüel çevreler tarafından yürütülüyor olması henüz iki tarafın ifadelerinin sağlam bir zemin içerisinde yer almadığını göstermektedir. Diğer taraftan genel olarak Osmanlı toplumu üst başlığı içinde yürütülen tartışmalar içerisinde Arap yarımadasından başlayarak Doğu Avrupa'ya kadar uzanan coğrafyadaki toplumun heterojen bir yapı teşkil etmesinin göz ardı edildiği de dikkate değer bir noktadır. Bu minvalde entelektüellerin çevresel gözlemlerinden yola çıkarak gerek geleneksel gerekse Avrupa-i özellikler taşıyan ailelere yönelik zaman zaman toptancı ifadelerle giriştikleri iddia edilebilir.

Aile birimi ile birlikte eğitim de basında işlenen önemli konulardan birisi olmuştur. Eğitim konusu hemen hemen tüm entelektüeller tarafından ele alınmış ve bu hususun önemi ifade edilmiştir. Eğitim bağlamında basında ortaya çıkan haberler genellikle dini ve formel bilimler çerçevesi içerisinde meydana gelmiş, tartışmalar da eğitimin içeriğine yönelik gelişmiştir. Bunun sebebi Osmanlı entelektüellerinin, devletin eski ihtişamına ulaşmanın yolunun verilecek olan eğitim ile orantılı şekilde nitelikli bireyler yetiştirmek ile bağlantılı oluşu olarak görmelerinden kaynaklanmaktadır. Bu noktada İslamcı entelektüel Said Halim Paşa genel eğitim ve kuramsal olarak aileye ilişkin olarak; artık zorunlu olan pozitif bilimlerin sadece taklit ve Batı hayranlığından ileri gitmediğini ve herhangi bir olumlu sonuç getirmemesi ile birlikte çocukların ahlaki ve dini eğitimden de yoksun bırakılmasına neden olduğunu belirterek, aile biriminde ortaya çıkan Batılılaşma ile eğitim alanında uygulanmaya çalışılan bu modern sistemin toplum yapısına zarar veren en kuvvetli iki olgu olduğunu ifade etmiştir.³⁶⁷

³⁶⁶ Nafi Atuf, "Aile Münasebetlerimiz", *Türk Yurdu*, Cilt: 14, Sayı: 8 (158), 15 Haziran 1334, s. 252-254.

³⁶⁷ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, (Yay. Haz. M. Ertuğrul Düzdağ), Tercüman Yayınları, İstanbul, 1973, s. 118

II. Meşrutiyet döneminin dikkat çeken yayınlarından olan *Volkan* gazetesinde, “*Maarifsiz hürriyet payidar olur mu?*”³⁶⁸ sorusu yöneltilirken; gazetede yer alan başka bir yazıda ise okullarda din bilgisine dair kitapların okutulmasının yanı sıra, felsefeye dayalı kitapların okutulmamasının bir eksiklik olduğu ifade edilerek, felsefi düşüncenin yanlış bir tarafının olmadığı belirtilmektedir.³⁶⁹ Dönemin önemli entelektüellerinden ve aynı zamanda Mısır valisi olan Muhammed Abduh tarafından kaleme alınan ve *Sirat-ı Müstakim* dergisinde yayınlanan bir yazıda, Müslüman okuluna gönderilmeyen çocukların, tembelliğe doğru yöneldikleri ve bununla birlikte dini inançlarını unuttukları belirtilmiştir. Ayrıca eğitimsiz olmanın, İslami kaideleri yerine getirmeyen okullarda alınan eğitimden yeğ olduğu da ifade edilmiştir.³⁷⁰ Bu söylem çerçevesinde dini eğitimin tek rasyonel eğitim olarak görülmesi, dönem itibariyle hala yenileşmeye veya diğer bir tabirle Batılılaşmaya karşı fikirsel bir karşıtlığın yansıması olarak görülebilir.

İslami bir dergide ise taşrada yaşayan halkın en önemli ihtiyacının okul ve öğretmen eksikliğinin karşılanması olduğu şu şekilde ifade edilmiştir:

*“en acil ve en önce yapacağımız bir iş varsa o da halkın tenvir (aydınlatma) ve irşadı ve köylülerin talim ve terbiyesidir ki buda fikr-i acizaneme göre şu suretle kabul olabilir. Efradımızla erkan-ı hükümet teşrik-i mesai ederek memleketimizde hatta en ufak bir köyde bile ibtidai (ilk) mektepler küşadına (açılışına) çalışmak; taraf-ı hükümetten darülmuallimlerle medreseler ıslah ve bir şekil muntazama ifrağ edilerek mekteb-i mezkure de tedrisatta bulunmak üzere dindar ve mutekid (inanana), ehil ve muktedir (güçlü) halkın ahval-i ruhiyesine vakıf ve köylülerin ihtiyacatı asriyesini müdrük (idrak eden) muallimler yetiştirmek ve tahsil-i ibtidaiyi meccani (parasız) ve mecburi yapmak.”*³⁷¹

İslam Dünyası dergisinde ise medeniyet dünyası olarak tanımlanan Avrupa'nın İslam âleminden açık şekilde ileri olduğu, bunun en önemli sebebinin ise Avrupalıların işlerini ciddi şekilde ele alarak bu ciddiyete uygun şekilde bir disiplin içerisinde yaptıkları ifade edilirken, buna karşılık artık İslam dünyasının bu dönemde sebepsiz bir şekilde

³⁶⁸ *Volkan Gazetesi: 11 Aralık 1908- 20 Nisan 1909*, (Yay. Haz. M. Ertuğrul Düzdağ), İz Yayıncılık, İstanbul, 1992, s. 17.

³⁶⁹ *Volkan Gazetesi*, s. 118.

³⁷⁰ Muhammed Abduh, “Atalet ve Mekatib-i Resmîye Talebesi”, (Müt: Mehmed Akif), *Sirat-ı Müstakim*, Cilt: 2, Sayı: 28, 19 Şubat 1324, s. 22-23.

³⁷¹ Mehmed Alim, “Köylülerimiz İhtiyacatı”, *İtisam*, Cilt: 2, Sayı: 61, 29 Kanunusani 1336, s. 766-768.

tembelliğe başladıklarını, artık İslam toplumunun da gelişen dünya düzenine ayak uydurması gerektiği ve bu minvalde özellikle şahsi eğitime yoğunlaşması gerektiği ifade edilmiştir.³⁷² Keza yine aynı yayın organında Osmanlı topraklarının kaybedilmesinin ve genel olarak İslam dünyasının geri kalmasının en büyük sebebinin eğitimsizlikten kaynaklandığı, Müslümanların tekrar eski gücüne ulaşmasını mümkün kılacak olan eğitim alanında Avrupa'nın örnek alınmasının vacip olduğu ve öncelikle medreselerin ıslahının bir zorunluluk olduğu ifade edilerek aynı zamanda Müslümanların uyanması gerektiğinin de altı çizilmiştir.³⁷³ Bu tartışmaların hemen hemen benzerini günümüzde de görmek mümkündür.

Batıcı entelektüel Abdullah Cevdet de ise eğitim hayatın kendisi demektir. Abdullah Cevdet, Osmanlı Devleti'nde yaşam kadar ve hatta daha önemli iki husus olduğunu ifade ederek, bunların genel sağlık ve genel eğitim olduğunu dile getirmiştir. Toplumun kalkınması için eğitimin olmazsa olmaz olduğunu vurgulayan Cevdet, diğer taraftan da eğitilmiş bireylerin yetişmesi içinse tabii olarak sağlık hususunun tartışılmaz bir nokta olduğunu ifade etmiştir. Abdullah Cevdet kaleme aldığı yazısında okul bağlamında eğitimin önemine dikkat çekerek; "*insanın mevcudiyeti cismaniyesi nasıl ana rahminde teşkil-i pezir olursa matarık-ı şahsiyet-i maneviyeleri de mekteplerde ve bilhassa mekteb-i ibtidailerde vücud-u pezir olur. Bizim mekteb-i ibtidailerimiz maktel-i (cinayet mahali) iptidailerimizdir...*" şeklinde bir söylemde bulunmuştur.³⁷⁴ Abdullah Cevdet'in yanı sıra, bir başka Batıcı aydın olan Celal Nuri de eğitim konusunun önemini *Okumamak Yaşamamak Demektir* isimli makalesinde kaleme almıştır. Nuri bu eserinde eğitimle ilintili toplumsal çizgide gerek duyulan hedefe ulaşamamasının sebeplerini ortaya koymuş ve bu sebeplere çözüm yolu aramıştır. Celal Nuri, Osmanlı Devleti'nin politik olarak eğitim siyasasına sahip olduğunu ifade etmiştir. Bu bağlamda Celal Nuri'ye göre bilgi ve kültürün istenilen seviyeye gelmesi için toplumun her kesimine hitap eden bir eğitimin yanı sıra, edebiyat ve basın alanlarında da tam olarak bir dönüşüm yapılması gerekmektedir.³⁷⁵ *Türk Yurdu* dergisinde Nafi Atuf da tüm yenilikler ve ilerlemeler için eğitimin temel yapı taşı olduğunu söylemiştir: "*İrfan ve terbiye bir memleketin bütün*

³⁷² *İslam Dünyası*, "Medeniyet Dünyası Terakkî Etmiş İken İslâmiyet Âlemi Niçin İndi?", Sayı: 1, 1329-1331, s. 4-6.

³⁷³ Muallim Nuri, "İslâm'ın Terakkîsi Yalnız (Usûl-i Terbiye)nin Tanzîmi İle Olacaktır!", *İslâm Dünyası*, Sayı: 1, 1329-1331, s. 10-12.

³⁷⁴ Abdullah Cevdet, "Yangın Var", *İctihad*, Cilt: 3, Sayı: 49, 1 Temmuz 1328, s. 1132; Abdullah Cevdet, "Ayine-i Matbuat", *İctihad*, Cilt: 4, Sayı: 80-3, s. 1771.

³⁷⁵ Safiye Kesgin, "Batıcılık Akımı Temsilcilerinden Celal Nuri İleri'nin Eğitim Görüşleri", *Dini Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 42, 2013, s. 172-174.

müessesatı ile alakadardır. Teşkilatı maarif bir itibarla teşkilatı iktisadiye, teşkilatı askeriye, teşkilatı siyasiye ve adliye demektir. Memleketin siyaseti kuvveti, iktisadı ... hep mektebe bağlıdır.”³⁷⁶

Türk Yurdu dergisinde yer alan bu düşünceye benzer şekilde *Sırat-ı Müstakim* dergisinde de bir yazı kaleme alınmıştır:

*“...bilhassa bu zamanda ilimsiz, bilgisiz ticaret olmayacağını da takdir ederek sair milletlerin yaptıkları gibi biz tüccarı da çocuklarımızı ticaret mekteblerine vermeliyiz. Gayrimüslimlerin mücehhez oldukları silahlar ile mücehhez olmağa çalışmalıyız. Biz anca bu sayede alem-i iktisadda ki varlığımızı, servet-i maliyemizi, milyonlarımızı muhafaza edebiliriz...”*³⁷⁷

Ethem Nejat’ın yazısında da eğitimin bu minvalde ki önemini görmekteyiz:

*“muallimlerden çocukları ticarete, sanayiye, ziraata sevk için bağıran, çağırın, ikna edenlerin hepsinin pek az olduğu takdir ediliyor. Sanki zannedilir ki idadi mektebine girenler tacir veyahut esnaf, sanatkâr ve çiftçi olmaya tenezzül etmez imiş. Buna tenezzül etmek için akıl noksanlığı bulunmalı imiş! Ben değil, bütün erbabı insaf bu fikirlere isyan eder. Biz de tuhaf bir ruh durumu ve mantık var. Esnaf, tacirler, sanatkârlar, çiftçiler hep okuma yazma bilmeyenlerden veya okuyamayan ve yazamayanlardan seçilsin. Bu ne felaketli mantık. Tacir, esnaf kendini bilmez ise okumaz ise söyleyiniz, biz okuyan bilen düşünen milletlerin iktisadi bakımdan esiri olmaz mıyız?”*³⁷⁸

Edhem Nejat bu ifadesi ile devleti ilk olarak gerilemeye iten sebebi, devlet kademesinde yer alan bürokratların kendilerini her alanda olduğu gibi ekonomik olarak da ileri de görmeleri ve bu sebeple de iktisadi alan ile ilgili bir boş vermişliğin var olması olarak açıklamıştır. Babanzade İsmail Hakkı Bey ise bu hususa yönelik olarak, tekrar devletin gücünü ve kuvvetini elde etmesi gerektiğini ifade ederek, bu gücü tekrar elde etmenin imkânını dönemin konjonktürü gereği salt

³⁷⁶ Nafi Atuf, “Maarifimiz Hakkında”, *Türk Yurdu*, Cilt: 10, Sayı: 6, 19 Mayıs 1332, s. 3040.

³⁷⁷ Muhammed Osman, “Bakü’de İslam Ticareti”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 11, Sayı: 273, 21 Teşrinisani 1329, s. 202.

³⁷⁸ Edhem Nejad, “Terbiye-i Umumiyyede Noksanlık Var”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 7, Sayı: 177, 12 Kanunisanı 1327, s. 328.

olarak askeri bir kuvvetlenme ve gelişmeden daha çok ekonomi ve bu bağlamda ticaretin güçlenmesi ile sağlanabileceğini söylemiştir.³⁷⁹

Eğitim üzerine düşüncelere bakıldığında genel olarak fikir birliği yapıldığı görülmektedir. Bu husus üzerine entelektüellerin ortaya koymuş oldukları düşünceler birbirlerine katı şekilde zıt olmaması nedeniyle çok fazla tartışma meydana gelmemiştir. Eğitim düşüncesi üzerine ortaya çıkan yorumlar genellikle eğitimin nitelik ve niceliğine yönelik ortaya çıkmıştır.

3.1.2. Giyim Kuşam, Günlük Yaşam

II. Meşrutiyet'in ilanının getirmiş olduğu liberal ortam, etkisini kadınlar özelinde giyim kuşam ve günlük yaşam noktalarında göstermiştir. Bu etki Batılılaşma veya bunun tepkisel ifadesiyle alafrangalaşma olarak öne çıkmaktadır. Özgürlük ortamı kadınların artık dünyayı daha farklı ve daha ayrıntılı algılamalarını sağlamıştır. Kadınların Batı giyim kuşamını örnek almaya başlamaları ve daha serbest şekilde giyinme alışkanlıklarının başlamaları muhafazakâr entelektüel çevreler tarafından çokça eleştiriye uğramıştır. Bu eleştirilere yanıt veren Batıcı entelektüeller ise kadınlar özelinde değişimlerin normal olduğu, dini açıdan bir eksiklik yaratmadığı noktasında görüşlerini ifade ederek, toplumsal açıdan bir problem yaratmasının mümkün olmadığını belirtmişlerdir.³⁸⁰

Alışıl gelmiş bir durum olarak kabul edilmeyen kadınsal dönüşüm üzerine muhafazakâr basın yayın organlarında çokça eleştiriler görülmektedir. Bu bağlamda *Sırat'ı Müstakim* dergisinde paylaşılan yazıların genelinde Batıcı entelektüellere karşı tepkisel ifadeler yer almaktadır.³⁸¹ Bu eleştiriler aynı zamanda Batıcı entelektüellerin ifadelerine de yanıt olarak yapılmıştır. Bu eleştirilerin genel mahiyeti hakkında bilgi vermesi adına, kadınların örtünmesi, kadınların özgür olabilmelerinin en önemli ölçütü ve ayrıca kadınları her türlü tehlikeden uzaklaştıran bir ölçüt olarak kabul edilirken; başka bir yazıda ise yine tesettürün kadınlara özgürlük sağladığı ve terbiye ettiği, bu durumun da

³⁷⁹ Babanzade İsmail Hakkı, "Frenkperestlerin Nazar-ı Dikkatine", *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 5, Sayı: 107, 9 Eylül 1326, s. 53-54; Edhem Nejad, "Liseleri mi; Başka Mekteplere mi Muhtacız?", *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 5, Sayı: 110, 29 Eylül 1326, s. 93.

³⁸⁰ Fatma Koç, Emine Koca, "Osmanlı Kanunlarında Giyim-Kuşam Yasakları", *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, (Editör: Mehmet Aydın), Sayı: 10, Konya, 2010, s. 48.

³⁸¹ Mehmed Fahreddin, Ya Tesettür Kalkarmış, Yahut...?, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 12, Sayı: 289, 13 Mart 1330; Mehmed Muhyiddin, Tesettüre Dair Sırat-ı Müstakim'e Mektup, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 7, Sayı: 139, 21 Nisan 1327.

insanın doğru mezhebi bulabileceğine imkân sağladığı ifade edilmiştir.³⁸² Buradaki iki farklı söylem, muhafazakâr entelektüellerin genel yaklaşımını göstermektedir.

Abdullah Cevdet ise *Sırat-ı Müstakim* dergisinde yer alan kadınların örtünmesi hususuna yönelik yazılara karşılık olarak; “*Müslümanlık ne çarşaf içindedir, ne de serpuş altındadır. Müslümanlık işlerde ve fiillerdedir. Hatta kalpte olan Müslümanlık bile ispata muhtaçtır. Asıl Müslümanlık bizlere çoktan veda etmiştir...*” şeklindeki ifadesi ile örtünmenin veya çarşaf giymenin İslami değerlerle bir ilgisi olmadığını gerçek Müslümanlığın sadece ortaya koyulan işler ile sağlanabileceğini ifade etmiştir. Abdullah Cevdet’in bu söylemi muhafazakâr entelektüellerin Batıcılara karşı olan tepkilerinin şiddetini arttırmış ve bu minvalde *Sırat-ı Müstakim* dergisinde çıkan *Tesettür-i Nisvan* isimli makalede Abdullah Cevdet’in gerici bir kişi olduğu yazılmış ve İslami duyguları zedelediği gerekçesi ile hükümete suç duyurusunda bulunulmuştur.³⁸³

Abdullah Cevdet’in keskin görüşlerine nazaran söylemlerinde bu keskinliğe yer vermeyen, daha ılımlı bir Batılılaşma görüşüne sahip olan Celal Nuri ise tesettürün Müslümanlara özgü bir şey olmadığını, diğer dinlerde de tesettürün varlığının söz konusu olduğunu ifade etmiştir. Zulüm ve baskının olduğu her yerde kapanma ve gizlenmenin gerekli olduğunu vurgulayan Celal Nuri, eğitim açısından ileri toplumlarda ise kadınların bu tür dini vecibeleri uygulamalarına gerek olmadığını söylemiştir ve ayrıca bu şekildeki giyim-kuşam ile şerefli ve ahlaklı olmak arasında doğrusal bir bağlantı olmadığını da ifade etmiştir.³⁸⁴ Buradan hareketle görülüyor ki kadın giyim kuşamında belirleyici olan etken “din” olmuştur. Giyim kuşam konusu dâhil olmak üzere pek çok konu din mefhumu üzerinden tartışılmıştır. Gündelik yaşama dair Batılılaşmanın bozulmaya sebep olduğu noktasında kaygılarını dile getiren Said Halim Paşa özellikle dönemin entelektüelleri ve siyasilere tarafından Fransız gibi yaşamının ve de dinsiz gözükmenin Garplılışmanın ölçütü olarak nitelendirildiğini ifade etmiştir.³⁸⁵

³⁸² M. Ferid Vecdi, “Müslüman Kadını: Dokuzuncu Fasıl: Tesettür Kadınların Nişane-i Esareti midir, yoksa Zamin-i Hürriyeti midir?”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 1, Sayı: 11, 23 Teşrinievvel 1324, s. 173-176; M. Ferid Vecdi, “Müslüman Kadını: Onuncu Fasıl: Tesettür Kadınların İktisab-ı Kemal Etmelerine Mani midir?”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 1, Sayı: 13, 6 Teşrinisani 1324, s. 203-204.

³⁸³ Gündüz, II. Meşrutiyet’in Klasik Paradigmaları, s. 178-180.

³⁸⁴ Celal Nuri, “Tesettür ve İhticab”, *Kadınlarımız*, Matbaa-i İctihad, İstanbul, 1331, s. 195-196.

³⁸⁵ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, s. 116.

Beyanülhak dergisinde Avrupa'nın cahil bir yapıdan meydana geldiğini ve kendilerine uyamayacağını³⁸⁶ ifade eden Konyalı Ahmet Şevki de bu tartışmaya şu söylemi ile katılmıştır:

“Ehli islamda tarz-ı hayat ve maişet Avrupa tarzı hayat ve maişetine benzemez bir halde devam ettiğinden kendi göreneklerimizi Avrupa’da görmeyenler bu hayatı bir ittihad-ı milli fakat nasipten mütevellit bir hayat olarak telakki ediyorlar. Son zamanlarda Avrupa’da adeta kadınlarla erkeklerin arasında fitrai (yaratılış) bir fark olduğu iddiasıyla her erkek kadınların ve her kadın erkeklerin gördüğü işi görebilmek ve kadınlar erkeklerden geri kalmamak iddiasında uğraşan birçok kadın olduğu gibi bu sınıf kadınları alkışlayan erkeklerde az değildir. Bu esasa binayen tarz-ı hayat ve mesaimiz Avrupa tarzı maişetine benzemelidir iddiasında ısrar edenler her şeyi geri gerine Avrupa’da görür ise iyi, göremez ise fenalıkla ithamdan geri kalmıyorlar. Avrupa tarzı hayatı bizim tarz-ı hayatımıza taban tabana zıttır...”³⁸⁷

Baha Tevfik, Batılılaşmanın zorunlu olduğuna inanarak bu zorunluluğun sebebini şu şekilde paylaşmıştır:

“Eğer biz de ilerlemek istiyorsak sağlam ve temelli bir toplumsal denge oluşturacağız. Ülkümüzü araç olmaktan başka bir işe yaramayan, millet, vatan, hükümet gibi düşünceler çerçevesinde değil, hayat kavgasında toplumsal kütemize başarı sağlayacak uygarlık gibi düşünceler arasında arayacağız: Bu da Avrupalılaşmaktır ve Avrupalılaşmakla mümkün olur.”³⁸⁸

Bu çerçevede toplumsal yapı bakımından Türk ve İngiliz kadın ve ailesinin toplumsal niteliği noktasında Abdullah Cevdet şöyle bir yorumda bulunmuştur:

“Aile teşkilatında kadının mütefevvik (üstün gelen) rolü bir derecedir ki bunların mukadderat-ı içtimaileri, mensup oldukları akvamın ve hükümetlerin şekil ve mukadderatını tayin ve tahmin için bir miyar-ı sahih ve muteberdir. Mesela bir İngiliz ailesinin mütaalası bir İngiliz ailesinde kadının ve evladın

³⁸⁶ Ahmed Şevki, “Müslümanlarda Aile Hayatı: Mabad”, *Beyanülhak*, Cilt: 3, Sayı: 78, 6 Eylül 1326, s. 1502-1504.

³⁸⁷ Konyalı Ahmed Şevki, “Müslümanlarda Aile Hayatı”, *Beyanülhak*, Cilt: 2, Sayı: 71, 19 Temmuz 1326, s. 1392-1393.

³⁸⁸ Baha Tevfik, *Felsefe-i Ferd*, (Çev: Burhan Şaylı), Yumuşak G Yayınları, İstanbul, 1997, s. 95.

hukuk ve vazifelerinin tetkiki ve bütün İngiltere'nin ruh-ı içtimaiyatı tedkik ve rivayet demektir. Ve kadınların vaziyet-i içtimaiyasını takrir eden hükümet değil, bilakis hükümetin vaziyetini tesirat devr-i edvariyle suret-i pezir (meydana çıkan) eden kadının ve ailenin vaziyet-i içtimaiyasıdır. Binaberin (bundan dolaydır ki) milletlerin aile teşkilatı, teşkilat-ı hakimiyetlerinin minyatürü, küçük fakat tıpkı tıpkına bir numunesi demektir. "mesele-i içtimaiye ve erkan-ı nizam-ı cemiyet, Şark ve Garb da mütefavit (birbirinden farklı) bulunsa da bu tefavit (farklılık), beynelmilel (milletlerarası), beyanül Şark ve el Garp arasında sürekli olarak artan temas-ı içtimaiye ve tedavül efkariyle müstakbelde büsbütün silinecektir... Şarkta da Garbta da akvamın sernüviştlerini (alın yazısı) kadınlar mütecali şefkat samedanniye olan yed (el) fetanetleriyle (anlayış) yazacaklardır..."³⁸⁹

Tearüf-i Müslimin dergisinde Avrupa medeniyetinin Türk medeniyetine karşı olan algı ve söylemi şu şekilde ifade edilmiştir: "kadim bütün medeniyetimizin mehdi olan hevreyi barbar Türklerin kanlı ellerinden kurtarmak her bir Avrupalının medeniyet-i nokta-i nazarından borcudur."³⁹⁰

Toplumun Batılılaşması hususunu *Sırat-ı Müstakim* dergisinde ele alan M. Ferid Vecdi pek çok olumsuzluğun ve yozlaşmanın kaynağının da buradan ileri geldiğini ifade etmiştir:

"Eskiden ahlâk-ı umumiyeyi muhafazaya me'mur olanlar her edebe münafi (muhalif) hareketi men hususunda fevkalade şiddet gösterdiler. Hatta iş o dereceyi buldu ki- tasavvur edebilseler- behanın istikrah edeceği kabul edemeyeceği birçok cinayetler, sefahatler, hep medeniyet namına irtikab (yapma) olunmaya başladı."³⁹¹

Günlük yaşam bağlamında dönemin toplumsal hareketliliğini daha iyi anlayabilmek adına Edirne şehri önem arz etmektedir. Bunun sebebi şehrin dönem itibarıyla Balkan eyaletleri ile başkent ve dolayısıyla Anadolu'yu birbirine bağlayan köprü vazifesi görmesinden

³⁸⁹ Abdullah Cevdet, "Kadınlarda Gaye-i Hayat", *İctihad*, Cilt: 3, Sayı: 28, 1 Ağustos 1327, s. 798-800.

³⁹⁰ Troyskili Ahmed Taceddin, "Biz, Mazimiz ve Avrupa", *Tearüf-i Müslimin*, Cilt: 1, Sayı: 24, 18 Teşrin-i Sani 1326, s. 388.

³⁹¹ Muhammed Ferid Vecdi, "Müslüman Kadını: On Birinci Fasıl: Tesettür Kalkar mı?", *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 1, Sayı: 15, 20 Teşrinisani 1324, s. 234-236.

kaynaklanıyordu. Edirne'nin toplum durumu ile ilgili olarak şöyle bir haber yayınlanmıştır:

“Edirne içtimai, iktisadi hayat itibariyle Thrace (Trakya) kıtası içinde az faaliyet gösterebiliyor; thraceyi ikiye tefrik (ayırt etme) eden Meriç nehrinin garbı şarkına nispeten daha münkeşif (keşfolunan) ve müterakki (ilerlemiş)tir. Şarkta, Istranca dağları sahasında hayat daha sönük, bilakis Rodop sahasında daha parlaktır. Edirne'den garba doğru gittikçe taştan binalar, zengin köyler görürüz. Hâlbuki şarkta bütün köyler saman ile örtülü evler mecmuasından ibarettir. Bu fark tedkik (ortaya çıkma) ederken göze çarpan en büyük sebep ecnebi istilalarıdır. Edirne de dâhil olduğu halde şark sahası Rus istilalarına maruz kaldığı halde garp cihati bundan azade başlamıştır. Edirne de bile evlerin hemen hepsi kerpiçtir. Bu hal, yerlilerin hayat-ı ruhiyesini pek açık gösterir. İlan-ı hürriyeti müteakip teşkil eden sanayi ve ticari müesseseleri sayalım: Senelerden beridir Edirne'de bir tramvay yapılamadı. Edirne de bu işi meydana çıkaracak sermaye var. Ancak tramvay öyle bir teşebbüstür ki arza bağlıdır. Yerlilerin halet-i ruhiyesi ise hala bu bağlanmaya müsait değildir.”³⁹²

Yine Meşrutiyet döneminin simge şehirlerinden Manastır'ın toplumuna yönelik olarak şöyle bir bilgi yer almaktadır:

“Aileler hayat-ı içtimaiyenin en mükemmel bir aynasıdır... Aile muhiti hususu, terbiyeyi umumiye ve hayat-ı içtimaiyenin mevki ve seviyesi nispetinde ilk evvel nazara çarpan bir esastır. Aile deyince ilk evvel nazara aile reisi, baba çarpar. Manastırın aile babalarının nısfı (yarısı) çalışmaz, hazır yiyicilerdir. Çiftlikleri var, yiyecek, içecek, her şeyi oradan gelir. Fakat çiftliklerde bilfiil iş yapmazlar...”³⁹³

Manastır şehrine önem veren Türkçü entelektüel Ethem Nejat şunları da ekliyordu:

Bütün kışın uzun gecelerinde manastırda sanki kimsenin mevcudiyeti yoktur. Hâlbuki her aile mevcuttur; her yuvanın içinde piliçleriyle, civcivleriyle her bir hayat, sade bir hayat yaşıyor. Sokaklar yalnız, تنها, sessiz, bigane

³⁹² Nafi Atuf, “Hususi Muhabirlerimizden: Edirne'den, *Türk Yurdu*, Cilt: 1, Sayı: 3, 15 Kanun-i Evvel 1327, s. 83-84.

³⁹³ Ethem Nejat, “Manastır'dan: Manastır'da Hayat-ı Aile, *Türk Yurdu*, Cilt: 1, Sayı: 8, 23 Şubat 1327, s. 244-245.

(yabancı) fakat yurduna çıkılan her kalp neler taşıyor, neler istiyor neler hissediyor... ”³⁹⁴

Kadın bağlamında günlük yaşam şu şekilde değerlendirilmiştir:

“Türk kadınlarının iktisadi hayatta hatta erkeklerinden daha fazla bir gayret ve metanetle çalıştıklarını ve daha çok muvaffak olduklarını memnuniyetle görüyoruz. Filhakika son felaketlerimizi takip eden intibah devrinde hanımlarımız şahsi teşesebbüsleriyle vücuda gelen (esirgeme derneği) yurdu gibi mali meseleler, bu hususta güzel birer emsal teşkil edebilir. Türk kadını bütün o manevi meziyetleriyle bu hayatta erkeğine muavenet (yardım) ederse istikbalimiz şüphesiz maziden büsbütün farklı olarak tezahür edecektir.”³⁹⁵

İctihad dergisinde de günlük yaşama dair şu bilgiler yer almaktadır:

“İşte bugün dâhilde bulunan uzak vilayetlerde köylülerin zahireyi satmayarak kaht (kıtık, kuraklık) seneleri için muhafaza eylemesi bundan ileri gelmektedir. Hatta ekseriyetle köye muhafaza edilen zahire bozularak aslı lüzumu olduğu zamanda bir işe yaramamaktadır. Bu vaziyette bulunan köylülerin daha ziyade tarla ekip biçmeğe daha doğrusu ziraatte pek fazla vakit ve kuvvet ve para sarf etmek hususuna o kadar hahiş (istek, istekli) görünmemesi bundan ileri gelmektedir. Filhakika köylü fazlaca zahmette bulunup da daha ziyade mahsul elde etmiş olsa, demir yollarının fakdatı (yokluğu) sebebiyle onu satacak yer bulmamaktadır.”³⁹⁶

Toplumun dönüşümü noktasında II. Meşrutiyet dönemi, kaotik olarak niteleyebileceğimiz bir zaman dilimi olmuştur. Bir yandan devletin çözülme süreci diğer yandan Batı dünyası ile artan iletişim ve etkileşim toplumsal müesseselerde değişimler yaratmıştı. Bu değişimin hızlı cereyan ettiği konular da yukarıda görüldüğü üzere kimi zaman kadın kimi zaman günlük yaşam üzerinden tartışmalara sebep olmuştur.

3.1.3. İnanç Dünyaları

Dönemin entelektüelleri arasındaki tartışmalara bakıldığında en sert söylemlerin inanç meseleleri üzerine olduğu görülmektedir. Özellikle Batıcı entelektüellerin devamlı olarak

³⁹⁴ Ethem Nejat, “Manastır’dan: Manastır’da Hayat-ı Aile, *Türk Yurdu*, Cilt: 1, Sayı: 9, 9 Mart 1328, s. 276.

³⁹⁵ *Türk Yurdu*, “Türk Kadınlarında İktisadi Terakkiyat”, Cilt: 6, Sayı: 11 (71), 24 Temmuz 1330, s. 2392-2393.

³⁹⁶ Parvus, “İktisadiyat ve Maliyat”, *İctihad*, Cilt: 4, Sayı: 88, 9 Kânunusani 1329, Cilt: 4, Sayı: 88, s. 1969.

tartıştıkları ve örnek aldıkları Batı düşüncesi, kendilerinin dini yaşantıları üzerinde de büyük farklılıklar meydana getirmiştir. Bu bağlamda Batı’da ortaya çıkan pozitivizm ve materyalizm gibi felsefi düşünceler, Osmanlı entelektüelleri tarafından da merak edilmeye başlanmış ve bu durum ise felsefi düşüncelerin daha kapsamlı olarak irdelenmesini sonucunu doğurmuştur. Bu düşüncelerin din üzerinden yorumlanmaya başlanması özellikle Batıcı entelektüellerin inanç dünyalarını derinden etkilemiştir. İnanç anlamında devamlı olarak merak güdülerini canlı tutmaları ve evrendeki tüm olup biteni sorgulamaya başlamaları, ananevi eksenli alışlagelmiş öğretilerinin din ile bağdaşmadığını ifade ederek bunu toplum ile paylaşmaya çalışmışlardır. Bu noktada özellikle Abdullah Cevdet dikkat çeken bir kişilik olmuştur. Abdullah Cevdet, din ile gelenekselliğin aynı olmadığını ve ananevi öğretilerin dini zorunluluklar gibi algılanmasının yanlış olduğunu ve bu ayrımı ifade etmeye çalışması sonucunda da kendisine dinsizlik eksenli eleştirilerin gelmesine neden olmuştur. Gelen eleştirilere karşılık Abdullah Cevdet, kaleme almış olduğu bir yazısında İslami coğrafyanın ve Müslüman toplumların artık gelişen ve değişen dünya düzenine ayak uyduramamaya başlamalarının sebebinin daimi olarak İslam dininin ve Müslümanların ataleti olarak gösterildiğini işaret ederek, Kur’an-ı Kerim’de ilim ve irfan ile ilgili ayetlerin çokça yer aldığını belirterek bu algının yanlış olduğunu vurgulamıştır. Bunun haricinde Abdullah Cevdet, devlet ve toplum olarak geri kalınının sebebinin, İslami toplumları yöneten iktidarların baskıcı ve gerici bir yönetim sağlamaları, dini açıdan tartışmaları, âlimlerin bu konular noktasında toplumu aydınlatmak yerine çekimser kalmaları, kadın giyim ve kuşamlarının din ile bir bağlantısı olmadığını ve Müslümanların meydana gelen tüm olumsuzlukları, kader anlayışı ile aynı doğrultuda değerlendirdiklerine bağlamaktadır.³⁹⁷

Diğer bir batıcı aydın olan Kılıçzade Hakkı ise yazmış olduğu bir makalede “sahte” olarak nitelemiş olduğu softa ve dervişlerin dini yanlış yorumladıklarını belirterek, toplumu dini hususlarda yanlış yönlendirdiklerini ifade etmiştir. Kılıçzade Hakkı’ya göre bu problem, Osmanlı Devleti’nin Batı karşısında geri kalışının temel sebebiydi.³⁹⁸ Abdullah Cevdet de; “*Bizim düşmanımız softalar asla değil. Bizim düşmanımız hem bütün alem-i İslam ve insanın düşmanı olan müteraddi softalıktır. Bizim karşımıza muhasım gibi çıkanlarda ve bizi “vatansız” sıfatıyla tavsif ve tahkir etmek isteyenlerde*

³⁹⁷ Abdullah Cevdet, “Cihan-ı İslama Dair”, *İctihad*, Cilt: 3, Sayı: 26, 1 Temmuz 1327, s. 761-764.

³⁹⁸ Kılıçzade Hakkı, “Sahte Softalığa ve Dervişliğe Olan İlan-ı Harb”, *İctihad*, Cilt: 4, Sayı: 58, 14 Mart 1329, s. 1277-1288.

biraz nur bulunmasını pek arzu ediyoruz.”³⁹⁹ Söylemi bağlamında Kılıçzade Hakkı ile aynı düşünceleri paylaştığını görmekteyiz.

İki entelektüelin görüşlerine karşın Muallim Nuri'nin ifadesi şu şekildedir:

*“Cümlelerin taahhüt ve tasdik ve teslimindedir ki dinsiz bir millet hiçbir vakit harita-ı ulemada bir mevki işgal edemez. Ne kitapların kara yazısında, ne de insanların hatırasında nam ve nişanı kalır. Şimdiye kadar teşkil eden hükümetler hep din üzerine tesis etmişlerdir... ..Din; sahavi (cömert) bir kaidedir ki cehaliyet, ateş, mermi, ölüm, yerine alim, zeki, nur, hayat saçar. Dinsizlerin ise türlü türlü seyyi'at (kötülükler, günahlar) ve felaketi mucib (gerekli) olur...”*⁴⁰⁰

İslamcı entelektüel Halim Sabit Batıcı entelektüllerin yorumlarına karşı verdiği cevabında, dinin varlığının olmazsa olmaz olduğunu ifade ederek, toplumu ahlaki yönden bir arada tutmanın tek yolu olarak İslamiyet'i gösterirken, diğer bir İslamcı entelektüel Mardinizade Mehmed Arif ise dinin toplumsal birlik ve düzeni sağlamada en etkin dinamik olduğunu ve ayrıca ahlaki değerlerin yerine getirilmesinde yine de dinin gerekliliğini ortaya koymuştur.⁴⁰¹

Volkan gazetesinde, dini vecibeleri yerine getirmeyen bireyler de ahlaki niteliğin mevcut olamayacağı şeklinde net bir ifade biçimine yer verilmiştir.⁴⁰²

*“Biz measir-i İslam bilmeliyiz ki, bizce vatandan, hatta her şeyden kıymetli olan dindir. Din zevkini tadanlar, din uğruna herşeyi fedaya amadedir. Vatan muhabbeti besleyenler, zimnen dini de himaye etmekte iseler de, hakikatte mealiyat-i diniyeden hissemend olamazlar. Zira “İnneme'l- a'malü bi'n-niyat (Ameller Niyetlere Göredir)” buyurulmuştur. “Ed-dünya mezzatü'l-ahire (Dünya Ahiretin Tarlasıdır)” diye tebşir olunmuştur.”*⁴⁰³

Gibi ayetleri referans gösteren Derviş Vahdeti din olgusunun her şeyden önce geldiğini ve kimsenin tekelinde olamayacağını ifade etmiştir.

³⁹⁹ Abdullah Cevdet, “Softalığa Dair”, *İctihad*, Cilt: 4, Sayı: 60, 4 Nisan 1329, s. 1303.

⁴⁰⁰ Muallim Nuri, “Din ve Millet İkisi Birdir”, *Hayrü'l-Kelam*, Cilt: 1, Sayı: 23, 10 Nisan 1330, s. 180-181.

⁴⁰¹ Halim Sabit, “İnsaniyet, Fikr-i Dini, Medeniyet”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 1, Sayı: 2, 21 Ağustos 1324, s. 27-30; Mardinizade Mehmed Arif, “Hikmet-i Edyan (1)”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 1, Sayı: 2, 21 Ağustos 1324, s. 17-18.

⁴⁰² *Volkan Gazetesi*, s. 196.

⁴⁰³ *Volkan Gazetesi*, s. 197.

Hikmet dergisinde; “emri vaki” olarak nitelenen, Avrupalı devletlere verilen ayrıcalıklar ve kapitülasyonlar ile başlayan hak tanımıcılık, Meşrutiyet öncesi dönemden başlayarak çıkarılan fermanlar ile Gayr-i Müslim halka daha fazla hak verildiği, bu durumun ise Osmanlılık ilkesi ile bağdaşmadığı ve ayrıca Müslümanların yaşamlarını sınırlandırdıkları belirtilerek bu duruma da siyasi alandaki başarısızlıkların sebep olduğu ifade edilmiştir.⁴⁰⁴ Önemli İslamcı düşünürlerden Filibeli Ahmed Hilmi; sanatsal, mesleki ve sanayi alanlarında Batı’nın örnek alınmasının uygun ve dönemin şartları gereği zorunlu olduğunu ifade etmiştir. Ancak dönemin genç entelektüellerinin Avrupa’da araştırma ve incelemelerde bulunup, bu araştırma ve incelemelerin sonuçlarında ortaya çıkardıkları bulguları sanki tüm gerçekleri ortaya çıkartmış gibi övündüklerini söyleyerek bu durumun yanlış olduğunu savunmaktadır. Ahmed Hilmi’ye göre Avrupa medeniyetini manevi nazarda düşünmeksizin kabul etmenin, milliyet ve kimliğimizi reddetmeye, dini kaideleri terk etmeye neden olacaktır. Bu durum ise devletin çöküşüne neden olacaktır. Ahmed Hilmi bunun gerekçelerini şu şekilde açıklamaktadır:

“1- Avrupa’da “Hıristiyanlıktan” maada (başka) henüz teferrür etmiş ve akide-i makbulet-i (beğenilen) amme (herkese ait) şekline girmiş bir fikir yoktur.

2- Avrupa’da mevcut felsefe, fikre it’imnan, ruha teselli, ihtiyaca gıda verecek meziyette değildir.

3- Avrupa, maddeten kabil-i inkâr olmayan şükuh (görkem) ve sükûnete rağmen, manen indiras (bozulma) ve inkiraza (çöküşe) yüz tutmuştur.

4- Avrupa vücudiyet-i medeniyyesine hala “Hıristiyanlığın” mesleki ekseriyet olması istinadgah bulunuyor. Fakat bu temel fenn ve felsefe tarafından yıkılmak üzeredir. Yıkıldığı gün ise Avrupa’nın satvet-i (güçlülük) maddiyesi dahi yıkılacaktır.

5- Avrupa’da zümre-i mütefekkirin namı altında bulunan eşhasa (kişilere) göre hakayık addedilen nazariyyat sürüsü, hakikat namına şayan olmadıktan ma’da bu nazariyyat üzerine ne ahlak ne de rasin (sağlam) bir cemiyet tesisi mümkün değildir. İşte Avrupa’nın zübde-i tarifi budur.”⁴⁰⁵

⁴⁰⁴ Mihridin Arusi, “İctimaiyat: Bugünkü Emr-i Vaki- Osmanlılık ve Müslümanlık- Muahedat ve Taahhüdât- Tefekküratımızda İstihalesi Lazım Gelen Noktalar”, *Hikmet*, Cilt: 1, Sayı: 25, 25 Ağustos 1912, s. 1-2.

⁴⁰⁵ Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, “Körkörüne Taklit Hakkında Bir Mütalaa”, *Hikmet*, Cilt: 1, Sayı: 5, 6 Mayıs 1326, s. 3-4.

3.1.4. Siyasal Yaklaşımlar

II. Meşrutiyet dönemi öncesinde ideolojik bağlamda muhtelif fikirlere sahip olan ve İslamcı, Batıcı ve Türkçü olarak niteleyebileceğimiz hemen hemen tüm aydınların gerçekleştirmek istedikleri tek bir hedef vardı: Abdülhamid rejimini yıkmak ve meşruti bir rejime geçmek. Özellikle basın alanında uygulanan sıkı politikalar dönemin aydın zümresinin topyekûn olarak yönetime karşı tepkisel bir harekete girişmelerine neden olmuştur. Bu hedeflerine ulaşan aydınlar, ilerisini düşünememişler ve bu durum ise bu kişiler arasında ideolojik farklılıklar meydana getirmiştir.

II. Meşrutiyet'in ilanını takiben *Sırat-ı Müstakim* dergisinde yayınlanan bir yazıda, Kanun-i Esasi'nin geri alınışı bağımsızlığın kaynağı olarak ifade edilmiştir: “*Kanun-i Esasi'mizin bize bahşettiği hürriyetten maksat, bundan evvel taht-ı kahır ve istibdadında ezildiğimiz gayrı makul ve gayrı meşru bir takım kuyud-ı batıladan azade bir hürriyettir ki o da kavanin-i mevzua ve kavaid-i diniyemizin ve adet-i milliyemizin dairesinde serbestane hareketten ibarettir.*”⁴⁰⁶ Söylemi ile II. Abdülhamid dönemine duyulan kızgınlık ve Meşrutiyet rejimi ve anayasanın tüm yönlerden özgürleştirici tarafları vurgulanmıştır. *İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti*'nin de anayasal yönetime taraftar olduğu görülmektedir. Kanun-i Esasi'nin hükümleri içerisinde yer alan herkesin kendi dinini yaşamakta serbest olduğuna ilişkin maddenin, şeri hükümlere uygun olduğunu belirterek, anayasanın gerekliliğini ve ona duyulan ihtiyacı ifade etmiştir.⁴⁰⁷ Yine aynı şekilde Derviş Vahdeti ve dolayısıyla *İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti*'nin de Abdülhamid adından söz etmese de “istibdat” kavramıyla karakterize edilen rejimine karşı olduğu ve Meşrutiyet'in ilan edilmesini memnuniyetle karşıladığı görülmektedir: Bu noktada “*İstibdad milletin nazarını, mürüvvetin, bu me'va-yı mukaddesten (mekan-ı mukkades) ayırmıştı*”. Volkan gazetesinde yer alan bir yazıda gazeteye karşı yapılan baskılar belirtilerek “... *şimdiye kadar İttihad ve Terakki Cemiyeti'ni ikiye tefrik ederek, Manastır menbaina karşı kalbi bir teveccüh göstermekte idik. Şimdiden sonra alayına birden yuh! olsun...*”⁴⁰⁸ İfadesi paylaşılmıştır. Bu ifadelere paralel şekilde Baha Tevfik, “*görülyüyor ki hükümetin etkinliği meşru da olsa, müthiş ve sürekli bir istibdad oluşturmaktan geri kalmıyor.*”⁴⁰⁹ İfadesi ile II. Abdülhamid'in yönetimine eleştiri ortaya koymuştur.

⁴⁰⁶ Musa Kazım, “Hürriyet- Müsavat I”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 1, Sayı: 1, 14 Ağustos 1324, s. 1-3.

⁴⁰⁷ *Volkan Gazetesi*, s. 347-348.

⁴⁰⁸ *Volkan Gazetesi*, s. 346.

⁴⁰⁹ Baha Tevfik, *Felsefe-i Ferd*, s. 47.

Diğer taraftan Türkçü entelektüellerin siyasi tavırlarına bakıldığında ise şaşkıncu bir şekilde Türkçülük merkezli bir politika geliştiren İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni desteklemedikleri ve hatta Cemiyete karşı eleştirilerde buldukları görülmektedir. Türkçülük fikrinin simge isimlerinden Yusuf Akçura, İttihat ve Terakki Cemiyeti mensuplarının Türkçülük ile ilişkin söylemlerinde hataya düştüklerini belirterek, bu hatanın Cemiyetin yürütmüş olduğu millet politikasının farklı coğrafyalarda yaşayan Türki milletlerin ihmal edilmesinden olayı olduğunu belirtmişlerdir. Diğer taraftan da İttihatçı zümrenin, Padişahın otoritesini işlemez hale getirerek, Türklük şuurunun etkisinin kaybedilmesine neden olduklarını da eklemiştir.⁴¹⁰ Burada ilginç olan nokta, muhafazakâr entelektüeller ve basın Padişahın yönetimine karşı eleştiriler ortaya koyarken, Türkçü söylemler ise Padişahın tek güç olmasının gerekliliğini ortaya koymuştur.

Batıcı entelektüel Abdullah Cevdet de 1909 yılına kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni destekleyenler arasında olmuştur. Diğer taraftan da Cevdet, toplumun gelişebilmesi için her şeyden öte hürriyet olgusunun sadece teoride kalmayıp De facto (edimli) gerçekleşebilmesine bağlamaktadır.⁴¹¹ Burada görülmektedir ki iki karşı fikir akımı (İslamcılık-Batıcılık) entelektüelleri bu noktada düşünsel olarak birliktelik yaşamaktadırlar. Ayrıca *İctihad* dergisinde yer alan bir anlamda Batıcı aydınların programı olan *Pek Uyanık Bir Uyku* isimli makalede devletin nasıl tekrar eski gücüne nasıl ulaşabileceği hakkında yazılan maddelerin birinde şöyle bir yazı yer almaktadır:

“Hürriyet ve İtilaf ve İttihat ve Terakki ve sair cemiyetler ba'de ma hükümet işiyle uğraşmayı bunları ehli olanlara terk ederek kendileri donanma, müdafaa-i milliye, maarif-i umumiye, hıfzı sıhhat-i umumiye gibi mesail ile iştigal ve mesleki siyasetlerinin tatbiki meclisdeki fırkalarına terk edeceklerdir. Bu suretle nezaretlere cahil hamiyetlilerden ziyade âlim ve vakıf vatanperverler gelecektir.”⁴¹²

İfadesinin yer alması Batıcıların hükümeti yürütme bağlamında, hem Hürriyet ve İtilaf üyelerine hem de İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelerine karşı olduklarını göstermektedir. Diğer bir maddede ise Osmanlı toplumunun, devlet için gerekli olan tüm alt yapı

⁴¹⁰ Yusuf Akçuroğlu, “Türk Aleminde”, *Türk Yurdu*, Cilt: 2, Sayı: 21, 23 Ağustos 1328, s. 663-664; Akçuroğlu Yusuf, “Türk Aleminde”, *Türk Yurdu*, Cilt: 2, Sayı: 17, s. 531-535.

⁴¹¹ Abdullah Cevdet, “Hürriyet-i İrtica Yok”, *İctihad*, Cilt: 3, Sayı: 47, 15 Mayıs 1328, s. 1098-1100.

⁴¹² *İctihad*, “Pek Uyanık Bir Uyku”, Cilt: 4, Sayı: 57, 7 Mart 1329, s. 1262-1263.

hizmetlerinin kendilerinin yapması gerektiğini, bu anlamda hükümetten bir şey beklenilmemesi gerektiğini ifade ederek, hükümetin sadece siyasi düzlemde işlevsellik göstermesi gerektiği belirtilmiştir.⁴¹³

Hikmet dergisinde II. Meşrutiyet döneminin fikirsel yapısı ile ilgili olarak şöyle bir ifade yer almaktadır:

*“Osmanlılarda, hemen umumiyetle serbest-i fikir, serbest-i ruh, mefkud (kayıp)dur. Hayat-ı umumiyemiz asırların süregelip bize kadar yetiştirdiği ebatının, bir takım an’anat (gelenekler) tazyikat-ı muharebesi altındadır... Serbest söylemekten daima ihtiraz eder, hatta daha ileriye giderek diyebilirim ki serbest işitmek serbest görmekten bile çekiniriz. Esaret-i fikriye namını verdiğim bu hayat-ı ruhiyemizin bütün hareketimiz de tezahür etmekten bir an hali kalmaz.”*⁴¹⁴

Aşîyan dergisinde ise doğada uçan kuşların kafese koyulmasına benzetilmesi de toplumun her kesiminin bu noktaya temas ettiklerini bize göstermektedir.⁴¹⁵ Bahsi geçen haberler, II. Meşrutiyet döneminde de düşünsel yapının ortaya konulması noktasında bir problem olduğunu söylemektedir.

⁴¹³ *İctihad*, Pek Uyanık Bir Uyku, s. 1264.

⁴¹⁴ Yanyalı H. İsmail, “İctimaiyat: Esaret-i Fikriye”, *Hikmet*, Cilt: 1, Sayı: 52, 23 Eylül 1912, s. 2.

⁴¹⁵ Edhem, “Hürriyet-i Fikriyenin Hududu Var Mıdır?”, *Aşîyan*, Cilt: 1, Sayı: 5, 25 Eylül 1324, s. 134-142.

SONUÇ

XVII. yüzyıl sonu itibariyle başlayan ve süreklilik göstermeye başlayan uzun soluklu savaşlar ve akabinde yaşanan toprak kayıpları, devletin tüm sistemlerinin çözülmeye başlamasına ve bunun da devletin gücünün artık somut bir şekilde kaybolması sonucunu beraberinde getirmiştir. Bu yüzyıla kadar salt olarak Batı karşısında daima üstünlük psikolojisi ile hareket eden Osmanlı Devleti, artık yavaş bir şekilde ve kısmen de olsa Batılı devletlerin özellikle askeri ve teknolojik bakımdan kendisinden üstün konuma geldiğinin farkına varmış ve bu yönde birtakım değişiklikler yapma ihtiyacı hissetmeye başlamıştır. Bu doğrultuda ilk merhale olarak bizzat devlet otoritesi inisiyatifi ile birtakım değişiklikler yapılması kararlaştırılmıştır. Bu durumun neticesinde Batının askeri yönden teknolojik faaliyetlerinin örnek alınmasının yeterli olacağını düşünmüş ve buna yönelik değişikliklere gidilmiştir. Ancak toprak kayıplarının artması ve savaşlarda alınan mağlubiyetlerin artması sebebiyle daha geniş ve etkili reformist hareketlere girişilmiştir. Devleti yeniden canlandırma çabaları noktasında başlatılan bu yenileşme faaliyetleri, problem yaşanan alanlarda derinlemesine incelemeler yapılmaması sebebiyle yetersiz kalmıştır. Ayrıca bu hareketlerin bizzat devlet tarafından yapılmaya çalışılması ve halkın bu hareketlere dâhil edilmemesi diğer taraftan da her dönem geleneksellikten yana kimselerin bu yenileşme çabalarına set çekmeye çalışmaları tam olarak bir dönüşümün yapılamamasına neden olmuştur.

Askeri ve teknolojik alanlar ile başlayan Batılılaşma düşüncesi zamanla kendini farklı alanlarda da göstermiştir. Özellikle Avrupa ülkelerine gönderilen elçiler gezip gördükleri yerleri ve o ülkeler de ki gelişmeleri yakından takip etmişler, memlekete geri döndüklerinde de bu gelişmeleri Padişaha sunmuşlardır. Bu dönütler Batılılaşma fikrinin yanlış olmadığını daha açık şekilde göstermiştir. Batılılaşma fikrini güçlendiren diğer etken ise matbaanın kurulması olmuştur. Matbaa ile birlikte yayıncılık artmış ve dış dünya ile daha fazla etkileşime girilmiştir. Ancak Batılılaşmanın her alana yayılmaya başlaması zaten kötü durumda olan devlet ekonomisini daha da kötü seviyelere getirmiştir. Bu durum ise doğal olarak tepkileri arttırmıştır. Ancak her şeye rağmen bu dönüşüm fikri sağlam zemine oturtulmaması ve kişiler nezdinde sınırlı kalması sebebiyle başarıya ulaşamamıştır. Bu sebeple farklı dönemlerde farklı ideolojik düşünceler ortaya çıkarak devleti kurtarma fikirleri geliştirmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma olgusu ilk defa yaşanan başarısızlıklara tepki olarak ortaya çıkmıştır. Ancak Batılılaşma hareketlerinin belirli noktalar ile sınırlı kalması ve diğer taraftan sürekli değişen dünya konjonktürü Osmanlı Devleti'nin çok uluslu yapısına zarar vermiştir. Ayrıca devlet otoritesinin zayıflaması ve diğer taraftan da Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan farklı milletleri kışkırtması Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük ve Batıcılık şeklinde farklı isimlerde çözüm reçetelerini ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda Özellikle XIX. yüzyılda tüm Osmanlı tebaasını bir arada tutmak amacıyla Tanzimat ve Islahat Fermanları yayınlanmıştır. Bu fermanlar ile somut şekilde “Osmanlıcılık” düşüncesi ortaya çıkmıştır. Osmanlıcılık fikri çerçevesinde, dönemin aydınları meşruti yönetim düşüncesi ile Padişah II. Abdülhamid'in tahtta çıkmasını sağlamışlar ve meşrutiyet yönetimi ile bu fikir akımının uygulanmasını sağlamışlardır. Ancak 1912-1913 yılları arasında meydana gelen Balkan Savaşları ile devletten kopan uluslar, bu fikir akımının sonlanmasına neden olmuştur. Bu sebepler Osmanlıcılık düşüncesinin etkinlik gösterememesine de sebep vermiştir. Diğer taraftan da dönemin Padişahı II. Abdülhamid'in tüm Müslümanları tek noktada toplamak amacıyla İslamcılık fikrini devletin resmi söylemi haline getirmesi ikinci fikir akımını meydana getirmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanı ile devletin özünü oluşturan spesifik olarak Türk milletinin varlığına yönelik “Türkçülük” adı altında ideolojik düşünce ortaya çıkması ile birlikte ayrıntılı olarak sistematik çerçevesini çizmiş olduğumuz Batılılaşma düşüncesi de “Batıcılık” fikir akımına evrilmiştir.

İsmi geçen dört farklı fikir akımı, temsilcilerinin ortaya koymuş olduğu ideolojik görüşler temelinde şekillenmiştir. Bu fikir akımlarının ortaya koymuş olduğu tartışmalarda özellikle İslamcı ve Batıcı aydınlar ön plana çıkmıştır. Tabii olarak önceden itibaren Batılılaşmanın İslami bir devlete uyarlanmaya çalışılmasının dini bakımdan “günah”, sistem bakımından da “gereksiz” olarak gören İslamcı fikir savunucuları ile Batı'nın kesin şekilde rol model alınması hususunda ısrarcı olan Batıcı entelektüeller derin tartışmalara girmişlerdir. Özellikle Padişah II. Abdülhamid döneminin ortaya koymuş olduğu basın üzerindeki sansürün Meşrutiyetin ilanı ile birlikte ortadan kalkması ve bununla birlikte bu alan dâhilinde tüm fikir insanlarının özgürlük ortamına kavuşmaları neticesinde farklı alanlar çerçevesinde sosyal meseleler üzerine eğilme ve düşünme imkânları bulmuşlardır.

Sosyal ve kültürel alanlarda farklı hususlar üzerine yoğunlaşan entelektüellerin hemen hemen hepsi siyasi noktada çoğulcu bir rejimden yana tavır koymuşlar ve ayrıca basın

alanında uygulanan sansür politikası sebebiyle Padişahlık yönetimine karşı çıkmışlardır. Diğer taraftan da eğitim hususunda benzer söylemler kullanan entelektüeller hangi yaklaşımdan olursa olsun eğitimin gerekliliğe dem vurarak devletin kurtulması için eğitimin önemini özellikle vurgulamıştır. Ancak diğer taraftan bakıldığında ise özellikle aile mefhumu, kadınlar özelinde giyim kuşam ve alışkanlıklar noktasında birbirlerinden ayrılmışlardır.

Ancak özellikle Batılılaşma fikrinin halk nezdinde karşılık bulmaya başlaması, muhafazakâr olarak niteleyebileceğimiz İslamcı aydınlar ve kısmen de Türkçü aydınlar tarafından hoş karşılanmamıştır. Ayrıca Batı düşüncesi, aynı düşünce yapısına sahip olmalarına rağmen Batıcı aydınların da kendi aralarında ihtilafa düşmesine sebep olmuştur. Topyekûn olarak Batılılaşma düşüncesine ve aynı zamanda döneminin en ilginç çıkışlarını ortaya koyan Abdullah Cevdet ile bir anlamda ılımlı düşünce yapısı ile İslamcılık fikir akımına daha yakın bir profil çizmesine karşın Batıcı aydın olarak tanınan Celal Nuri Bey ile anlaşmazlık yaşamışlardır. Diğer taraftan İslamcı aydınların da belirli sınırlar içerisinde Batı düşüncesini destekledikleri görülmektedir. Buradan hareketle görülmektedir ki ilk dönem Osmanlı aydınlarında görüldüğü gibi II. Meşrutiyet dönemi aydınları da kesin çizgilerle ayrılabilmiş değillerdir. Böyle bir kaotik durum ise basın-yayın organlarında da kendisini epeyce göstermiştir.

Netice itibariyle ortaya koyulan tartışmaların ve fikir savunucularının tek gayesi “Türkiye Nasıl kurtarılabilir?” olmuştur. Ancak yine de bu soruya yönelik somut bir cevap ortaya koyulmamış olsa da bu kişiler, felsefe ve düşünce yapıları ile coğrafya bakımından ve sınırlı çalışma şartları içerisinde büyük bir özveri ve sabırla inandıkları fikirleri, kamuoyu ile paylaşarak çok boyutlu tartışma yelpazesi meydana getirmişlerdir. Bu aydınların ortaya koymuş oldukları düşünce sistemleri Türkiye Cumhuriyeti devletinin kurulmasının ardından Mustafa Kemal Atatürk’ün ortaya koymuş olduğu inkılap hareketlerinin de alt yapısını oluşturmuştur.

KAYNAKÇA

Kitaplar ve Makaleler

- ABADAN, Yavuz, “Tanzimat Fermanının Tahlili”, *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.
- AFYONCU, Erhan, “İbrahim Müteferrika” *TDVİA*, Cilt: 21, TDV Yayınları, Ankara, 2000, s. 324-327.
- AHMAD, Feroz, “İttihat ve Terakki'nin Dış Politikası”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 293-303.
- AHMAD, Feroz, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, (5. Baskı), (Çev: Nuran Yavuz), Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999.
- AHMAD, Feroz, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, (15. Baskı), (Çev: Yavuz Alogan), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2016.
- AHMAD, Feroz, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, (2. Baskı), (Çev: Sedat Cem Karadeli), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.
- Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi*, (Yay. Haz. Metin Hasırcı), Cilt: 2, Emre Yayınları, İstanbul, 2002.
- Ahmet Rasim, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Reform Çabaları İçinde Batış Evreleri*, (Yay. Haz. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu), Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1987.
- AKAL, Emel, *Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat Terakki ve Bolşevizm*, (2. Baskı), Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı, İstanbul, 2006.
- AKIN, Rıdvan, “İkinci Meşrutiyette Parlamento ve Hükümet”, *100. Yılında II. Meşrutiyet (Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi) Uluslararası Sempozyumu Bildiriler 22-24 Ekim 2008*, (Yay. Haz. Zekeriya Kurşun, Cemil Öztürk, Yasemin Tümer Erdem, Arzu M. Nurdoğan), Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009, s. 27-48.
- AKSANYAR, Necati, “Türk Toplumunda Batıcılık Akımı”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 2, 1999, s. 229-244.
- AKTEPE, M. Münir, *Patrona İsyanı (1730)*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1958.
- AKTEPE, Münir, “Abdülhamid I”, *TDVİA*, Cilt: 1, TDV Yayınları, Ankara, 1988, s. 213-216.
- AKSUN, Ziya Nur, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: 2, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1994.
- AKŞİN, Sina, *Türkiye Tarihi 3 (Osmanlı Devleti 1600-1908)*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1988.
- AKŞİN, Sina, *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye Tarihi (1908-1980)*, (12. Baskı), Cem Yayınevi, İstanbul, 2013.
- AKŞİN, Sina, *Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi 1789-1980*, Cilt: 1, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1997.

- AKŞİN, Sina, “Fransız İhtilalinin II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Devleti Üzerindeki Etkileri Üzerine Bazı Görüşler” *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 49, Sayı: 3, Ankara, 2002, s. 23-29.
- AKŞİN, Sina, “Jön Türkler”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 832-843.
- AKŞİN, Sina, “Fedakâran-ı Millet Cemiyeti”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, Cilt: 29, Ankara, 1974, s. 125-136.
- AKŞİN, Sina, “İttihat ve Terakki”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1422-1432.
- AKYILDIZ, Ali, “Sened-i İttifak”, *TDVİA*, TDV Yayınları, Cilt: 36, s. 512-514.
- AKYÜZ, Kenan, “Türk Ocakları”, *Belleten*, Cilt: L, Sayı: 196, TTK Basımevi, Ankara, Nisan 1986, s. 201-228.
- ALBAYRAK, Sadık, *Türkiye’de İslamcılık Batıcılık Mücadelesi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2017.
- ALTINTAŞ, Ramazan, “Kılıçzâde hakkı ve projesi”, *Eskiyeni Dergisi*, Sayı: 8, Kış 2008, s. 93-102.
- ALKAN, Ahmet Turan, “Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Ordu ve Siyaset İlişkileri”, *Türkler*, Cilt: 14, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 765-781.
- ALKAN, Mehmet Öznur, “Militarist Turkish-Islamic Synthesis: Official Ideology, Official History and Nationalism in the Second Constitutional Period” *Türkiye Ortadoğu Çalışmalar Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, 2014, s. 147-172.
- ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK Yayınları, Ankara, 1997.
- ARTUÇ, Nevzat, “II. Meşrutiyet’in İlânı”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 45, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2008, s. 65-82.
- ASLAN, Taner, “Garpçılar ve Garpçılar Arasındaki Fikir Ayrılıkları”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Cilt: 14, No: 2, Ekim 2006, s. 629-636.
- AYSAL, Necdet, “Örgütlenmeden Eyleme Geçiş: 31 Mart Olayı”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 37-38, Mayıs-Kasım 2006, s. 15-53.
- BAĞCI, Rıza, *Baha Tevfik’in Hayatı Edebî ve Felsefî Eserleri Üzerinde Bir Araştırma*, Kaynak Yayınları, İzmir, 1996.
- BAYKAL, Bekir Sıtkı, “Önsöz” *Destârî Sâlih Tarihi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, No: 117, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1962.
- BAYKAL, Bekir Sıtkı, “93 Meşrutiyeti” *Belleten*, Cilt: VI, Sayı: 21-22, II. Kânun-Nisan 1942, s. 45-83.

- BERKES, Niyazi, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, (3. Baskı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018.
- BERKES, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013.
- BERKES, Niyazi, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler-1*, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1997.
- BEYDİLLİ, Kemal, “Küçük Kaynarca Antlaşması”, *TDVİA*, Cilt: 26, TDV Yayınları, Ankara, 2002, s. 524-527.
- BOLAY, Süleyman Hayri, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türk Düşünce Tarihi”, *Türkler*, Cilt: 14, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 515-566.
- BULAÇ, Ali, “İslâm’ın Üç Siyaset Tarzı veya İslâmcıların Üç Nesli”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, (2. Baskı), Cilt: 6, İslâmcılık, (Editörler: Taner Bora-Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 48-67.
- BURAK, Begüm, “Osmanlı’dan Günümüze Ordu-Siyaset İlişkileri”, *History Studies International Journal of History*, Cilt: 3, Sayı: 1, 2011, s. 45-67.
- BUZPINAR, Ş. Tufan, “Mustafa Fâzıl Paşa”, *TDVİA*, Cilt: 31, TDV Yayınları, Ankara, 2006, s. 300-301.
- Celal Nuri, “İctimaiyatta Aile”, *Kadınlarımız*, Matbaa-i İctihad, İstanbul, 1331.
- Celal Nuri, “Bizde Aile”, *Kadınlarımız*, Matbaa-i İctihad, İstanbul, 1331.
- Celal Nuri, “Tesettür ve İhticab”, *Kadınlarımız*, Matbaa-i İctihad, İstanbul, 1331.
- ÇAVDAR, Tevfik, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)*, (5. Baskı), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2013.
- ÇAVDAR, Tevfik, *İttihat ve Terakki*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- ÇELİK, Hüseyin, *Alî Suavi*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993.
- ÇELİK, Hüseyin, “Muhbir”, *TDVİA*, Cilt: 31, TDV Yayınları, Ankara, 2006, s. 32-34.
- ÇETİNSAYA, Gökhan ve Ş. Tufan Buzpınar, “Midhat Paşa”, *TDVİA*, Cilt: 30, TDV Yayınları, Ankara, 2005, s. 7-11.
- ÇETİNSAYA, Gökhan, “Mithat Paşa”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, (8. Baskı), Cilt: 1, Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi, (Editör: Taner Bora-Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 60-71.
- DAĞLAR, Oya, “II. Meşrutiyet’in İlanının İstanbul Basını’ndaki Yansımaları (1908)”, *İ. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 38, Mart 2008, s. 141-159.
- DAVİSON, Roderic H., *Reform in the Ottoman Empire (1856-1876)*, Princeton University Press, (Princeton, New Jersey), 1963.
- DEMİR, Alperen, *Çerkes Hasan Vakası*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2018.

- DEMİR, Osman, “Doktor Abdullah Cevdet’te Din Algısı”, *İnsan ve Toplum*, Cilt: 1, Sayı: 2, Aralık 2011, s. 5-28.
- DEMİREL, Fatmagül, *II. Abdülhamid Döneminde Sansür*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- DOĞAN, Necmettin, “Türk Demokrasi Tarihini Anlamanın Bir Aracı Olarak Meşrutiyet”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 45, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2008, s. 133-148.
- DOĞANER, Yasemin, “Hürriyet ve Modernleşme Enstrümanı Olarak Osmanlı’da Basın”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 29, Sayı: 1, Ankara, Haziran 2012, s. 109-141.
- DUMONT, Paul ve François Georgeon, *Bir İmparatorluğun Ölümü 1908-1923*, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1997.
- DUYMAZ, Recep, “Celâl Nuri İleri”, *TDVİA*, Cilt: 7, TDV Yayınları, Ankara, 1993, s. 242-245.
- DÜNDAR, Fuat, *Modern Türkiye’nin Şifresi İttihat ve Terakki’nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- DÜNDAR, Fuat, *İttihat ve Terakki’nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, (Yay. Haz. Şemsettin Kutlu), Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1973.
- EBÜZZİYA, Ziyad, “Ahmed Rızâ”, *TDVİA*, Cilt: 2, TDV Yayınları, Ankara, 1989, s. 124-127.
- EFE, Adem, “Sebülürreşad”, *TDVİA*, Cilt: 36, TDV Yayınları, Ankara, 2009, s. 251-253.
- EFE, Adem, “II. Meşrutiyet Dönemi İslamcıları ve Çağdaşlaşma Görüşleri”, “Türk Demokrasi Tarihini Anlamanın Bir Aracı Olarak Meşrutiyet”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 45, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2008, s. 243-272.
- EKİNCİ, Necdet, “Türk Basın Tarihinden Kesitler”, *Türkler*, Cilt: 14, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 675-680.
- EMECEN, Feridun, “Kuruluştan Küçük Kaynarca’ya”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Cilt: 1, (Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu), IRCICA, İstanbul, 1994, s. 5-63.
- ENGELHARTD, Edouard-Philippe, *Tanzimat ve Türkiye*, (Çev: Ayda Düz), Milliyet Yayınları, İstanbul, 1976.
- ERDOĞDU, A. Teyfur, “Osmanlılığın Evrimi Hakkında Bir Deneme: Bir Grup (Üst Düzey Yönetici) Kimliğinden Millet Yaratma Projesine”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 45, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2008, s. 19-46.
- ERYILMAZ, Bilal, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yayınları, Ankara, 2010.
- FİNDLEY, Carter V., *Modern Türkiye Tarihi (İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007)*, (2. Baskı), (Çev: Güneş Ayas), Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.

- FİNDLEY, Carter V., *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform (Babıali, 1789-1922)*, (Çev: Ercan Ertürk) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.
- GAXOTTE, Pierre, *Fransız İhtilali Tarihi*, (2. Baskı), (Çev: Samih Tiryakioğlu), Varlık Yayınevi, İstanbul, 1969.
- GEORGEON, François, Sultan Abdülhamid, (Çev: Ali Berktay), Homer Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- GÖKALP, Ziya, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Kitap Zamanı Yayınları, İstanbul, 2008.
- GÖRGÜN, Tahsin, “Batıcılık”, *Felsefe Ansiklopedisi*, Cilt 2, Etik Yayınları, İstanbul, 2004, s. 180-186.
- Görsel Büyük Genel Kültür Ansiklopedisi*, Cilt: 4, Görsel Yayınları, 1981, İstanbul.
- GÜRSOY, Ülkü, “II. Meşrutiyet Dönemi Dergileri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Cilt: II, Sayı: 46, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2008, s. 207-221.
- GÜMÜŞ, Musa, “Leh ve Macar Mültecilerinin Osmanlı Devleti’ne Sığınması Beyin Göçü Olarak Değerlendirilebilir Mi?”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Yıl: 8, Sayı: XXIII, Eylül 2015, s. 363-387.
- GÜNDÜZ, Mustafa, *II. Meşrutiyet’in Klasik Paradigmaları (İçtihad, Sebilü’r Reşad ve Türk Yurdu’nda Toplumsal Tezler)*, Lotus Yayınevi, Ankara, 2007.
- GÜZ, Nurettin, “Osmanlı Basını”, *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 3, Konya, 2000, s. 40-57.
- HANİOĞLU, M. Şükrü, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyet ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985.
- HANİOĞLU, Şükrü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1981.
- HANİOĞLU, Şükrü, “Osmanlıcılık”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1389-1393.
- HANİOĞLU, Şükrü, “Batıcılık”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt:5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1382-1388.
- HANİOĞLU, Şükrü, “Türkçülük”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1394-1399.
- HANİOĞLU, M. Şükrü, “Batılılaşma”, *TDVİA*, TDV Yayınları, Ankara, 1999, s. 182-186.
- HANİOĞLU, M. Şükrü, “Abdullah Cevdet”, *TDVİA*, Cilt: 1, İstanbul, 1988, s. 90-93.

- HANİOĞLU, M. Şükrü, “Garbcılar: Their Attitudes toward Religion and Their Impact on the Official İdeology of the Turkish Republic”, *Studia Islamica*, No: 86, 1997, s. 133-158.
- HEYD, Uriel, *Ziya Gökalp Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, (Çev: Cemil Meriç), Sebil Yayınları, İstanbul, 1980.
- İŞİN, Ekrem, “Osmanlı Materyalizmi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 363-370.
- İBRAHİMOV, Osman, “Osmanlı Devleti’nde İlk Basın Yayın Faaliyetleri ve Tuna Gazetesi”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 5, Kars, 2016, s. 82-94.
- İĞDEMİR, Uluğ, *Kuleli Vak’ası Hakkında Bir Araştırma*, (2. Baskı), TTK Yayınları, Ankara, 2009.
- İLHAN, Atilla, *Hangi Batı*, (6. Baskı), Bilgi Yayınevi, Ankara, 2001.
- İNALCIK, Halil, “II. Meşrutiyet”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 45, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2008, s. 11-16.
- İNAN, Yusuf Ziya, *Jöntürklerden İttihat ve Terakki Cemiyetine*, Bayramâşık Yayınevi, İstanbul, 1978.
- İNALCIK, Halil, *Rönesans Avrupası: Türkiye’nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Sürece*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.
- JORGA, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 4*, (Çev: Nilüfer Epçeli), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2009.
- JORGA, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi 5*, (Çev: Nilüfer Epçeli), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2009.
- KABACALI, Alpay, *Başlangıçtan Günümüze Türkiye’de Basın Sansürü*, Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1990.
- KABACALI, Alpay, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Sansür”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 607-616.
- KARA, İsmail, “Barış Düşüncesi”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, Cilt: 1, İstanbul, 1990, s. 154-160.
- KARA, İsmail, “Tanzimat’tan Cumhuriyete İslâmcılık Tartışmaları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1405-1420.
- KARAGÖZ, Mehmet, “Osmanlı Devletinde İslahat Hareketleri ve Batı Medeniyetine Giriş Gayretleri (1700-1839)”, *OTAM*, Cilt: 6, Sayı: 6, s. 173-194.
- KARMIŞ, Orhan ve Aytaç Eker, *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, Cilt: 3, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1993.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: 5, TTK Basımevi, Ankara, 2011.

- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: 6, TTK Basımevi, Ankara, 2011.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: 8, TTK Basımevi, Ankara, 2011.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: 9, TTK Basımevi, Ankara, 1999.
- KARAL, Enver Ziya, “Önsöz”, *Yusuf Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset*, (8. Baskı), TTK Yayınları, Ankara, 2018.
- KARMIŞ, Orhan ve Aytaç Eker, *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, Cilt: 3, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1993.
- KARPAT, Kemal H., *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.
- KAYALI, Kurtuluş, “Osmanlı Devleti’nde Yenileşme Hareketleri ve Ordu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1250-1258.
- KAYALI, Hasan, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*, Berkeley: University of California Press, 1997.
- KAYGI, Abdullah, *Türk Düşüncesinde Çağdaşlaşma*, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1992.
- Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, (2. Baskı) Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- KERİMOĞLU, Hasan Taner, “Meşrutiyet Üzerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne Karşı Hak Arama Mücadelesi Fedakâran-ı Millet Cemiyeti”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Cilt: 23, Sayı: 137, Mayıs 2005, s. 40-45.
- KESGİN, Safiye, “Baticılık Akımı Temsilcilerinden Celal Nuri İleri’nin Eğitim Görüşleri”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 16, Sayı: 42, 2013, s. 166-189.
- KODAMAN, Bayram, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1987.
- KILIÇBAY, Mehmet Ali, “Osmanlı Batılılaşması”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 147-152.
- KINIK, Mustafa, “İbrahim Müteferrika ve Yayımladığı İlk Kitaplar”, *Kalemîşi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 4, 2014, s. 23-40.
- KOLOĞLU, Orhan, *Osmanlı’dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2013.
- KOLOĞLU, Orhan, “<<Abdülhamid Basın Rejimi>> Deyimi Üzerine”, Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri (27-29 Mayıs 1992), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1994, s. 35-46.
- KOLOĞLU, Orhan, “Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 68-93.
- KURAN, Ahmet Bedevi, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, (2. Baskı), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.

- KURAN, Ahmet Bedevi, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.
- KUSHNER, David, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)*, (1. Baskı), (Çev: Şevket Serdar Türet, Rekin Ertem, Fahri Erdem), Kervan Yayınları, İstanbul, 1979.
- KUTAY, Cemal, *Prens Sabahattin Bey, Sultan II. Abdülhamit, İttihad ve Terakki*, Tarih Yayınları, İstanbul, 1964.
- KUTLUER, İlhan, “Batılılaşma”, TDVİA, Cilt: 5, TDV Yayınları, Ankara, 1992, s. 152-158.
- KUYAŞ, Ahmet, “II. Meşrutiyet, Türk Devrimi Tarihi ve Bugünkü Türkiye” *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 45, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2008, s. 49-64.
- LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (5. Baskı), (Çev: Metin Kıratlı), TTK Yayınları, Ankara, 1993.
- Maarif Vekâleti, *Tarih III*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931.
- MARDİN, Şerif, “Yeni Osmanlı Düşüncesi”, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, (8. Baskı), Cilt: 1, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, (Editör: Taner Bora-Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 42-53.
- MARDİN, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- MARDİN, Şerif, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, (Makaleler 3), (Der: Mümtaz'er Türköner-Tuncay Önder), İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- MARDİN, Şerif, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- MARDİN, Şerif, “İslamcılık”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1400-1404.
- MAZICI, Nurşen, “1930'a Kadar Basının Durumu ve 1931 Matbuat Kanunu”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 18, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 1996, s. 131-154.
- Mehmed Âkif, “Tevhîd Yâhud Feryâd”, *Safahat*, (Yay. Haz. M. Ertuğrul Düzdağ), Bağcılar Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.
- Michelet, *Fransız İhtilali Tarihi 1*, (Çev: Hamdi Varoğlu), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1950.
- Mustafa Celâlettin Paşa, *Eski ve Modern Türkler*, (Çev: Güven Beker), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2014.
- OKAY, Orhan, “Batılılaşma Devri Fikir Hayatı Üzerine Bir Deneme”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Cilt: 2, (Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu), IRCICA, İstanbul, 1998, s. 195-219.
- OKUR, Mehmet, “Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Cemiyetler: İllegal Yapıdan Legal Yapıya Geçiş”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Cilt: II, Sayı: 46, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2008, s. 117-131.

- ORTAYLI, İlber, “Batılılaşma Sorunu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 134-138.
- ÖZCAN, Abdülkadir, “Lâle Devri”, *TDVİA*, Cilt: 27, TDV Yayınları, Ankara, 2003, s. 81-84.
- ORTAYLI, İlber, *Batılılaşma Yolunda*, Merkezi Kitapçılık Yayıncılık, İstanbul, 2007.
- ORTAYLI, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2008.
- ÖZ, Baki, *İttihat Terakki ve Bektaşiler*, Can Yayınları, İstanbul, 2004.
- ÖZCAN, Abdülkadir, “Pasarofça Antlaşması”, *TDVİA*, Cilt: 34, TDV Yayınları, Ankara, 2007, s. 177-181.
- ÖZCAN, Abdülkadir, “Humbaracı Ahmed Paşa”, *TDVİA*, Cilt: 18, TDV Yayınları, Ankara, 1998, s. 351-353.
- ÖZCAN, Abdülkadir, “Sekban-ı Cedit” *TDVİA*, Cilt: 36, TDV Yayınları, Ankara, 2009, s. 328-329.
- ÖZCAN, Azmi, “Osmanlıcılık”, *TDVİA*, Cilt: 33, TDV Yayınları, Ankara, 2007, s. 485-487.
- ÖZCAN, Azmi, “İttihâd-ı Muhammedî Cemiyeti”, *TDVİA*, Cilt: 23, TDV Yayınları, Ankara, 2001, s. 475-476.
- ÖZCAN, Azmi, “İttihâd-ı İslâm”, *TDVİA*, Cilt: 23, TDV Yayınları, Ankara, 2001, s. 470-475.
- ÖZDEMİR, Mehmet, “DOZY, Reinhart Pieter Anne”, *TDVİA*, Cilt: 9, TDV Yayınları, Ankara, 1994, s. 513-514.
- ÖZTÜRK, Faruk, “Baha Tevfik’in Dil ve Felsefe Sorununa Yaklaşımı ve “Felsefe Kamusu” *Kebikeç Dergisi*, Yıl: 6, Sayı: 12, 2001, S. 5-20.
- PALMER, Alan, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, (Çev: Belkıs Çorakçı Dışbudak), Alfa Tarih, İstanbul, 2014.
- PEKDOĞAN, Celal, “Kılıçzâde Hakkı (1872-1960)”, *TDVİA*, Cilt: 25, TDV Yayınları, Ankara, 2002, s. 415-416.
- PETROSYAN, Yuriy Aşatoviç, *Sovyet Gözüyle Jöntürkler*, (Çev: Mazlum Beyhan, Ayşe Hacıhasanoğlu), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974.
- POLAT, Nazım H., “İctihad”, *TDVİA*, Cilt: 21, TDV Yayınları, İstanbul, 2000, s. 446-448.
- RAMSAUR, Ernest, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*, (Çev: Nuran Ülken), Sander Yayınları, İstanbul, 1972.
- RAULİN-CERCEAU, Florence, “Historical Review of the Origin of Life and Astrobiology”, (Editör: Joseph Seckbach), *Origins: Genesis, Evolution and Diversity of Life*, Dordrecht, The Netherlands: Kluwer Academic Publishers, 2004, s. 22.

- SAFA, Peyami, *Türk İnkılabına Bakışlar*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010.
- Said Halim Paşa, *Buhranlarımız*, (Haz: M. Ertuğrul Düzdağ), Tercüman Yayınları, İstanbul, 1973.
- SARIKAYA, M. Saffet, “Osmanlı Türkiyesinde İslamcılık Düşüncesine Genel Bir Bakış”, *Arayışlar*, 1/1, Isparta, 1999, s. 97-112.
- SHAW, Standford J., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, (Volume: 1), Cambridge University, 1976.
- SHAW, Standford J. ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, (Volume: 2), Cambridge University, 1977.
- SLADE, S. Adolphus, *Türkiye ve Kırım Harbi*, (Çev: Ali Rıza Seyfi), İstanbul Askeri Matbaa, Ankara, 1943.
- SERBESTOĞLU, İbrahim, *Osmanlı Kimdir? Osmanlı Devleti'nde Tabiiyet Sorunu*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2014.
- ŞEN, Adil, *İbrahim Müteferrika ve Usûlü'l-Hikem fî Nizâmi'l-Ümem*, TDV Yayınları, Ankara, 1995.
- TAHİROĞLU, Bülent, “Tanzimat’tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 588-601.
- TANÖR, Bülent, “Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 10-26.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, (7. Baskı), Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1988.
- TANSÜ, Yunus Emre, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Batıcı Düşünce Çerçevesinde Dr. Abdullah Cevdet ve İctihad Dergisi”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 1, Nisan 2018, s. 113-142.
- TEPEDELENLİ, Nizamettin Nazif, *İlân-ı Hürriyet ve Sultan II.ci Abdülhamit Han*, Yeni Matbaa, İstanbul, 1960.
- TEVFİK, Baha, *Felsefe-i Ferd*, (Çev: Burhan Şaylı), Yumuşak G Yayınları, İstanbul, 1997, s. 95.
- TİMUR, Taner, “Osmanlı ve “Batılılaşma”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 139-146.
- TOPRAK, Zafer, “Meşrutiyet’te Seçimler ve Seçim Mevzuatı”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 973-976.
- TOPUZ, Hıfzı, *100 Soruda Başlangıçtan Günümüze Türk Basın Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1996.
- TOYNBEE, Arnold J., *Türkiye I*, (Çev: Kasım Yargıcı), Yeni Gün Yayıncılık, İstanbul, 1999.

- TUNAYA, Tarık Zafer, *İslamcılık Cereyanı -I*, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1998.
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler, (İttihat ve Terakki)*, Cilt: 3, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1989.
- TUNAYA, Tarık Z., *Hürriyet’in İlânı (İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar)*, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1998.
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye’nin Siyasal Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yedigün Matbaası, İstanbul, 1960.
- TUNAYA, Tarık Zafer, “1876 Kanun-ı Esasî ve Türkiye’de Anayasa Geleneği, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt: 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 27-39.
- TUNAYA, Tarık Z. , “Âmme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Siyasal Tefekküründe <<Garpçılık>> Cereyanı”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 14, Sayı: 3-4, İstanbul, 1948, s. 585-630.
- TURAN, Şerafettin, *Atatürk’ün Düşünce Yapısını Etkileyen Olaylar, Düşünürler, Kitaplar*, (7. Baskı), TTK Yayınları, Ankara, 2018.
- TURAN, Mustafa, II. Viyana Muhararası, Osmanlı Devleti’nde Siyasal, İdari ve Askeri Çözülme”, *OTAM*, Ankara, 1998, s. 389-429.
- TURHAN, Mümtaz, *Garplılaşmanın Neresindeyiz?*, (3. Baskı), Bâbüâli Yayınevi, İstanbul, 1961.
- UÇMAN, Abdullah, “Bahâ Tevfik”, *TDVİA*, Cilt: 4, TDV Yayınları, Ankara, 1991, s. 452-453.
- UÇORAL, Rifat, *Siyasal Tarih (1789-2012)*, (3. Baskı), Der Yayınları, İstanbul, 1994.
- UÇORAL, Rifat, *Siyasal Tarih (1789-1994)*, (4. Baskı), Filiz Kitabevi, İstanbul, 1995.
- UYANIK, Necmi, “Baticı Bir Aydın Olarak Celal Nuri İleri ve Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türk Kadınına Bakışı”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 36, Konya, 2014, s. 137-161.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “Ali Suâvi ve Çırağan Sarayı Vak’ası”, *Bellekten*, Cilt: VIII, Sayı: 29, TTK Basımevi, Ankara, II. Kanun 1944, s. 71-118.
- ÜÇÖK, Coşkun, *Siyasal Tarih (1789-1960)*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1975.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (3. Baskı), Ülken Yayınları, İstanbul, 1992.
- ÜNAL, Fatih, “II. Meşrutiyet, Ulusçuluk ve Kürt Ayrılıkçı Hareketi”, ”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Cilt: II, Sayı: 46, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2008, s. 69-106.
- YALÇINKAYA, Mehmet Alaaddin, “XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789)”, *Türkler*, Cilt: 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 479-511.

- YALMAN, Ahmet Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1888-1922)*, (Yay. Haz. Erol Şadi Erdinç), Cilt: 1, Pera Yayıncılık, İstanbul, 1997.
- YAZICI, Serkan, “II. Meşrutiyet Döneminde Türkçülük Tartışmaları: “Yeni Bir Irkın Keşfi”, *Altay Communities (History Issues)*, (Editörler: İlhan Şahin-Han Woo Choi-Güljanat K. Ercilasun-Jack Snowden, Muhammed Bilal Çelik), İstanbul Esnaf ve Sanatkârlar Odası Birliği Yayınları, İstanbul, 2017, s. 263-277.
- YAZICI, Nevin, *Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.
- YILDIZ, Halil, “II. Meşrutiyet Dönemi Din ve Modernleşme Tartışmaları: Sebilürreşad Dergisi ve İslam Mecmuası Örneği”, *Turkish Studies Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 2, Ankara, Kış 2018, s. 107-126.
- Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi Sefaretnamesi*, (Yay. Haz. Abdullah Uçman), Tercüman Yayınları, 1975.
- ZEYREK, Suat, “II. Meşrutiyet Sürecinde Osmanlı Devleti’nde Ordu-Siyaset İlişkileri Üzerine Genel Bir Bakış” *Studies of the Ottoman Domain*, Cilt: 4, Sayı: 6, Şubat 2014, s. 39-64.
- ZÜRCHER, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, (31. Baskı), (Çev: Yasemin Saner), İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- QUATAERT, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, (Çev: Ayşe Berktaş), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Sürelî Yayınlar

- Abdullah Cevdet, “Muktesebât-ı Fenniye: Herkes İçin Kimya”, *Musavver Cihan*, No: 4, 23 Eylül 1891.
- Abdullah Cevdet, Yaşamak Korkusu, *İctihad*, Cilt: 3, Sayı: 35, 15 Teşrin-i Sâni 1327.
- Abdullah Cevdet, Kadınlarda Gaye-i Hayat, *İctihad*, Cilt: 3, Sayı: 28, 1 Ağustos 1327.
- Abdullah Cevdet, Cihan-ı İslama Dair, *İctihad*, Cilt: 3, Sayı: 26, 1 Temmuz 1327.
- Abdullah Cevdet, Yangın Var, *İctihad*, Cilt: 3, Sayı: 49, 1 Temmuz 1328.
- Abdullah Cevdet, Hürriyet-i İrtica Yok, *İctihad*, Cilt: 3, Sayı: 47, 15 Mayıs 1328.
- Abdullah Cevdet, Ayine-i Matbuat, *İctihad*, Cilt: 4, Sayı: 80-3, 12 Eylül 1329.
- Abdullah Cevdet, Kıvam-ı Akvam –Konferans, *İctihad*, Cilt: 4, Sayı: 90-1, 23 Kanun-Sani 1329.
- Abdullah Cevdet, “Şime-i Muhabbet: Celal Nuri Bey’in Geçen Nüşhadaki (Şime-i Husumet) Makalesine Cevap, *İctihad*, Cilt: 4, Sayı: 89, 16 Kânunusani 1329.
- Abdullah Cevdet, “Kastamonu’da Kurun-u Vusta”, *İctihad*, No: 58, 14 Mart 1329.
- Abdullah Cevdet, Softalığa Dair, *İctihad*, Cilt: 4, Sayı: 60, 4 Nisan 1329.
- Ahmed Şevki, “Müslümanlarda Aile Hayatı: Mabad”, *Beyanülhak*, Cilt: 3, Sayı: 78, 6 Eylül 1326.
- AKÇUROĞLU, Yusuf, Türk Âleminde, *Türk Yurdu*, Cilt: 2, Sayı: 21, 23 Ağustos 1328.
- AKÇUROĞLU, Yusuf, Türk Âleminde, *Türk Yurdu*, Cilt: 2, Sayı: 17, 28 Haziran 1328.
- Babanzade İsmail Hakkı, “Frenkperestlerin Nazar-ı Dikkatine”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 5, Sayı: 107, 9 Eylül 1326.
- Celal Nuri, “Şime-i Husumet”, *İctihad*, Cilt: 4, Sayı: 88, 9 Kânunusani 1329.
- Edhem, “Hürriyet-i Fikriyenin Hududu Var Mıdır?”, *Aşşayan*, Cilt: 1, Sayı: 5, 25 Eylül 1324.
- Edhem Nejad, “Liseleri mi; Başka Mekteplere mi Muhtacız?”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 5, Sayı: 110, 29 Eylül 1326.
- Edhem Nejad, “Terbiye-i Umumiyyede Noksanlık Var”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 7, Sayı: 177, 12 Kanunusani 1327.
- Ethem Nejat, “Manastır’dan: Manastır’da Hayat-ı Aile”, *Türk Yurdu*, Cilt: 1, Sayı: 8, 23 Şubat 1327.

- Ethem Nejat, “Manastır’dan: Manastır’da Hayat-ı Aile, *Türk Yurdu*, Cilt: 1, Sayı: 9, 9 Mart 1328.
- Halim Sabit, İnsaniyet, Fikr-i Dini, Medeniyet. *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 1, Sayı: 2, 21 Ağustos 1324.
- Hasan Hikmet, “İctimâyiatta Garpcılık ve Bozgunculuk”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 21, Sayı: 528-529, 16 Mayıs 1339.
- İctihad*, “Pek Uyanık Bir Uyku”, Cilt: 4, Sayı: 57, 7 Mart 1329.
- İslam Dünyası*, “Medeniyet Dünyası Terakkî Etmiş İken İslâmiyet Âlemi Niçin İndi?”, Sayı: 1, 1329-1331.
- Kılıçzade Hakkı, “Sahte Softalığa ve Dervişliğe Olan İlan-ı Harb”, *İctihad*, Cilt: 4, Sayı: 58, 14 Mart 1329.
- Konyalı Ahmed Şevki, “Müslümanlarda Aile Hayatı”, *Beyanülhak*, Cilt: 2, Sayı: 71, 19 Temmuz 1326.
- M. Ferid Vecdi, “ Müslüman Kadını: Onuncu Fası: Tesettür Kadınların İktisab-ı Kemal Etmelerine Mani midir?”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 1, Sayı: 13, 6 Teşrinisani 1324.
- M. Ferid Vecdi, “Müslüman Kadını: Dokuzuncu Fası: Tesettür Kadınların Nişane-i Esareti midir, yoksa Zamin-i Hürriyeti midir?, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 1, Sayı: 11, 23 Teşrinievvel 1324.
- Mardinizade Mehmed Arif, Hikmet-i Edyan (1). *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 1, Sayı: 2, 21 Ağustos 1324.
- Mehmed Alim, “Köylülerimiz İhtiyacı”, *İtisam*, Cilt: 2, Sayı: 61, 29 Kanunusani 1336.
- Mehmed Muhyiddin, Tesettüre Dair Sırat-ı Müstakim’e Mektup. *Sırat-ı Müstakim*, Cilt:7, Sayı: 139, 21 Nisan 1327.
- Mehmed Fahreddin, Ya Tesettür Kalkarmış, Yahut...?, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 12, Sayı: 289, 13 Mart 1330.
- Mihridin Arusi, “İctimaiyat: Bugünkü Emr-i Vaki- Osmanlılık ve Müslümanlık- Muahedat ve Taahhüdât- Tefekküratımızda İstihalesi Lazım Gelen Noktalar”, *Hikmet*, Cilt: 1, Sayı: 25, 25 Ağustos 1912.
- Muallim Nuri, “İslâm’ın Terakkîsi Yalnız (Usûl-i Terbiye)nin Tanzîmi İle Olacaktır!”, *İslâm Dünyası*, Sayı: 1, 1329-1331.
- Muallim Nuri, “Din ve Millet İki Birdir”, *Hayrî’l-Kelam*, Cilt: 1, Sayı: 23, 10 Nisan 1330.
- Muhammed Ferid Vecdi, “Müslüman Kadını: On Birinci Fası: Tesettür Kalkar mı?”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 1, Sayı: 15, 20 Teşrinisani 1324.
- Muhammed Osman, “Bakü’de İslam Ticareti”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 11, Sayı: 273, 21 Teşrinisani 1329.
- Muhammed Abduh, “Atalet ve Mekatib-i Resmîye Talebesi”, (Müt: Mehmed Akif), *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 2, Sayı: 28, 19 Şubat 1324.

- Musa Kazım, “Hürriyet-Müsavat I”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 1, Sayı: 1, 14 Ağustos 1324.
- Musa Kazım, “Hürriyet-Müsavat IV”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 1, Sayı: 4, 4 Eylül 1324.
- Musa Kazım, “Hürriyet-Müsavat V”, *Sırat-ı Müstakim*, Cilt: 1, Sayı: 5, 11 Eylül 1324.
- Parvus, “İktisadiyat ve Maliyat”, *İctihad*, Cilt: 4, Sayı: 88, 9 Kânunusani 1329.
- Samizade Süreyya, Bizde Aile Hayatı”, *İctihad*, Cilt: 5, Sayı: 108, 29 Mayıs 1330.
- Sırat-ı Müstakim*, Muhterem Sebilü’r-Reşad’a: Kalpleri İman, Alınları Hayâ Nurundan Mahrum Olanlar Tesettürün Fazilet ve Ulviyyetini Takdir Edemezler, Cilt: 12, Sayı: 288, 6 Mart 1330.
- Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, “Körkörüne Taklit Hakkında Bir Mütalaa”, *Hikmet*, Cilt: 1, Sayı: 5, 6 Mayıs 1326.
- Troyskili Ahmed Taceddin, “Biz, Mazimiz ve Avrupa”, *Tearüf-i Müslimin*, Cilt: 1, Sayı: 24, 18 Teşrin-i Sani 1326.
- Türk Yurdu*, “Türk Kadınlarında İktisadi Terakkiyat”, Cilt: 6, Sayı: 11 (71), 24 Temmuz 1330.
- Volkan*, “Açıkça İttihad-ı İslam”, Cilt: 1, Sayı: 24, 10 Kânunusani 1324.
- Volkan Gazetesi: 11 Aralık 1908- 20 Nisan 1909*, (Yay. Haz. M. Ertuğrul Düzdağ), İz Yayıncılık, İstanbul, 1992.
- Yanyalı H. İsmail, “İctimaiyat: Esaret-i Fikriye”, *Hikmet*, Cilt: 1, Sayı: 52, 23 Eylül 1912.

Arşiv Belgeleri

BOA, TFR. I. UM. 26/2578.

BOA, DH.EUM.THR. 37/73

BOA, HR. SFR.3. 583/61.

BOA, HR. SFR.1. 70/21.

Diğer Yayınlar

BİLGİÇ, A. Timur, *Tarih Terimleri Sözlüğü*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2012.

ÇÖPEL, Hatice, “Celal Nuri İleri'nin Din Anlayışı”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Konya, 2010.

GOODWIN, Kevin, “The Tanzimat and the Problem of Political Authority in the Ottoman Empire: 1839-1876”, *Honors Projects Overview*, 2006, (https://digitalcommons.ric.edu/honors_projects/5) (Alıntılama Tarihi: 20 Ekim 2018).

HOCAOĞLU, Baran, “İkinci Meşrutiyet Dönemi Siyasal Yaşamında İktidar ve Muhalefet İlişkileri (1908-1913)”, *DEU Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İzmir, 2008.

KAAN, Oğuz, “II. Meşrutiyet Döneminde Muhalefet: Ahrar Fırkası” (Basılmamış Doktora Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İstanbul, 2008.

LANCASTER, Ruth, “The Ottoman Empire and the Reforms of Selim III”, *Thesis for the Degree of Bachelor of Arts in History*, College of Liberal Arts and Sciences of the University of Illinois, 1916.

MOTİKA, Raoul, “Modernization and Westernization in the Late Ottoman Empire and the Turkish Republic-A Prelude for Democracy?” *Conference: Aspects of Democracy. Preconditions, Paths of Development and Contemporary Issues*, Japanisch-Deutsches Zentrum Berlin und Institut für Japanologie/Universität Heidelberg, Berlin, 2007.

TUĞLACI, Pars, *Okyanus Ansiklopedik Sözlük*, Cilt: 1, Cem Yayınevi, İstanbul, 1980.

Türkçe Sözlük, Cilt: 1, (8. Baskı), Ankara, 1998.

YAZICI, Serkan, “Osmanlı'da Siyasi Muhalefetin Kurumsallaşma Süreci (1902-1909)”, (Basılmamış Doktora Tezi), *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Sakarya, 2011.

www.anayasa.gen.tr/1876ke.htm (Alıntılama Tarihi: 5 Aralık 2018).

ÖZGEÇMİŞ

Kaan Aşık aslen Isparta Yalvaçlı olup, 19/02/1993 tarihinde İstanbul'da doğmuştur. İlk ve ortaokulu İstanbul Avcılar'da bulunan Mareşal Fevzi Çakmak İlköğretim Okulu'nda tamamladı. Ortaöğretime Avcılar Lisesi'nde başladı ve 2011 yılında mezun oldu. 2012 yılında ise Sakarya Üniversitesi Tarih Bölümü'ne yerleşti ve 2016 yılında lisans eğitimini tamamlayarak mezun oldu. Aynı sene içerisinde Sakarya Üniversitesi Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Tarih Anabilim Dalında Yüksek Lisans eğitimine başladı. 2018 yılında Erasmus programı ile eğitiminin bir dönemini Çek Cumhuriyeti Hradec Kralove Üniversitesi'nde tamamladı.